No. ४२४८

Title शास्त्रदीपिका तृतीयाध्याय:

Author पार्थसारथि मिश्र:

Extent ८२ पत्र Age १६४१

Subject मीमांसा

प्रामन्त्रदीपिकातृतीयाध्यायः

५२४९

3, 26, 28, 57 double

F. = 76

शास्त्रदीपिकातृतीयाध्याय

श्रीगणेशाय नमः ॥ १ ॥ अथातः शेषलक्षणं । एवं सिद्धे भेदे शेषशेषित्वमिदानीं चिंत्यते । भिन्नानां हि तत्संभवति
नाभिन्नानां । मिति भेदलक्षणस्य हेतुत्वं । यद्यपि व्रीहीन् अवहंति सोमेन यजेतेत्यादिषु द्रव्यकर्मणां शेषशेषिभावो
न कर्मभेदापेक्षस्तथापि कर्मणामपि प्रयाजाग्नेयादीनां शेषशेषित्वमिहैव वक्तव्यमिति तत्सिध्यर्थं भेदलक्षणा
पेक्षणं । ननु चावघातस्यापि व्रीहिनिर्धज्ञेतेति शास्त्रांतरार्थं न शेषशेषित्वचिंतान व्रीहिपदार्थमात्रेण शास्त्र
लो भेद लक्षणं च वस्तुवर्त्तमिति भवति हेतुत्वं । किं व्रीहीन् अवहंति व्रीहिभिर्यजेतेत्यनयोः शास्त्रयोर्भेदोस्ति । ॐमि
तिचेत् । केन खलु । न तावन्निरपेक्षसाध्यभेदो नास्ति । नाप्यनुबंधभेदो येन शास्त्रभेदः स्यात् । तस्माद्वाक्यांतर नियोगविष
त्वमेवात्र न शास्त्रांतरत्वं । न च वाक्यभेदलक्षणं प्रवर्त्तितं । सोमेन यजेतारुणया क्रीणातीत्यादिषु वाक्यांतरत्व य त्वर्थभे
मपि नास्ति द्वादेव शास्त्रभेदः । ननु तत्रापि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति शास्त्रांतरविहिताधिकारसंबंध दः ६
१ स्यैव यागस्य शेषः सोमः । नं सोमज्योतिष्टोमवाक्ययोरनुबंधसाध्यभेदोस्ति । उच्यत्रापि सोमयागस्यैव विष
यत्वेनानुबंधभेदाभावात् निरपेक्षसाध्यभेदाभावाच्च । उद्भिदा यजेत पशुकामः सोयं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस
४म कामइत्यादौ स्ववाक्यतएव फले यागस्य द्रव्यदेवतस्य च यागे शेषत्वमिति वाक्यांतरत्वमपि नास्ति । तथैकस्मिन्न
वपदे प्रत्ययार्थभावनाम प्रवर्त्तं वाप्रतिप्रत्ययार्थस्य यागस्य शेषत्वात्पदभेदोपि नास्ति । न तरां वाक्यभेदो न तमां अर
च शास्त्रभेदः । तस्मात्कर्मणामेव शेषशेषित्वचिंतार्थं भेदलक्षणापेक्षणं । तोपि न शास्त्रभेदापेक्षा तदभावे
प्यवघाताग्नेयादीनां शेषशेषित्वात् । तस्मात्कर्मभेदानुजाषणमेवैतत् नानाकर्मलक्षणं हत्तमिति न तर्द्व गाम

नहि ६

शास्त्रभेदानुभाषणं। तस्येहानुपयोगात्। अतएव कर्मभेदएव पूर्वाध्यायार्थो न शास्त्रभेदः। सौत्रेण चातःशब्दे
न पूर्ववृत्तस्येह हेतुत्वमुच्यते तुहेतुत्वं च कर्मभेदस्यैव संभवति न शास्त्रभेदस्येत्युक्तं। अतः सूत्रभाष्यविपरीतं शा
स्त्रभेदस्याध्यायार्थत्वं। अयुक्तं च। अनुबंधांतरं हि बुध्यमानस्तदनुबंधनियोगांतरमेव बुध्यते न मध्ये शास्त्रभे
दं अतो नासौ चोदनार्थो चोदनार्थश्च न विचारमर्हतीति इति न तद्विचारार्थं भेदलक्षणापेक्षणं इत्यास्तां
तावत्। बहुप्रकारं चेदं शेषलक्षणं वक्ष्यते कः शेष इति तत्स्वरूपं केन हेतुना शेष इति शेषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं क
थं विनियुज्यत इति विनियोगप्रकारः श्रुत्यादीनि च विनियोगे शेषस्य शेषिणा सहान्वयबोधने कारणानि
प्रमाणानि तेषां च विरोधे बलाबलं विरोधश्च क्वास्ति क्व च नास्तीति देतत्सर्वमभिसंधाय शेषलक्षणं व
क्ष्याम इति सूत्रितं। तदनेन सूत्रेण श्रोतृबुद्धिसमाधित्सया वक्ष्यमाणार्थप्रदर्शनमात्रं कृतं नात्र सर्वपक्षे
ण प्रयोजनं॥१॥ शेषः परार्थत्वात्। उक्तं शेषलक्षणं वक्ष्यत इति तदिदमुच्यते। प्रथमं तावदनेन सूत्रेण
शेषस्वरूपं हेतुश्च श्रुत्यर्थाभ्यामुच्यते। तत्र सूत्रे श्रुत्या हेतुरुच्यते परार्थत्वाच्छेष इति स्वरूपं त्वर्थात् यदा हि पा
रार्थ्यं शेषशब्दप्रवृत्तौ हेतुस्तदा परार्थ एव शेष इति सिद्धं भवति। भाष्ये तु यः परार्थः स तावत्शेष इति ब्रूम इति स्वरू
पं श्रुत्योक्तं अर्थात्तु हेतुरिति द्रष्टव्यं। अत्र चाविनाभावादिलक्षणाभासनिराकरणाय परार्थत्वलक्षणमुच्यते। के
चित्किलयेन विना यन्न भवति बीजादिना अंकुरादिः स बीजादिस्तस्यांकुरादेः शेष इत्याहुः तदयुक्तं। सूपरसादी

२४

रु४

न १

नामग्न्येयादीनां च मिथो विनाभावे शेषत्वापत्तिः। प्रयोज्यत्वं शेषत्वमित्येतदपि पुरोडाशकपालादिष्वप्रयोज्येष्वपि
शेषत्वसंभवादव्यापकं। अन्ये तु यद्यस्मादधिकं विधीयते स तस्य शेष इत्याहुः तदपि मंदं। अंगप्रधानानां परस्प
राधिक्यात्। अन्ये तु विध्युद्देश्यविहितत्वं शेषत्वमाहुः तदपि विध्याद्विहितानामपि शाखाच्छेदादीनामंगत्वद
क३ र्शनादयुक्तं। तस्मादुपकारत्वमेव शेषत्वमित्यन्ये। तदप्ययुक्तं। प्रधानान्यप्यंगानामनुष्ठानोपयोगं कुर्वंति
शेषत्वं गच्छेयुः। तस्मात्पारार्थ्यमेवैकं युज्यते शेषलक्षणं। परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयते॥१॥ कथं
२ तर्हि कृत्यादिलक्षणं शेषत्वं। न हि सोमेन यजेतेति तृतीयया परोद्देशप्रवृत्तत्वं सोमस्योच्यते। करणमात्राभिधानात्।
उच्यते। न कृत्यादयः पारार्थ्यमभिदधतीति ब्रूमः किं तर्हि विधिसहिताः पारार्थ्यं बोधयंतीति विधिरपि नाभिधा
नेन पारार्थ्यं गमयति किं त्वर्थापत्त्या। सहि चेतनप्रवर्त्तमानं चानुदिश्य फले व्यापारे चेतनः प्रवर्त्तयितुं शक्यते इ
१ त्यर्थाद्विधिविषयस्य व्यापारस्य फलोद्देशप्रवृत्तता गम्यते फलार्थश्च व्यापारः फलवदेव पुरुषस्याभिलषि
त इति तत्साधनत्वेन कृत्यादिभिरवगतानां तत्साधनत्वेन च विधीयमानानां सोमादीनामपि तदुद्देशप्रवृत्तिः सि
द्धा भवतीति तस्माद्युक्तं कृत्यादिगम्यं पारार्थ्यं लक्षणं शेषत्वमिति॥२॥ द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः। अत्र शे
षत्वस्य विषयकथनेन कः शेष इत्ययमंशः प्रपंच्यते। बादरिर्द्रव्यसंस्कारगुणेष्वेवाह शेषतां। कृत्यादि २
दर्शनात्त्वेते कर्मणामुपकाराः॥१॥ उपकारकत्वमेव शेषत्वं न पारार्थ्यं तस्य बोधकाभावात्। विधिस्तावत्प्रवर्त्तना

कार १ ना ६

॥ तृतीयस्यानंकपुटस्य पंचमपंक्तौ इदं शोधपत्रं देयं ॥

स्वर्गोऽपि काम्यमानात्मना शब्देनोच्यते। न चात्मार्थः परार्थो वेति। तस्मान्न तयोः शेषत्वं। अ
त एव न पुरुषस्य शेषिता॥ शेषत्वं तु तस्य द्रव्यत्वादिष्टमेव। तस्माद्द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेष
त्वमिति। तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणपूर्वपक्षवादिनो बादरेर्मतं। जैमिनिस्तूपकारलक्षणस्य
शेषत्वस्योक्तदोषत्वात् पारार्थ्यमेव शेषत्वं। तच्च विधिगम्यमिति। स्वर्गकामाधिकरणसिद्धांते
वक्ष्यमाणमपि प्रेत्यकर्मणामपि पारार्थ्याच्छेषत्वमाह। तदेतत्तत्रसिद्धमिति नात्र किंचित्प्र
तिपाद्यं। प्रपंचमात्रं त्विह सर्वोक्तशेषत्वविषयस्य क्रियते। प्रपंचं तु कुर्वन्परमतोपन्यासपुरः
सरं स्वमतमुपन्यस्तवान्। एवं फलस्यापि पुरुषशेषत्वं कामवशादेवावगम्यते। विधिवशा
च्च। नह्यन्यार्थं कश्चित्कामयते। य[illegible]पि परार्थं कामयते तदपि परंपरया स्वार्थमेव। अत्र तु
परंपराप्रमाणाभावादवगम्यते। विधिवशाच्च ना[illegible]
त्मार्थफलसाधने प्रवर्त्तयितुम[illegible]शक्नुवन् फलस्यात्मार्थतां गमयति। यजेतेति चात्मनेपद

दात्मार्थते २

निर्देशात्। तस्माद्यागफलयोरप्यस्ति शेषता। ततश्च पुरुषस्यापि शेषित्वं। नचैवं स्वर्गतः प्रधा
नत्वात्पुरुषस्य शेषत्वं नास्तीति मंतव्यं। आख्यातेन कर्तृगुणत्वेनोपादानात्। औदुंबरीसं
३ मानादिषु तु स्थैव गुणत्वात्॥ ॥ तेषामर्थेन संबंधः॥ कः शेषः केन हेतुना शेष इति द्वयमप्यु
क्तं। इदानीं कथं विनियुज्यत इत्ययमंशो निरूप्यते। दर्शपूर्णमासयोर्निर्वपणप्रोक्षणावघा
तादय औषधधर्मा उत्पवनादय आज्यधर्माः शाखाहरणादयः सान्नाय्यधर्माः श्रुतास्तेषु
३/१ संशयः। किं सर्वे औषधे आज्ये सान्नाय्ये च कर्तव्या उत यथासंयोगं व्यवस्थेति। तदर्थं च किं
परमापूर्वप्रयुक्ता एते किं वावांतरापूर्वप्रयुक्ता इति तत्सिध्यर्थमपि किमवांतरापूर्वाणि संति न वे
ति। सत्स्वपि च तेषु किं तानि प्रयोजकानि किं वा परमापूर्वं। यदापि तानि तदापि किं सर्वाणि सर्वेषां प्रयोजका
नि किं वा व्यवस्थेति। किं प्राप्तं। एकमेव फलापूर्वं फलस्यैकस्य सिद्धये। कल्प्यं नान्यानि धर्माणां तादर्थ्यात्सं
करो भवेत्। अवघातादीनां व्रीह्यादिभिः संबंधोपूर्वसाधनविशेषत्वकृतो न व्रीह्यादिस्वरूपकृतः। तथा राम ३
पूर्वं सर्वेषामाग्नेयादीनामेकफलसाधनत्वादेकमेव कल्प्यते न बहूनि तदर्थं अवघातस्तदीयहविषि कर्तव्य

स्त्वा

मन्त्ररूपो न तादर्थ्यं गमयति। अग्न्यादयोऽपि साध्यसाधनतावमात्रपरां न तादर्थ्यं प्रतिपादयन्ति। तस्मादुपकारक-
त्वमेव शेषत्वं। तच्च दृष्टार्थानां द्रव्यगुणकर्मणां दर्शनादेवावगम्यते प्रोक्षणादीनां तु अग्न्यादिलिङ्गैः। द्वितीयादि-
व्रीहीणां प्रोक्षणं प्रति साध्यत्व मत्सन्निधानोपकारमन्तरेण तदनुपपन्नेरूपकारं गमयति। न तु यागस्य फलशेष-
त्वे फलस्य वा पुरुषशेषत्वे प्रत्यक्षं दर्शनं अग्न्यादयो वा संभवन्ति यस्तु तेनेति यागः कर्तव्य इत्येतावदुच्यते न तु यागेन
फलमिति। तदेतत्स्वर्गकामाधिकरणापूर्वपक्षे वक्ष्यामः। दीनामप्यविशिष्टं ततो यथा व्रीहिषु अग्न्यादयो तो यं ५
प्यवेषु पि लवत्येवमाज्यादिष्वपि लविनुमर्हन्ति। संभवावान्तरापूर्वाणि तथापि तानि तिफलत्वाद्यागस्वरूपव- ब्फ ६
देव न धर्माणां प्रयोजकानि परमापूर्वं तु फलवदतस्तदेव प्रयोजकं। न चावान्तरापूर्वं नियमन्याय्यः तत्र हि दीक्षणीया- त्रे ७
श्च दीक्षणीयापूर्वलक्षणायां पश्चात्पयति ज्योतिष्टोमापूर्वं तु लक्षितलक्षणायेत्यति विप्रकर्षः। अत्र तु परमा-
पूर्वमवान्तरापूर्वं च द्वयमप्याग्नेयादिसाध्यमिति न लक्षणायां विशेषः प्रधानत्वाच्च परमापूर्वमेव प्रयोजकं
युक्तं। यद्यपि चावान्तरापूर्वाण्येव प्रयोजकानि तथापि प्रकरणविशेषात्सर्वाणि सर्वेषां प्रयोजकानि। तस्मात्सं-
करइति। अन्ये त्वाहुः नाधीयते। संति तावदवान्तरापूर्वाणि। कुतः। न ह्याग्नेयादिकर्माणि विशेरात्स्तानि ते विना। संहत्य पर-
मापूर्वं जनयन्ति स्वरूपतः॥१॥ तदेतदपूर्वाधिकरण एव नानागतावेक्षणेन प्रतिपादितं। सत्सु च तेषु तादर्थ्यमेवान-
घातादेर्युक्तं प्रत्यासत्तेः। यद्यपि चाग्नेयादीन्येवान्यत्र कारणं। तथापि साक्षादुत्पत्त्यपूर्वे कारणत्वं तद्द्वारेण तु परमापू-

ता१ २१

र्वा॰ संबंधनिमित्तावलक्षणा। तेनव्रीहिशब्दो यागद्वारेणाऽपूर्वमुपस्थापयन् अथ मंवत्त दपूर्वे निपतितस्यापि चा
दृष्टत्वेनाद्वा तत्प्रकारत्वात्परमापूर्वसिद्ध्यौपयिकत्वेन च फलवत्वादतिक्रमकारणाभावात् तादर्थ्यमेवावघातादे
र्युक्तं। सत्यपि च सर्वेषां प्रकरणाविशेषे श्रुतेर्बलीयस्त्वावगमादसंकरः। एवं चावघातादेर्दृष्टार्थता जनाति। अ
न्यथा त्वदृष्टार्थता स्यात्। न च क्वचिद् विदृष्टसंभवे तत्र एव विध्युपपत्तेरर्थापत्तिपरिक्षयाददृष्टकल्प
नया सर्वार्थत्वं युक्तं। अतश्च यद्यपि तावुदवहंतीत्येतावन्मात्रं श्रूयेत। तथापि दृष्टार्थवशादेवव्यव
स्था स्यात्। किमुत यदा व्रीह्यादिसंयोगे नैव श्रवणं। तस्माद्यथासंयोगं व्यवस्था। ४॥ द्रव्यं चोत्पत्ति
३ संयोगात्तदर्थमेव चोद्येत॥ दर्शपूर्णमासयोःस्फ्यश्चकपालानि चोत्याद्युपक्रम्ये तानि वै दश य
ज्ञायुधानीति श्रुतं। तथा स्फ्येनोद्धंतीत्यादीन्यवदानिवचनानि। तत्र संशयः। किं स्फ्यादिना येन यदाशि
न्यकारणे शक्यं तत्सर्वं तेन कर्तव्यमुत यथासंयोगं उद्धननाद्येवेति। तत्रायुधशब्दसाधनवचनत्वा
द्यद्यत्साधनत्वं गम्यमानं साक्षाद् संभवदंगेष्वव्यतरदविशेषात्सर्वांगेषु विज्ञायते। उद्धननादिसंयोगस्त
नेनैव प्राप्तत्वाद्युक्त्यानुवादः। नैतद्युक्तं। एवं हि बहूनामुद्धननादिवाक्यानामानर्थक्यं स्यात्। न चा
त नुवादत्वमपि संभवति। नित्यप्राप्त्यभावात्। न ह्युद्धननं स्फ्येनैव प्राप्तं अन्येनापि संभवात्। पाक्षिका राम
नुवादत्वे वा नित्यवच्छ्रवणाविरोधः। तस्मादेतानि वाक्यानि विधायकानि। यज्ञायुधवाक्यं तु तैरेव प्राप्तार्थ २
स्य

त्वाद्देशद्रोपवंधादारव्यातामावा ख्यानुवादकं। वरंवन्दोनर्थक्यादेकानर्थक्यं। नंवास्यानर्थक्यं। यद्दापुष्पान्ति
संजरंतीत्यनंतरश्रुतासादनविधिशेषत्वात्। तस्मादस्यानुवादत्वादितरे विधयो मताः। तेनस्थमादे र्व्यवस्था
स्यात्कार्यंषूद्दननादिषु।।५।। अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात्।। ज्योतिष्टोमे श्रूयते॰ अ
रुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति। तत्रारुणाशब्दोयमारुणस्य धिकरणान्यायेनान्वयव्यति
रेकाभ्यां गुणवचनः। पिंगाक्ष्यैकहायनी शब्दौ योगिकौ सामानाधिकरण्यादेकद्रव्यवाचिनो। गुणा
धिकापफलं चशब्दद्वयं। न चैकेन विहितेपरेण विधिर्नसंजवतीति वक्तव्यं। उजयोरपिश्रुत्यैव द्रव्यवा
चकयोर्युगपत्समरणेतः। तद्विहारुणिमानं प्रतिसंदेहः। किमेनं वाक्याद्धिलाप्रकरणेन सर्वद्रव्येषु विनिवे
शयामः। किंवा क्रीणातिना संवध्यतदंगसन्नेकहायन्यां निविशतइति। नदर्थंक्रियासाधनत्वं संजवति
नेति। तत्र। अमूर्त्तत्वाद्गुणो नैव क्रियांसाधयितुं क्षमः। तस्मात्क्रीणातिनानास्यसंजवत्येकवाक्यता।।१।। क्री
णातिनाचा [illegible] सं [illegible] वध्यमानस्तृतीयासंयोगात्करणकारकं स्यान्नचामूर्त्तस्य करणकारकं थमस्यनिवे
शः नेतावक्रियानिरमूर्त्तत्वात्। न चद्रव्यैः कारकस्यद्रव्यसंवंधानुपपत्तेः अनुपात्तानिचात्रद्रव्याणि कथं
तैर्गुणाः संवध्येत। स्यादेतत्। तृतीयया करणद्रव्याणि प्राकरणिकान्यनूद्यमातिपदिकार्थो गुणस्तस्मरिच्छे
दकत्वेन विधीयतेनतु गुणस्य कारकत्वं येन द्रव्यसंवंधो नस्यात्। तृतीययाचोपादानात् द्रव्याणां नानुपा
दानदोषइति। नैतद्युक्तं। नहि तृतीयाकरणीभूतद्रव्याभिधायिनीविजक्त्यो हि कारकशक्तिं ध्रू व्याभिधा नि
xत्वसंभवतीतिनास्याक्र यसंबंधइति ततःप्रथग्भूतः प्रकरणे निविशतइति।
नन्नुप्रकरणेबाक [illegible] x४

राम

पंचमीसमासः१

यंनयाक्रियांविशिंषंति ननु तृतीं नकरणादिशब्दवत्कारकोपसर्जनं द्रव्यमभिदधाति येन गुणास्तत्परिच्छेदक
तयासंबध्येत। उच्यते। प्रातिपदिकस्तत्र गुणवचनमविलक्षणया द्रव्यं प्रतिपादयति। तत्र तृतीयासंयोगा
त्करणं। तदनेन पदेन गुणविशिष्टं द्रव्यं करणभूतं प्रतिपाद्यते तच्च विशेष्याणि करणद्रव्याणि प्रकरणगता
५ घ५ न्यनूद्य विशेषणभूता गुणाः परिच्छेदकत्वेन विधीयते। येन द्रव्येण किंचित्क्रियते तेनारुणगुणकेनेति। नन्वे
वं लक्षितस्य द्रव्यस्य क्रयएवकरणत्वसंभवात्किमिति वाक्यभेदः। नानेन लक्षितं द्रव्यांतरं शक्यं विधातुं। श्रो
तेकहायन्यवरुद्धत्वात्क्रयस्य। एकहायिनी तु स्वरूपा द्रविहिता न पुनर्लक्षणया विधातुं शक्यते। अर्थैक
हायिनीमेवानद्यतत्रैव गुणो विधीयते। न भविष्यति वाक्यभेदः। नैवं शक्यं। विधीयते हि तत्रैकहायिनी
४ क्रयं प्रति। गुणभूता च स्वार्थाच्च। नासावेकस्मिन्नेवोच्चारणेनुवदितुं। गुणत्वं प्रतिप्रधानीत्त विर्तुं। परार्थत्वा उद्देश्य
उपादेयाध च्चारयितुं शक्यते। आवृत्तिप्रसंगात्। प्राकरणिकानि तु द्रव्याणि वाक्यांतरविहितानि शक्यंते वाक्यांतरे
नुवदितुं। तस्मात्कृत्स्ने प्रकरणे रूपाणि मानि विशंत इति प्राप्ते ब्रूमः। तृतीयया गुणस्यैव करणत्वं क्रयं प्रति।
विस्पष्टं गम्यते तच्च द्रव्यव्यवहारेणायुज्यते।१। यद्यप्यमूर्तत्वादयं न साक्षात्क्रियां साधयितुमलं तथापि द्रव्य
परिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं। न ह्यपरिच्छिन्नं द्रव्यं क्रियां साधयति। गुणश्च तत्परिच्छिनत्तीति युक्त ४
मस्य क्रियासाधनत्वं। गुणं हि साधनत्वेन विदधच्छब्दो यथानेन शक्यते साधयितुं तथा कुर्यादित्याह। सव

एकसाध्यकगुणकर्मत्वा दे

द्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं नान्यथा। तेनायमर्थो भवति। अरुणा परिच्छिन्नेन द्रव्येण
कुर्यादिति। एवं संभवति सो तस्यैव गुणस्य क्रयेकवाक्यत्वे लक्षणा वाक्यभेदश्च न प्रयुज्यते। यदा च क्रयार्थ
त्वं तदा तदीयद्रव्ये निवेशादेकहायन्यामेव निदेशः। ननु वासःप्रभृतीनामप्यान्यविक्रयद्रव्याणि तेषां वि
निविशेनानाते षां क्रयांतरद्रव्यत्वात्। भिन्ना ह्येते प्रतिवाक्यं क्रयाः विधिभेदात्। सर्वे ह्येते विधयोऽन्योन्यस्मि
न्नुत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधात् द्रव्यांतरं विधातुमशक्नुवंतस्तत्तद्द्रव्यविशिष्टक्रयविधानार्थाः न च विहितस्य
विधानं संभवतीति सिद्धः क्रयभेदः। यदाह भाष्यकारः भिन्ने हि वाक्ये एकहायनीसाधनक एकः क्रयो बबु
द्धो भवति। अरुणासाधनकमपि क्रयांतरमिति। एवं हि वदन् वाक्यभेदे क्रयभेदं दर्शयति। तेन ये गुणकर्मत्वा
क्रयाणां भेदं नेच्छंति ते नापि विरोधाद्भाष्यविरोधाच्चोपेक्षणीयाः। न च गुणकर्मणां भेदो नास्तीति राजा
न्ना। ऐंद्रवायववादिग्रहाणां भेदस्य पशुसामाधिकरणे दर्शितत्वात्। अतोऽस्ति क्रयभेदः क्रयंतेषु वि
कल्पः स्यादित्यत्राधिकरणे क्रयाणामेव विकल्पसमुच्चयचिंता न द्रव्याणामित्यविरोधः। ६॥ एकत्व
युक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात्॥ एवं त्रिरधिकरणेः क्रमेण संस्कारद्रव्यगुणानां यथासंयोगं व्यवस्थो
क्ता। संयोग एव त्विदानीं चिंत्यते। किं विवक्षितविशेषणेन शेषिणा शेषस्य संयोगः किमविवक्षितवि
शेषणेनेति। एवं हि ग्रहं संमार्ष्टीति। तत्र संशयः किमेकस्य ग्रहस्य संमार्ग उत सर्वेषामिति। तदर्थं च किमु

दिश्यगतासंख्याविवक्षिता तनेति। तत्रकृतिवलाद्यद्वहुसंख्योपादेयगामिना। विवक्षितातथोद्देश्य
गताकृत्यविशेषतः॥१॥ इति प्राप्तेभिधीयते। उद्देश्यलक्षणं जातिर्यद्वद्रव्यं लक्ष्यते तया। तस्यां गमेनसंमा
र्गः सर्वस्येति विनिश्चयः॥१॥ यदि ग्रहस्वतेजो रयं संस्कारः स्यात्ततस्तस्याः प्रतिव्यक्तिसमाप्तेर्यत्र क्वचिद्द्र
व्ये संस्कृते सा संस्कृतैवेति नद्रव्यांतरे संस्कारः क्रियेत। तस्यास्स्वमूर्तत्वादसाधनत्वाच्च तदुपलक्षितानां द्रव्या
णां ज्योतिष्टोमाङ्गर्वसाधनानामयं संमार्गः। तत्रापि यदि द्रव्यान्तिसंमार्गप्रतिगुणं भूतानिस्फः पश्चुरिव
याङ्गं प्रतितन्तोयेनकेनापि सिद्धेर्नावश्यं सर्वत्र क्रियेत। नहि यावद्गुणं प्रधानमावर्त्तयितव्यं प्रयोजना
भावात्। तत्रश्च क्रियतां द्रव्येणायं संमार्गः कर्त्तव्यद्रूपपेक्षानुवति तस्यामपेक्षायां परिच्छेदकत्वेन संख्या वि
धीयते पश्वेकत्ववत्। प्रधानानि हि द्रव्याणि संमार्गं प्रति द्वितीयानिर्देशात् प्रयोजनवत्वाच्च प्रति प्रधानं च गु
णा इत्येतेः समुच्चितानामयं संस्कार इति निश्चयान्नपरिच्छेदकापेक्षा तदभावाच्च न संख्यापूर्ववदादर्त्तव्या।
परिच्छेदकतयाविधातुं शक्यते। विधीयमानमध्ये कत्वं सर्वद्रव्येषु समुच्चयेन संमार्गप्राप्ते परिसंख्यार्थं स्या।
त्साच त्रिदोषा। नचैकस्मिन्वाक्ये संमार्गविधिः परिसंख्या च संभवति वचनव्यक्तिभेदात्। नचास्य विधिरपि
संभवति। कुतः। ग्रहस्य संमार्जने चैकत्वं प्रधानं गुणश्च धा। सर्वथा वाक्यभेदः स्याद तो नास्य विधेयता॥१॥ विधी
यमानं ह्येकत्वं यदि तावत् द्रव्यस्य विधीयते ततो ग्रहसंमार्ग संबंधो ग्रहैकत्वसंबंधश्चेत्यर्थद्वयविधानाद्वाक्य राम ५
न च परिच्छेदकत्वं संख्या इति द्वाराभावान्नक्रिया

X हि तस्याः क्रियान्वयः। न च
न्वयः संख्यायाः X ४

राम

भेदः विदितमपि चैकत्वं ग्रहस्वरूपमात्रोपक्षयान्न संमार्गविशेषणमिति सर्वेषां संमार्गः स्यादित्यस्मत्प
क्षाविरोध एव। अथ संमार्गान्वितस्य ग्रहस्यैकत्वसंबंधो विधीयते न स्वरूपस्य। नैवं शक्यं। न हि संमा
र्गान्वितग्रहविशेषणं। निर्ज्ञातं हि विशेषणं भवति। संमार्गस्त्विहापूर्वो विधीयते कथमसौ ग्रहविशेषणं। युग
पद्विधानविशेषणत्वयोरभ्युपगमे वाक्यभेदः ग्रहं संमृज्यादेकं च संमृज्यात् स एक इति। अथैकत्वविशिष्ट
स्य ग्रहस्य संमार्गरूपोऽर्थो विधीयते न कश्चित्पूर्वोक्तो दोषः स्यादिति मतं। कस्तदा भवति वाक्यार्थः। यद्ग्रहजा
तीयमेकसंख्यं च द्रव्यं तस्य संमार्ग इति एवमपि सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वाद्ग्रहत्वाच्च संमार्गस्य च तद्गुणत्वात्सर्व
त्र प्राप्तिः स्यात्। अपि च। विनश्यत्यायुगपत्संख्याकारकं वोच्यते ननु प्रथमं संख्याप्रातिपदिकार्थः स्यात्तिधा
य पश्चात्तद्विशिष्टस्य कारकत्वं [illegible] येनैकत्वविशिष्टस्य संमार्गप्रतिकर्मता स्यात्। तन्न तावदेकत्वं
ग्रहविशेषणं। अथैतदपि पश्चैकत्ववद्विरुक्तिश्च स्याकारकं सत्क्रिययैव संबध्यते तत्रापि द्वयीगतिः स्या
देकत्वस्यांगं संमार्गः। संमार्गांगं वैकत्वं यदि तावदेकत्वांगं संमार्गः स्यात्ततो ग्रहमेकत्वं चोद्दिश्य संमार्ग
विधानादुद्देश्यद्वयोपादेयवत्क्रिययाभ्यशीकरणासंभवात्स्येकमेव तावत्क्रियासंबंधात्। प्रेसुद्देश्यभा
व समाहितेवाक्यभेदः। पुनरपि च ग्रहस्यैकतानपेक्षस्यैव संमार्गात्सर्वग्रहसंमार्गः स्यादित्यस्मत्पक्षसि
द्धिः। अथैकत्वं संमार्गस्य गुणाद्गुत्युच्यते। तदयुक्तं न हि द्वितीयागुणत्वं वदति प्राधान्यवाचिनी हि सा। अथस

कुर्वल्लक्षणया गुणत्वमुच्यते न श्रुतिसंनिवेशा युक्ता। किं च तथा सति ग्रहस्यापि गुणत्वं स्यात्। अथैकत्वस्य गुण-
त्वं ग्रहस्य च प्राधान्यमुच्यते ननु कथं कथंचित्सहदुपात्ताद्वितीयाविभक्तिर्ग्रहापेक्षया प्राधान्यं श्रुत्याभिद-
ध्यादेकत्वापेक्षया च गुणत्वं लक्षयेत्। तन्न कथंचिदेकत्वं लक्षयितुं शक्यं॥१॥ संस्कारा द्वा गुणानामव्यवस्था विवर
स्यात्॥ किमेकत्वं प्रातिपदिकार्थस्याविवक्षितत्वाच्चमसानामपि संमार्गः कर्त्तव्यः। उत विवक्षाका-
५ णा रणाभावाद्ग्रहाणामेवेति विचारः। तत्र संमार्ष्टीत्येतावत्युक्ते सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनतया सोमपात्रत्वा-
मित्यवगमाद्भूयः कस्यचिदपेक्षाभावादविवक्षितं ग्रहैकत्वमुपलक्षणमात्रं। अपि च। सोमयागस्यैकत्वात्तद-
दे पूर्वमप्येकमेव तत्साधननिवेशी च संमार्गश्चमसेष्वपि तत्साधनेषु न विलुमर्हति। न ह्यत्र कर्मभेदोऽस्ति येनापू-
र्वभेदादवघातादिवद्व्यवस्था स्यात्। तस्माच्चमसेष्वपि स्यादिति प्राप्ते निधीयते। न ह्ययं ग्रह विवक्षायां वाक्यभेदः
प्रसज्यते। यागैकत्वेप्यपूर्वानुविधायितस्यासंभेदतः॥१॥ न तावदेकत्वविवक्षावग्रहस्य विवक्षायां वाक्यभेदः
6 अवश्यं पदे संमार्गः कस्यचिद्विधातव्यः तत्र शब्दोपनीतं ग्रहमुल्लंघ्य न युक्तं यत्सामर्थ्यलभ्यं सोमपात्रमात्रं गृ- ह्य
ते। एकस्यापि च यागस्याभ्यासे भेदान्नैषां चापूर्वमंतरेण संहत्यकारित्वायोगादवश्यं प्रत्यभ्यासमपूर्वानि-
ग्रहेनैतत्स्वग्रहशब्दलक्षितापूर्वविशेषनिबंधनः संमार्गो न चमसेषु कर्त्तव्यः॥८॥ आनर्थक्यात्तदंगेषु॥ सप्तदशा-
रत्निर्वाजपेयस्य यूप इति श्रूयते। तत्र संशयः। किं सप्तदशारत्नित्वं वाजपेयसाधनोर्ध्वपात्रद्वारेण वाजपेयांगं। राम ६

उनस्यपद्वारेण पश्वंगमिति। तदर्थं च किं सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति वचनव्यक्तिः। सप्तदशारत्निर्यूप
इति। तत्राव्यवहितत्वात्प्रधानत्वात्स करणानुग्रहात्व सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति संबंधः। परिमाणं तु साक्षा
त्कर्मणि न संभवतीति तत्साधनभूतोर्ध्वपात्रद्वारेण संबध्यते। यूपशब्दश्चोर्ध्वपात्र एव साहश्याद्वर्तते। यद्वा
वाजपेयस्येति षष्ठ्या तत्संबंध्यूर्ध्वपात्रमुद्दिश्य सप्तदशारत्नित्वं विहितं तद्द्वारेण वाजपेयांगं भवति। एवं च वा
जपेयशब्दः क्रतौ वृत्तो भवति। यूपसंबंधे तु वाजपेयस्य यूपाभावात्पशुयागसंबंधित्वाद्यूपस्य वाजपेय
शब्दः पशुलक्षणार्थः स्यात्। नन्वित्र त्रापि यूपशब्दो गौणः सत्तु न दोषो जघन्यत्वाद्यूपशब्दस्य वाज
पेयशब्दस्य तु मुख्यत्वान्न लक्षणा युक्ता। तस्मादूर्ध्वपात्रे निवेशः स्यादेवं यदि यूपेन संबंधे लक्षणा भवेत्।
वाजपेयक्रतेर्नासौ क्रतिवृत्तेव सा यतः। १। षष्ठी संबंधमात्रार्थानांगं गिलमपेक्षते। नाप्यव्यवधि संबं
धं देवदत्तस्य नप्तृवत्। २। यूपस्य च पशुद्वारा वाजपेयोपकारतः। संबंधमात्रमस्त्येव क्रतुना तो न लक्ष
णा। ऊर्ध्वपात्रेण संबंधे यूपशब्दो गौणता। अनंतरेण संबंधः प्रधानेन च संगतिः। प्रक्रियानुग्रहश्चैवं
नाद्दृत्याश्रुतिबाधतः। तेन सप्तदशारत्निर्यूप इत्येव संगतिः। सा च प्रकरणाद्वाजपेयसंबंधियूपगा। ते
नायं वाजपेयस्येत्यनुवादो भविष्यति। ६। ॥ कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात्॥ दर्शपूर्णमा

स्य ३

राम
शास्त्र ०३

स्याः प्रयाजसमीपेश्रूयते। अग्निक्रामं जुहोतीति। तत्र नाप्यकारेण जुहोतेः सन्निहितप्रयाजविषय
त्वं सिद्धं तत्वात्किमग्निक्रमणं तेनैकवाक्यं सन्नकर्त्रा संबध्यते। किं वा ततो भिन्नं स कृत्स्नप्रकरणकर्त्रेति वि
चारितं। एवं च एकः पक्षः। क्रियया कारकस्यैव नान्यस्यात्सैकवाक्यता। नचाग्निक्रमणं प्रकृतिर्वर्ति तं का
रकं भवेत्॥१॥ न चारूण्यवत् द्रव्यद्वारेण संभवति। तत्रस्यैकहायिनी द्रव्यमुपात्तं युक्तं यत्द्वारतां प्रतिपद्यते॥
अत्र जुहोतिना कर्तुरनुपादानान्न द्वारत्वं। तस्माद्विभिन्नं प्रकरणेन गृह्यते शक्यते च क्रियायाः प्रकरणेन
गृहीतं प्रयाजादिवत्। संभवति कर्मणः कर्मेपि कारकत्वं कारकत्वं तु न संभवति। तस्माद्दर्शपूर्णमासांगंस
त्सामर्थ्यात्कर्तृसंस्कारकं भवति कर्त्ता च सर्वप्रयोगांगमिति सर्वप्रयोगे ग्निक्रमणस्येति। सिद्धांतस्तु॥ अ
नुपात्तोपि सद्भावमात्रेणद्वारतां व्रजेत्। कर्त्ताग्निक्रमणं तेन भवेद्धोमस्य साधनं॥१॥ वार्त्तिकारस्तु तां
तमग्निक्रमणं नक्रियातो न्येन संबध्यते तस्माज्जुहोति संबंधस्य स्पष्टत्वात्ततो न विच्छेदाशंकेत्यन्य
थाधिकरणं वर्णयांचकार। अग्निक्रामं जुहोतीति होमानुवादेन विधीयमानमग्निक्रमणं किं प्राकरणि
कसर्वहोमांगं। उत प्रयाजहोमस्यैवेति संशयः। तदर्थं किमवांतरप्रकरणमस्ति न वेति। फलवद्भावनोद्भू
तकथंभावतिरोहिताः। नैवांगानां कथंभावाः प्रादुःष्यंतितमंतरा॥ प्रादुःष्युर्यदि चांगानां कथंभा

धातुसंबंधेविधानात् ४

अर्थतः ५

७

7

तं बंधो ६
क

राम
२

वास्ततो मिथः। तेषां मंगांगितापत्तेरवस्था प्रसज्यते।२। न समान्नोत्तरप्रकरणं तदभावे च सन्निधिमात्रेण
तिक्रमणं प्रयाजांगं स्यात् सच दुर्बलः प्रकरणात्। अतो दर्शपूर्णमासनाव नया संबंधात्तदीयसकलहोमांगम
तिक्रमणं बर्हिर्धर्मवत्। नन्व सत्यपि अत्र वांतरप्र करणे वाक्येनैव प्रयाजांगता स्यात् अग्निकामं जुहोतीति।।
नैवं। जुहोतेः साधारणत्वेन प्रयाजोपस्थापनाभावात्। नन्वनुवादोयं सन्निहितगामी प्रयाजाश्च सन्निहिताः।
नैवं। बुद्धिविपरिवृत्तिरनुवादस्यापेक्षितानपाठप्रत्यासत्तिः तथा सत्यत्यंतसन्निहितोत्तमप्रयाजस्यैवातिक्र
मणमंगं स्यात् न समिदादीनां तथा बर्हिषि द्वर्व्यासादयति यस्यैव हविषः क्रियानपि पाठतः सन्निधिविशे
षोस्ति तस्यैव बर्हिष्यासादनं स्यात्। नान्वेषां बुद्धिविपरिवृत्तिश्च सर्वहोमानामविशिष्टा प्रकृतत्वादेवातो
बर्हिर्हविः शब्दस्येव जुहोतिशब्दस्यापि संकोचायोगात् सर्वहोमांगमतिक्रमणमिति। एवं देवं प्रयाजानां
नास्ति प्रकरणं यदि। तेषां वचनसंयुक्ताये गुणा विहिताः पुरा।१। पञ्चात्र ये विधास्यंते तैः संदष्टमिदं कृतं।
अग्निकामं जुहोतीति न ततोन्यत्र गच्छति।२। प्रयाजान्विधाय समानयत उपभृत इत्यादिगुणान्विधायाग्नि
कामं जुहोतीत्युक्तायो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद समिधो वद्भिरिव प्रजातीत्यादि यावत्प्रयाजानिष्ट्वा हवींष्य
भिघारयतीति प्रयाजपरामर्शी दर्शानान्नूनमेतावता प्रदेशेन प्रयाजाः समाप्यंत इत्यवगमात्तन्मध्यपतितं

रि ४

प्रोतेभिधीयते ५

राम
शास्त्र०३

मत्क्रिमणे न तदतिक्रमेण । अन्यत्र गच्छति । विद्यते चांगभावना नाम अविज्ञातप्रकारत्वात् कथमित्याकां
क्षा । तथापि । न विद्यते तु संदंशो यत्र वाचनिके गुणे । तत्रांगानां कथं भावः सन्न् अपि विनियोजकः ॥१॥
निष्फलत्वे न सर्वेषां न विशेषोऽवगम्यते । कः शेषः कस्य शेषी इति न मतः सर्वप्रधानगा ॥२॥ अव्यवस्थाप्रसक्ति
श्चयोक्ता सैव निराकृता । संदंशे सति संदष्टं तदंगमितरत् पुनः ॥३॥ सर्वप्रधानगामीति नाव्यवस्थाप्रसज्य
ते । यस्मादसाधिकाराणामितिकर्तव्यतास्थिता ॥४॥ नान्येषामितस्यापि प्रतिज्ञामात्रमेव तत् । अवि
ज्ञातप्रकारत्वादन्ययेषां हि सा भवेत् ॥५॥ तान्यपि त्वनुष्ठेयानि चेन्न तदनुष्ठानमेव न स्यात् । एतावांस्तु वि
शेषो यदेषामन्यार्थमनुष्ठानं । साधिकाराणां तु स्वनिष्ठमिति । न चैतावतानेषामितिकर्तव्यतावत्वं तद्धि
[illegible] विशेषोऽन्यार्थस्याप्यविज्ञातप्रकारस्यानुष्ठानासंभवात् प्रयाजैरुपकृत्य कलाप्रधानस्योप
कुर्यादित्युक्ते यो नाम प्रयाजैरपूर्वं कर्तुं न जानाति तस्य न वत्येवं कथममीभिरपूर्वं कर्तव्यमिति प्रकार
विशेषापेक्षा । सत्यामपि तस्यां संदंशपतितं यद्यंगं न स्यात्ततोऽविशेषात्सर्वफलवदंगं स्यात् । प्रकारा
कांक्षा तु वाचनिके गुणे रर्थापत्तिलभ्येन च स्वरूपनिष्पादनेनाचमनादिभिश्च दर्विहोमवत् पूर्यते । अ
भिक्रमणं तु संदंशपतितत्वादवांतरप्रकरणोत्थैः प्रयाजांगं । एकदेशिनां तु अवांतरप्रकरणाभावात्

८
8

राम
८

ततः२ न्२

न्निधिवाधेन प्रकरणाविशेषात्सर्वार्थे स्यादित्याशंक्यां तावत्।१०। संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात्। दर्शपू
र्णमासयोः सामिधेनीर्विधाय तत्र सांचत्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिवचनैर्गुणान् विधाय ततो निविदो नाम मंत्रा देवेद्धो मन्वि
द्ध इत्यादयो विहिताः काम्याः सामिधेनीकल्पा विहिताः तदनंतरं यज्ञोपवीतमाम्नातं। उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्
कुरुत इति। ततः पुनरपि च सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा विधीयंते अंतरान् व्यंस देवत्यायेत्यादयः। त
त्रोपवीतं प्रति संशयः। सामिधेन्यंगमुत दर्शपूर्णमासांगमिति। दर्थं च किं सामिधेनीनां वाचनिकगुणोद्ध न५
त मवांतरप्रकरणमुपवीतविधावनुवर्त्तते ऽथवाविच्छिन्नमिदं निविद्भिरिति। अनुवृत्तोत दंगत्वं विच्छि
न्ते दर्शः षें षता। किं प्राप्तमुत यत्रापि कीर्त्तनादनुवर्त्तते।१। पुरस्तादुपवीतस्य परस्ताच्चापि कीर्त्तनं। विद्यते सा
मिधेनी नामतः प्रकरणास्थिता।२। निविदस्तु हर्षानुमंत्राणां मंत्रवत्स्वप्रे रकरणपठिता इत्यवगंतव्यं। अथवा।
निविन्नामपि तादर्थ्येतत्कथं भावसंगतेः। न चांगैर्व्यवधीयंते प्रधानानि कथंचन। काम्येष्ट्याश्रयत्वेन तत
सामर्थ्येनुवर्त्तनं। उपवीतमन्तस्तासामंगं प्रकरणाद्भवेत्।२। एवं प्राप्ते वदामोऽत्र निविद्भिर्व्यवधानतः। विवि
ना सामिधेनीनां प्राप्तिर्या नानुवर्त्तते।३। यस्क सन्निधानस्यैवासंबंधिभिः पदैर्व्यवधानं न प्रकरणस्येति
मन्यते। तस्य सर्वप्रकरणानुवृत्तेः सर्वे धर्माः सर्वेषामुपदेशेनैव स्युः॥ अतो विष्यति दादीनामपि कलर्थं

कैर्मणां सर्व

तर्म१

त्वं स्यात्। यत्तु निविदामप्यवांतरप्रकरणे न सामिधेन्यंगत्वादव्यवधायकत्वमित्युक्तं। तदप्ययुक्तं। लिंगेन
हि प्रकरणं बाधित्वा निविदोऽग्निसमिंधनांगं भवंति न चाग्निः सामिधेन्यंगं भवति येन तद्द्वारेण निविदोऽपि
तदंगं स्युः। किंतु सामिधेन्य एवाग्न्यंगं निविदोऽपि। न तासां मिथः संबंधः यथा वक्ष्यति गुणानां च परार्थत्वा
दसंबंध इति। तेनासंबंधित्वान्निवित्यदे दर्शपूर्णमासांगैर्विच्छिन्नं सामिधेनीनां प्रकरणं नोपवीतं गृह्णा
६ ति। नन्वेवं निविदंगमुपवीतं स्यात्। न तासां प्रकरणमस्ति। श्रुतितः कीर्तनाभावात् सन्निधिमात्रमपि नास्ति।
काम्येष्ट्यव्यवधानात्। तर्हि काम्यानामंगं स्यात् अव्यवधानात्फलावच्छेदेन च प्रकरणसद्भावात्। न। तेषां
विकृतित्वम् बोधयादयति ७ विकृतित्वात्। इह हि न नित्यसामिधेन्याश्रयतो न गुणमात्रं फलाय विधीयते। विच्छिन्नप्रक्रियाणां तासा प्रकरणो६
माश्रयत्वानुपपत्तेः। वाक्येन चाश्रयसंबंधो वाक्यभेदात्। किं तु वचनांतरेण संख्याविशिष्टानि फले विधीय
ते। तानि च संख्यायुक्तान्यनुवचनत्वसामान्यान्नित्यानुवचनप्रकृतीनि। ततश्चैतासामश्चामन्येषां च तद्धर्माणां
१ प्राप्तिः। अनुशब्देन च यस्त्वन्नमः प्रवक्त्र इति निगदानंतरभावः सामिधेन्यंगत्वेनोक्तः सोऽप्यत्रातिदिश्यते।
स च निगदः क्रतुप्रयुक्तत्वान्न बहिः प्रयोगं लप्स्यते। तद्देशेनानुवचनांतराणामपि क्रतुमध्यप्रयोगसिद्धिः।
एतेरेव चाग्निसमिंधनस्य प्रसंगात्सिद्धेर्नित्यानुवचननिवृत्तिः। तेनैतेषामनुवचनानां कृतोपकारप्रा
कृतधर्मपरि[illegible]तानां कथं नावापेक्षाभावान्नास्ति प्रकरणं पाठसंनिधानमात्रं तु स्यात्तच्च दुर्बलं प्रकर राम ६

तस्त ३

तिस्रः साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य १

त२ च१ पर२

णादिति दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतं [illegible] तु पश्चात्तन्नागुणास्ते दूरस्थानुवादे नैव द्वादशोपसत्त्ववद्विधानं शक्या
दिति न तद्दूरे शेनैकान्ततः प्रकरणानुवृत्तिर्विज्ञायते यतः प्रकरणे पाठो निविदां स्यात्। यद्वा तिष्ठन्नन्वाहीतरान्नू
च्यमित्यादिष्वनुवचनमात्रं श्रूयते तत्र यदि सामिधेन्यनुवचनं प्रकृतं स्यात्ततस्तदेवगम्येत तदभावात्त्वनुवचनमा
त्रमनुवाक्यादिसाधारणमिति न सामिधेन्यनुवृत्तिरवधार्यते। यदपि देवा वै सामिधेनीरनूच्येत्यन्तेन वचनं तद
प्याधारार्थवादत्वान्न सामिधेन्यनुवृत्तिं सूचयति। तस्माद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतं। एकदेशिनां त्वन्तरेण प्रकरणम्
त६ नावाक्यसन्निधेश्च प्रकरणाद्दुर्बलत्वादसत्यपि विच्छेदे सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमुपवीतस्य सिध्यतीति व्य
र्थमिदमधिकरणं स्यात्। कश्चित्त्वाह। उपव्ययत इत्येकं पदं अन्विताभिधानाय कर्त्तारमपेक्षमाणं सन्निहितेन कार्यान्विते शक्तिः १
सामिधेनी६ कर्त्रान्वीयत इति। तदयुक्तं। प्रत्ययार्थेनापूर्वेणाधातोरन्विताभिधानसिद्धेरवश्यंभावानेन प्रत्ययेन सत्त्वपि सामि
धेनीनां सन्निधानेऽधिकारापूर्वमेवाभिधातव्यं। सामिधेनीनां सान्निपातित्वेनापूर्वशून्यत्वात्। अतः पदश्रु
त्यैव तदङ्गमुपवीतं भवतीति किमर्थमिदमधिकरणं। अपि चैवं पूर्वाधिकरणस्य पूर्वपक्षेऽपि विच्छिन्नमप्यक्रि
क्रमणमेकपदत्वात्सन्निहितेनैव प्रयाजकर्त्रा [illegible] न्वीयत इति तदधिकरणवैयर्थ्यं स्यात्। न च वि
नामभिरित्यस्यानाख्यातत्वात्सिद्धवस्तुनीतेर्न कर्त्राकांक्षा किन्तु शेषिभूतस्तत्र कर्त्तापेक्षितो न च शेषिणान्विता
भिधानमिति। मैवं। अवघातादिषु शेषिणापि अन्विताभिधानाभ्युपगमात्। अपि च सर्वत्रैव कार्यार्थानिप

दानिकार्येणशेषिणान्वितमर्थमभिदधतीति यत्किंचिदेतत्। अपि च यदि न शेषिणान्विताभिधानं केन तर्ह्यन्वित
मभिक्रमणमभिधातव्यं नत्वनन्वितस्याभिधानं संभवति गुणभूतस्य कर्त्रा निरपेक्षितत्वान्न तेनान्विताभिधानं
संभवतीति त्वयोक्तं। संभवे वा सन्निहितेनैव प्रयाजकर्त्रान्विताभिधानाद्व्यर्थमेकवाक्यत्वप्रतिपादनं। प्रधान
विधिनाभिक्रमणमन्वितमभिधीयत इति चेत् न तस्यापि शेषित्वात्तदुपवीतस्यापि तत्संभवात् न सन्निहितेना
 पि सामिधेनीकर्त्रान्वयः स्यात्। अथानभिहितमभिक्रमणं ग्राहकोऽगृह्णीयादुपवीतमपि गृह्णीयात्। यद
पि शेषिभूतः कर्त्रापेक्षितो नानुष्ठातृभूत इति तदपि विपरीतं अविहितस्य शेषापेक्षाभावात्। कर्त्रपेक्षा
तु क्रियास्वाभाव्यादेवस्यादित्युक्तं तावत्॥११॥ ॥गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यात्॥ आधानप्र
करणे वारणवैकंकतानि यज्ञसंयुक्तानि पात्राणि श्रूयंते वारणो यज्ञावचरो वैकंकतो यज्ञावचर इति पव
 मानेष्टयो ह्याधानप्रकरण एव प्रदेशांतरे श्रुताः। तत्र पात्रेषु संदेहः किं पवमानेष्ट्यंगमुत यज्ञमात्रांगमिति।
तदर्थं च किं पवमानहविष्पाधानांगमुत तान्यप्याधानेन नम(?)प्रधानान्यगत्यर्थानीति। यद्यंगं ततो यज्ञसंब
धात्साक्षादाधानेऽसंभवंत्यपि पात्राण्यानर्थक्यतदंगन्यायेन पवमानेष्टिषु भवंति। अनंगत्वे तु कथंचिदपि
यज्ञसंयुक्तानां प्रकृताधाननिवेशासंभवादिष्टीनां च स्वविषयमप्रकृतत्वादनारभ्यवादरूपेण सर्वयज्ञेषु सं
भवंति। तत्राधानस्य द्वितीयासंयुक्ताग्निसंस्कारार्थनयाफलवलादफलानि पवमानहविषि प्रकरणात्तदं

इष्टिप्रकरणान्नेतरगंतसात २

गंभ्रात्रोच्यते। यदाहवनीये जुहोतीति वाक्यादेषा मे ऽर्थता। नन्वनारभ्यवादोयं सर्वहोमांगमाहवनीयं विधे
येन लाहवनीयांगत्वं पवमानहविषां। अत्र कश्चिदाह। अनारभ्यवादेन प्रकृतावाहवनीयोंगत्वेन विहितः पवमा
नेष्टिष्वतिदेशेन प्राप्तः सच पवमानहविर्वेलायामनिष्पन्नत्वान्नांगं संभवतीत्यंगत्वे निवृत्ते यस्तस्य प्रकृतो द
ष्टः साक्षात्संबंधांशः स दृह संबं बाधनीयः। अवश्यं च पवमानहविषां आधानांगत्ववादिनापि अग्निनि
ष्पादनमुपगंतव्यं तत्र च कृत साक्षात्संबंधावाधाय साक्षादेवास्तु किमाधानप्रणाड्या समाश्रीयत इति सि
द्धमग्न्यर्थत्वं। तदिदमसारं। यत्तावदुक्तमंगत्वं निवृत्तमिति तत् स्वसिद्धांतप्रस्मरणात्। नहि चोदकावगतमं
गत्वं निवर्त्तते। यद्यपि वा निष्पन्नत्वान्न साधयति तथाप्यसाधयत एवांगत्वमवघातस्येव कृष्णल चरावव
तिष्ठते तेन न साक्षात्संबंधः स्यात्। गत्वे नैव प्रकृतिवदुपपन्नत्वान्न तत्सिध्यर्थं तत्साध्यत्वमंगीकर्त्तव्यं। अपि
चार्थिकः प्रकृतौ साक्षात्संबंधोंगत्वमेव शास्त्रार्थः। न चार्थिकं चोदकः प्रतिदिशति यद्बले न साध्यता स्यात्। अ
तिदिश्यतां वा संबंधः स तु येन केनापि प्रकारेण सिध्यतीति साध्यत्वविशेषः कुतो लभ्यते। यत्तु साध्यत्वमा
धानांगत्ववादिनाप्युपेयमिति सत्यमुपेयं अस्ति हि तस्य प्रकरणं प्रमाणं भवतस्तु किं प्रमाणं प्रकरण
मेवेति चेत् तथा सत्याधानांगत्वद्वारेणैवाग्नीनां साध्यत्वं स्यात्। यदि त्वविशेषितं साध्यं प्रकरण

राम

त्सिध्येततोति देशावशेन साक्षात्तदित्याम्नी येतं कृत्वर्थत्वमेव तु प्रकरणादवगम्यते। नाविशिष्टं साध्य
त्वं तेन यदि प्रकरणमंगीक्रीयेताधानांगत्वं न स्यात् न चेत्साध्यत्वमेव न स्यात् विश्वजिदादिवत्तु फलं क
ल्पयित्वाग्नीनामंगत्वमेव स्यात्। अस्तु वा तिदेशावगतसाक्षात्संबंधवत्त्वेनैव साध्यत्वं तत्तु उपदेशा
त्मकप्रकरणावगतक्रत्वर्थत्वविरोधाद्बाधितव्यं। अपि च करणत्वेपोष्टीनां न भवति साक्षाद्दिष्टि साध्यत्व
मग्नीनां। ताहि सकलप्राकृतांगाहितोपकारसचिवा अग्नीन्साधयंति। तेनैव सर्वांगानुष्ठानावस्थित मुख्यत्य आ ५
११ पूर्वद्वारभूतमंगीकार्यं तत्प्रणाड्याग्नीनां साध्यत्वं न साक्षात्। अपि च न प्रकृतावाहवनीयस्य साक्षा
त्संबंधः अंगभूतेन प्रक्षेपेणाहवनीयस्य संबंधो न साक्षाद्यागेन तदिहापि प्रकृतिवदतिदेशात्प्रणा
ड्यैव संबंधः स्यात्। तस्मान्नैव मग्न्यर्थता सिध्यतीत्यन्यदुत्तरं वाच्यं तदुच्यते। अयमत्रिशायोन्नाव्यका
रस्य अनारभ्यविधानेन सत्यं नान्यार्थता भवेत्। तत्तु त्वं वाक्यमस्य न्याय व माने हि संनिधौ ॥१॥ त्य ६
तेन चाग्नेरनिष्पन्नस्यैव सान्निध्ये नूधानासंभवात्तस्यैव निष्पादयितव्यस्य फलवतः साधनत्वेनाफला
आधान नि पवमानहवींषि विधीयंते स संनिधिलक्षणया साध्यत्वमेव प्रतिपादयतितमेपयासिद्ध्यानयती
वत् २ तिवत्। तस्माद्वाक्येनाधानवत्पवमानहविषामग्न्यर्थत्वेप्यात्राणावाक्येन सर्वयज्ञार्थता सिध्यतीति राम
x त्वान्नेधानांगत्वं। अतः सर्वयज्ञार्थानि पात्राणीति त्रिभ्यानार्यस्त्व असत्य पविमानहविषामग्न्यर्थ x १ ९१
प

ध ३ वि३

वाक्य[illegible]यकल्पनाक्लेशं न मम स्वेव व्रीहीनवहंतीत्यादिषु यथाश्रुतव्रीहिमात्रार्थत्वेवघातस्यानर्थक्या
द्युक्तः प्रकरणानुप्रवेशः तद्दर्शने च व्रीहिशब्दस्य साधारणरूपलक्षणाश्रयणं तु यथाश्रुतयज्ञार्थ
त्वे पि दीक्षणीयार्थस्येव वा द्वि[illegible]यम स्यानर्थक्याभावान्न लक्षणाश्रयणेन प्रकरणानुप्रवेशकल्पनान्या
य्या यदि पवमानेष्टिसन्निधौ पात्राणि यज्ञार्थानि श्रूयेरन् ततो नुवादस्य सति [illegible] संभवे सन्निहितगा
मित्वात्स[illegible]स्य दशारत्नित्वमिव वाजपेयस्य प्रकृतिवच्छब्दसन्निधापिते यूपे रुक्मलहोमवद्यसो र्थस्य
प्रकृतिवच्छब्दसन्निधापितेष्वपयाजेषु पवमानेष्वनुवादेन विधानात्तात्स्वेव पात्राणि स्युः ननु तासामि
ह सन्निधानमस्तीति स्मात्सकरणात्तत्रषानुमंत्रणवदुल्हेष्टा। निपात्राणि सर्वार्थानीति नार्थ्याधिकरणेन। स्त्र
त्रं तु पूर्वाधिकरणएव पदोत्तरत्वेन व्याख्येयं। निविद्विर्वावाया सामिधेनीवाक्यस्योपवीतवाक्यस्य च ले
दं स्यादित्युक्ते ननु निविदां सामिधेन्यंगत्वादव्यवधायकत्वं स्यादिति येवदंतितेषामुत्तरं गुणानां च परार्थ
त्वादिति निविदो पि लिंगेनाग्निसमिंधने गुणभूताः सामिधेन्यो पि अतो न तासां मिथः संबंधः॥१२॥ मिथश्चा
नर्थसंबंधः॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयः सोमपक्षा उपांशुयाजो विहितो तयोः क्रमे नुवाक्याचतुष्टयमाम्नातं आ
ग्नेयी सौमी चेत्येकं युगलं पुनराग्नेयी सौमी चेत्यपरं तत्र प्रथमाद्वितीयेवा[illegible]र्द्वितीया चतुर्थी च दध

शा का ५

न्वलौ। तत्रापरं वचनं वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति तत्र संशयः। किमाज्यभा
गयोः क्रमप्राप्तौ मंत्रावेताभ्यामाश्लिष्य वचनेन प्रधानांगतया विधीयेते उत आज्यभागयोरेवाव्यवस्थया
प्राप्तयोर्युगलयोर्व्यवस्थामात्रमिति। तदर्थं चास्मिन्वचने पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवचनावुत काल पं ३
वचनाविति। तत्र कालस्यासमर्पणीयत्वान्न मंत्रेणाप्रयोजनं। नापि प्रकरणां तस्य तेनेन नासा विहोच्यते।१।
कर्मणः प्रकृतत्वेन मंत्रापेक्षतया च। तत्पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यामभिधीयते।२। सप्तमी चरूर्वे
वैदिककेरी द्युरमावास्यायां तिवत्प्रधानेप्यविरुद्धा तस्माद्वाक्येन क्रमं बाधित्वा प्रधानार्थौ मंत्राविति। नैवं। यद्य
ती६ पिकर्मैव शब्दाभ्यां प्रतिपाद्यते। तथापि सप्तमीश्रुत्या न प्रधानत्वसंभवः।१। एर्वेद्युरमावास्यायामिति ल
क्षणा। न चेह तथा। मुख्यार्थसंभवात्। न चेदं सोमस्य मंत्रे प्रधानेषु सामर्थ्यमस्ति सोमस्य प्रधाने दे स्यध
वतायाअसंभवात् अग्नीषोमीयेप्यग्निसहितस्य देवतात्वं न केवलस्य। अमावास्यायां तु नास्त्येव सो
१.२ मः नचवचनादयथार्थत्वं लिंगं हि वाक्याद्बलीयः वाक्याद्धि कर्मणः प्रधानत्व लक्षणाश्रयणात्।
अथापि विधिवाक्यबलान्मंत्रपरिबाधोत्तयद्य बाधेन नोपपद्यते तन्नु व्यवस्थामात्रमपेक्षितमल्पं च विद
12 धत्सु तरामबाधेनैव वर्त्तेते पौर्णमासीगतयोराज्यभागयोर्वार्त्रघ्नौ अमावास्यागतयोर्वृधन्वन्ताविति
ति। यद्वा कालद्वारेण कर्मणि शब्दप्रवृत्तेः काले मुख्य इति तद्वारेण व्यवस्था विधीयत इत्याज्यभा राम १२

गयोरेव मंत्राः ॥१३॥ आनंतर्यमचोदना ॥ दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । हस्ताववनेनिक्ते उलपराजिं स्तृ
णातीति । तथा ज्योतिष्टोमे मुष्टीकरोति वाचं यच्छति दीक्षितमावेदयतीति । हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारा
र्थं मुष्टीकरणं वाङ्नियमनं च मनःप्रणिधानार्थं तेन तत्त्रयमपि लिंगात् करिष्यमाणकर्मांगं सत्किमनंतर
योरुलपराजिस्तरणदीक्षितावेदनयोरंगं । उत सर्वांगमिति संशयः । तत्रानंतर्यादिकवाक्यत्वादवांतरप्र
करणाच्चातन्मात्रांगत्वे प्राप्ते सिध्यते । लिंगप्रकरणाभ्यां हि सर्वार्थत्वं प्रतीयते । क्रमस्य दुर्बलत्वात्ताभ्यामतः
सर्वार्थता न नेत् ॥१॥ नचाख्यातद्वयस्य यच्छब्दाद्युप बंधरहितस्यैकवाक्यत्वं संभवति येन वाक्येनैवता
दर्थ्यं स्यात् । न चक्रत्वादि विहितांगसंदंशोस्ति । येनावांतरप्रकरणं स्यात् । तस्मात्सर्वार्थता स्यात् ॥
शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसंबंधात् ॥ दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषो
मीयैंद्राग्नाः पुरोडाशाः तत्राग्नेयं चतुर्धा करोतीति चतुर्धाकरणं किं सर्वेषां । उताग्नेयस्यैवेति भवति वि
चारः । तत्र आग्नेः संबंधमात्रेण नवे द्रव्योपलक्षणं संबंधस्याविशिष्टतः सर्वेषामुपलक्षणं ॥१॥ आग्नेयस्था
वत्त्र चतुर्धाकरणविषयद्रव्योपलक्षणमात्रं न स्वयं कर्मयोगीति नासौ यथाश्रुतएव ग्रहीतव्यः येन देव
तालभ्यते नैवोपलक्षणं स्यात् किंतु यावता विना न शक्नोति द्रव्यं लक्षयितुं तन्मात्रमादर्तव्यं संबंध
मात्रेण चासौ शक्नोति तल्लक्षयितुं संबंधश्चाग्नेरग्नीषोमीयेपि । तस्मात्तस्याग्नेयशब्देन लक्षितत्वात्तस्या

चतुर्धाकरणं॥ अथवा देवतात्वमेवास्ति यद्धि द्वाभ्यां दीयत एवं न देकस्मा अपि। यद्वाग्नेरिदमिति संबंधमा
त्रे प्याग्नेयशब्दो भवत्येव सर्वत्राग्निकलिभ्यां कूवक्रव्यदृतिस्मरणात्। तस्मात्सर्वत्र चतुर्धाकरणमिति प्राप्ते ब्रूमः।
देवतात्वाद्देवतावाचीनद्धितो ग्नेः समुच्चरन्। नान्ययुक्ताग्निदेवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः।१। देवताभ्रन्तस्तावद्धिहा
द्रव्यपरिच्छेदन चं नि[illegible]स्तद्धितेनोपलक्षणमुपादीयते। संभवति च तस्य यथाश्रूयेवोपलक्षणत्वं केवलाग्नेयस्यापि सं
द्भावात्। अतो न शब्दानवगतेन संबंधमात्रेणोपलक्षणत्वं युक्तं विना कारणेनश्रुतबाधप्रसंगात्। अग्नी[illegible]
मीयादौ तु समासादुत्पन्नस्तद्धितो द्वयोः सापेक्षयोर्देवतात्वमाहते न तत्रान्यसापेक्षस्याग्नेर्देवतात्वं न च
सापेक्षस्य तद्धिते सामर्थ्यमस्तीति नाग्नेयशब्दो न शक्नोत्यग्नीषोमीयादिकमभि[illegible]वदितुं। यद्यपि च संबंधमात्रे
विरूढस्तद्धितस्तथाप्यत्र देवतार्थ एवाश्रयितव्यो लक्षणार्थत्वात्। प्रसिद्धसंबंधं हि लक्षणं भवति। प्र
१३ सिद्धिश्च विधिवाक्यादेवावगम्या विधिवाक्ये चाग्नेर्देवतासंबंध एव पुरोडाशेनावगतो न संबंधमात्रं तस्मा
द्देवतात्वमेवोपलक्षणं तच्चाग्नीषोमीयादौ नास्तीत्याग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणं। यद्यपि शतपथब्राह्मणे तं च
13 तुर्धाकृत्वा पुरोडाशं बर्हिषदं करोतीति सामान्यवचनं तदप्यनेनैव वचनेनोपसंह्रियत इति तस्यैव चतुर्धाक
रणं युक्तमिति।१५। ॥ इति श्री शास्त्रदीपिकायां तृतीयस्य प्रथमः पादः॥ ॥ अर्थाभिधानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभावः

शेष १ २३

६ X त्वविशेषादुभयत्रवाचकत्वं कस्मान्न भवति· नाविशेषः विशेषप्रतीतिः अ
ग्निरिवमाणवक इति सादृश्यप्रत्ययानुणादेवचप्रयोगप्रती X ६

स्यात्तस्मादुत्पत्तिसंबंधार्थेन नित्यसंयोगात्॥ सर्वपादेष्कृतिविनियोगः प्राधान्येन चिंतितः अधुना लिंगवि
नियोगश्चिंत्यते। विनियोजकत्वं लिंगस्य मंत्राधिकरणे सिद्धमर्थप्रकाशनेनोपकुर्वतीत्युपिधानात् तद्विशेषस्त्वि
दानीं चिंत्यते। लिंगं सामर्थ्यं तच्च मुख्यइव गौणेपि च कथंचिद्दृश्यते। तदिह संशयः। किं मुख्य वार्थं मंत्राणां विनि ५ २
योगः किंवा गौणेपीति। कः पुनर्मुख्यः को वा गौणः। यः शब्दादेवावगम्यते स मुख्यः यथाऽग्निशब्दाज्ज्वलनः।
दे यं. प बर्हिःशब्दाच्च कुश । यस्तु शब्दाभिहितार्थगुणसंबंधात्तत्सदृशोर्थः प्रतीयते स गौणः यथाऽग्निशब्दा
व६ न्माणव कं संहितज्वलनपैंगल्यादिगुणयोगात्प्रतीयते तथा बर्हिःशब्देन तृणांतरमुलपादि। ननु प्रयोगप्रतीत्युपप
न्यायां ९ त्तेरनेकार्थत्वम । परगुणः परत्र न संभवतीति चेन्न। प्रत्यभिज्ञानात् यपि प्रतिद्ध्यं गुणजे दमातिष्ठते ते विसा
मान्यात्मनेकमभिच्छत्येवतेनोपपन्नो गौणमुख्यविभाग इति युक्ता चिंता। तत्र। अर्थानां स्मरणार्थत्वान्मंत्रा
णां चापि शक्तितः। प्रतिप्रधानमावृत्ते गुणानामनुमयार्थता॥१॥ उभयेषामपि तावदर्थानामनुष्ठेयत्वात्स्म
रणमपेक्षितं मंत्राणां चार्थं प्रति गुणभूताः समर्थाश्चोभयत्रापि यथा कथंचित्स्मरति माधातुं साक्षादभिधा
नस्यापि स्मरणमेव फलं नाधिकं तच्च गौणसामर्थ्यस्याप्यविशिष्टं प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्न्याय्या तत् च २
स्मादुभयत्र विनियोग इति प्राप्ते विधीयते। गौणे सदपि सामर्थ्यं न प्रमाणांतरांद्विना। आविर्भवति मुख्य
तु शब्दादेवाविर्भवति तत्॥१॥ तात्पर्यं तु स्वतो मुख्ये गौणार्थे परतः पुनः। प्रमाणांतरविज्ञेयात् तदभावान्न सिध्य

ति।२। न यद्यग्निरित्येतावता प्रमाणांतरमंतरेण गौणे सामर्थ्यं तात्पर्यं वा कथंचिदपि लौकिकाः प्रतिपद्यंते।
मुख्ये तु श्रवणादेव शब्दस्यो प्रयमवगच्छंति न चेह प्रमाणांतरमस्ति येन मंत्राणां गौणे सामर्थ्यं तात्पर्यं
वा निश्चीयते। न चानाविर्भूते सामर्थ्यतात्पर्ये च शब्दार्थः प्रतीयते। न गौणोर्थो मंत्रान्न प्रतीयत एव कथ
मप्रतीयमाने विनियोगः मुख्यस्त्वर्थः शब्दादेवावगम्यत इति युक्तस्तत्र विनियोगः यस्य तु मुख्योर्थः त्र ४
प्रकरणे नास्ति तस्योत्कर्षः यथा पूषाद्यनुमंत्रणीयस्य तूत्कर्षो न संभवति तस्य तत्प्रमात्रेणोपयोगः
न तु गौणत्वमप्रमाणकत्वात् अपि च प्रथमावगतमुख्यविनियोगेनैव कृतार्थत्वान्मंत्रस्य न तद्वशेन
गौणे विनियोगः अर्थापत्तिगौणाध्यानाद्वादाभिधानेन विस्मरति सिद्धेनीलाभिधायिनं मंत्रमपेक्षते
मुख्य५ अतो प्रमाणकस्तत्र विनियोगः विनियोगस्तु मंत्राकांक्षावशाद्भवतीति तत्रैव विनियोगः।१। वव न्य ५
नात्वयथार्थमैंद्रीस्यात्॥ अपवाद आरभ्यते। अग्नेः श्रूयते निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैंद्र्या गार्हपत्यमु
पतिष्ठते इति। तत्र संशयः किमनेन मुख्यस्येंद्रस्य प्रकाशनं कर्तव्यमुत गौणस्य गार्हपत्यस्येति। तत्र।
२४ पूर्वाधिकरणन्यायान्मुख्यस्येति प्रतीयते। विनियोगस्यानुसरणविनियोगस्तु वर्णते।१। न खल्विंद्रा
भिधानस्य मंत्रस्याग्निप्रकाशने शक्तिरस्ति न चार्थमैंद्रीकार्यार्थं विनियुज्यते।२। तेन मंत्रानुसारेण विनि राम २४

14

पदेन १

योगार्थवर्णना। इंद्रो हि गार्हपत्येन गौण्या वृत्त्याभिधीयते।३। यज्ञसाधनसाधर्म्याद्यद्वा गृहपतेर्यतः।
तेनायं गार्हपत्यः स्यादिंद्रो वयवयोगतः।४। द्वितीया वा समभ्यर्थं लक्षयति गार्हपत्य स्थित्वोपतिष्ठत
इति। यद्वोपतिष्ठतइति हि क्रिया विधीयते समीपस्थानं मात्मनेपदादनुमितं वाभिधानं तत्रेंद्रमंत्रकरणकोभि ऐंद्र्या गार्हप करणे २
धाने गार्हपत्यस्य कर्मत्वं न संभवतीति समीपस्थानविशेषणं गार्हपत्यो भवति गार्हपत्यमुपेत्याभि
धानेति प्राप्ते विधीयते। अग्नेरुक्तवचनसामर्थ्याद्विनियोगः
पत्र इति तस्मान्मुख्य एव विनियोगो न्याय्य इति प्राप्ते। यत्र मानांतरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते। प्र
प्रतीयते। न चात्यंतासमर्थत्वं गौणसामर्थ्यसंभवात्।१। यत्र मानांतरं नास्ति तत्र गौणो न गम्यते। प्र
माणांतरसद्भावे गौणे शब्दः प्रवर्त्तते।२। पूर्वाधिकरणोप्येतद्दर्शितं विध्यंतेत्र च। विस्पष्टं वचनं ते
न गार्हपत्यार्थता स्फुटा।३। अवश्यं कल्पनीयं हि मंत्रस्य ब्राह्मणस्य वा। गौणत्वं तत्र मंत्रस्य प्रा ध्या ४
र्थस्यैव ... ते।४। अ... प्राप्तौ विधौ नैव गौणत्वमुपपत्तिमत्। न चावयवयोगेन वृत्ती रूढ्याग्निवेदनात्।
।५। अभिधानक्रियायाश्च प्रधानत्वात्तदन्वयः। गार्हपत्यस्य नान्यार्थ समीपास्थितिगामिता।६। तदिह
सुज्य ५
स्ति गार्हपत्ये विनियोग इति स्थितं। सति चतस्मिन् लिंगादिंद्रार्थतापि भवतिनेति बलाबलाधिक
रणे चिंतयिष्यते।२। तथा कानमपीति चेत्। दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्न

ध्या १ लक्षणाहेत्वोः क्रियायाः १

ध्या ५

राम

न्ना[illegible]ह्वयतीति। तत्र संशयः किमयं हविष्कृदेहीति मंत्रप्रयोगो ऽवघाते प्रयोक्तव्यः किं वा मुख्ये हविष्कृदाह्वा
नइति। तदर्थमिदं विचार्यते। किमस्मिन्वचनेऽवघ्नन्नित्यवघातमुद्दिश्य मंत्रो विधीयते हविष्कृदेहीत्यवघ्न
न्निति किं वा मंत्रस्याह्वाने [illegible] नसंबंधो हंतिस्तत्काललक्षणार्थो हविष्कृदेहीति त्रिर
ह्वयत्यवघातकाल इति। तत्र हरिवीधिकरणन्यायाद्विधौ युक्ता न लक्षणा। मंत्रस्य तु यथार्थत्वं च गौणी ४
नान्नैव दुष्यति। १। त्रिरिति तर्हि कथं विधीयत इति चेन्न। प्राप्तावघातोद्देशेन मंत्रस्य त्रिरभ्यासस्य
च विधौ वाक्यभेदात्। पाठप्राप्तानुवादत्वाददोषः मंत्रसमाम्नाये हि मंत्रं त्रिरभ्यस्तमेव केचिदामनंति।
आह्वयति रथि रहीति शब्दोच्चारणसामर्थ्या[illegible]ह्वानाः तस्मादवघातांगं मंत्र इति प्राप्ते विधीयते। त्रिरभ्या
१५ सो न पाठेन नित्यप्राप्तो यतः क्वचित्। द्विः पठ्यते सहस्राप्ति तस्मान्नायमनूद्यते। १। न पाक्षिकानुवाद
[illegible]त्वं नित्यान्वयविरोधतः। तस्मादत्र त्रिरभ्यासो विधातव्यस्तथा सति। २। मंत्रस्य न विधिः शक्यो वाक्य
15 भेदप्रसंगतः। आह्वानेन तु मंत्रस्य योगो हंति स्तत्काललक्षणा। ३। न चैवमप्याह्वानमनूद्य त्रिरभ्यासो हंतिका
लश्च विधीयत इति वाक्यभेदः स्यात्। न अर्थप्राप्तत्वात् अवघातकाल एव सह्वायाह्वानमर्थप्राप्तं अतो
नुवादमात्रमत्रावहंतिरनुवादत्वादेव लक्षणापि न दोषः तत्रापि चाविविशिष्टं ब्राह्मणे जघन्यपठितम्। राम

पं १ पं २

श्रयते आहूयते गौणत्वात्। अपि च नात्रैंद्रोतिवच्छ्रौतो विनियोगः किं लिति करणावमृष्टस्य मं
त्रस्यावघातस्य च समभिव्याहारात् संबंधमात्रं गम्यते तस्मिं सति संभवे गांगिभावः स्यात् सत्सु वाक्यभे
दान्मंत्रलिंगविरोधाच्च न संभवतीति एककालत्वे संबंध इति गम्यते। न खल्वेहीति परस्मैपदरूपस्य
मध्यमपुरुषस्य हविष्कृदिति च संबोधनरूपस्याचेतने अवघाते सामर्थ्यमस्ति। तस्मात्त्रिराहृतिमात्र
विधानादाहूतानां गमंत्रो नायथार्थवघाते ॥३॥ तथा त्सानविसर्जने। उक्तिः ...हाग्नीदग्नीन्वि पं ५
पं ६ हरेति। व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति। अत्रापि पूर्ववत्संशयपूर्वपक्षौ। वाक्यभेदस्त्विहां
गांगित्वपक्षेपि नास्तीति तद्वद्युक्तमिति विशेषाशंकायां स्मृतिविनियोगाभावान्मंत्रलिंगविरोधाद्त्रा
पि कालार्थ एव संयोगः कालश्चेह विधीयते न पूर्ववदनूद्यत इति विशेषः ॥४॥ सूक्तवाके कालवि
धिः परार्थत्वात्। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति। तत्र संशयः किं प्रस्तरप्रहरणा
स्य सूक्तवाकस्य च कालार्थः संयोगो अथवांगांगिभाव इति। तत्र द्वयोः कृतार्थत्वान्नांगांगित्वं प्रकल्प्य
ते। कालार्थस्तेन संयोगस्तयोर्दर्शादिवद्भवेत् ॥१॥ यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्युक्त
योः कृतार्थत्वात् कालार्थः संयोगः तथेहापि सूक्तवाकस्येष्टदेवताभिधानेन कृतार्थत्वात्प्रहरण

श्रम

१।३

अन्वयाज याज्यानंतरं तस्येपाठात् २

प्रस्तरप्रहरणं तु बर्हिषि प्रस्तरस्य सादनानंतरं विहितं न च गत्प्राजहरणे संभवति सूक्तवाकपाठकारणादिका यो निष्पत्तेरिति तदानीं ज्ञातकालभिति भावः २ प्रस्तर ३

स्य च नाना कर्मापो[illegible]क प्रस्तर प्रतिपादनेन प्रयोजनत्वाद् गां गि ला पेक्षा न्वा वा ल्लू कालार्थः संयोगः सूक्तवाकस्य च प्रह्रियमाणत्व

तत्रापि निर्ज्ञातकालत्वात् सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणकालं लक्षयति तृतीया चेल्लं भूतलक्षणेन विष्य स्य प्रस्तरज्ञापक

ति न हि कथं चिदपि देवताभिधायिनः सूक्तवाकस्य प्रहरणं गता संभवति प्रहरणे देवता भावादे त्वात्तृतीयापत्तिः २

तः कालार्थ एव संयोगः। एवं प्राप्ते ब्रूमः। श्रुत्या प्रहरणांगत्वं सूक्तवाकस्य गम्यते। तेन तद्देवताया

गादेव होमो भविष्यति। १। तृतीयाश्रुत्या सूक्तवाकस्य करणत्वं गम्यमानं न शक्यमुत्स्रष्टुं न चेल्लं

भूतलक्षणे तृतीये यं कारकविभक्ते र्बलीयस्त्वात्। किं बलीयस्त्वं सर्वो हि संबंधः क्रियागत एव।

तेन सूक्तवाक प्रस्त[illegible] लक्षणा क्रियागतो यं संबंधः न चेह लक्षणा क्रियापात्रा नामनुपात्ताम

पेक्ष्यायं संबंधः प्रत्येतव्य इति विप्रकृष्यते। क्रियाकारकसंबंधस्तु नान्यापेक्ष इति बलीयस्त्वं तेन

करणमेव सूक्तवाकः यद्यपीष्टदेवताप्रकाशनेनासौ कृतार्थस्तथापि विनियुज्यते वचनात् किं हि

वचनं न कुर्यात्। कथं पुनर्देवताभिधायिनः प्रहरणांगता श्रुति विनियुक्त मंत्रा[illegible]ना देवता दभिधेया गबब ४

१८ निरिष्टदेवताभिः संयोगः प्रहरणस्य कल्प्यते तेनायं प्रहरति रिष्टदेवतासंस्कारार्थो होमो न भविष्यतीति ने

नोपपन्नमिष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वत एव सूक्तवाकस्य प्रहरणांगत्वं। ५। कृतस्तेनापदेशादुक्तायत्र राम

16 सर्वं वचनं। प्रहरणांगं सूक्तवाक इति स्थितं इदानीमिदं संदिह्यते किं हस्तेन सूक्तवाकः पौर्णमास्या १६

र प्रहरणयो ७

५४ प्रकाशनार्थो मंत्रोयं प्रहरणमपीष्टदेवतासंस्कारार्थमित्युक्तं तत्राभावा
स्याद्देवतापदा ×५

ममावास्यायां च प्रयोक्तव्य उत नेष्टदेवतानुरोधेन विरज्य प्रयोग इति। तत्र सूक्तवाकशब्दस्य सम
स्तानुवाकवचनत्वेनाध्येतॄणां प्रसिद्धेराग्नेयादिनावनानां षसूक्तामप्यन्योन्यनिरपेक्षाणामेकं व२
प्रक ३ थं त्वावात्मकरणावत्तादेकैकस्य कर्मणः सकलः सूक्तवाकांगं प्रयाजादिवत्तत्र सत्यप्येवमेककाल
वर्त्तिनां प्रयाणां तंत्रेण प्रयाजादिवदुपकरोतीति भेदेनं प्रयोक्ष्यते स मुदायद्वयेतु कालभेदात्सकलस्यै न४
वावृत्त्या न वितव्यं नन्विष्टदेवतानि पौर्णमास्यां न प्रयोगार्हाणि प्रयोजनाभावात् इतराण्यपीतर
त्रेति विभागएव प्राप्नोति। नैवं वचनाद्धि सकलप्रयोगोगम्यते तत्राविद्यमानार्थान्यपि पदानि अदृष्टाय
प्रयोक्ष्यंते वचनादिति। उच्यते। विभज्य प्रयोगः प्रयोजनवशादित्युक्तो हेतुः न ह्यदाग्न्यादिशब्दानां पौ
र्णमास्यां प्रयोजनं नाप्यग्नीषोमादिशब्दानामितरत्र प्रयोजनं। यन्नु वचनादित्युक्तं। तन्न। सूक्तशब्द च६
स्यावयवव्युत्पत्त्या इष्टदेवताप्रकाशकमंत्रवचनत्वात् सूक्तं वक्तीति सूक्तवाकः। तनयस्मिन्प्रयोगे
यावत्यो देवता दृष्टा एकाबद्धा वाच्या रूत्यो वा तत्र ता वद्देवतापदप्रयोगादेव संपूर्णाः सूक्तवाकः त
दतिरिक्तानिष्टदेवतापदप्रयोगे प्रत्युत सूक्तवाकत्वं हि स्याद् दुरुक्तवाक एवस्यात् तस्मादिष्टदेवतानु
रोधेन निष्कर्षः। ६॥ लिंगक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानं॥ ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपे
दित्यारभ्य इंद्राग्न्यादिलिंगा इष्टयः समाम्नाताः तेनैव लिंगक्रमेण काम्ययाज्यानुवाक्याकांडमि

मा१ द्वि।त१ इति६

त्वेवं समाख्यातं मंत्रकांडं समाम्नातं इंद्राग्नी रोचनादिव इत्यादि मंत्रकांडे संशयः किं यत्र यत्र साम
र्थ्यमस्ति तत्र सर्वत्र विनियोक्तव्या मंत्राः क्रमस[illegible]ख्ये बाधित्वा उत तद्वशेन काम्येष्टिष्वेवेति तदर्थं च किं
लिंगमपि श्रुत्यादिवन्निरपेक्षमेव विनियोजकं उत क्रतुसंबंधबोधकप्रमाणमन्यदपेक्ष्य व्या
पारविशेषमात्रे लिंगस्य प्रामाण्यमिति तत्र लिंगस्याप्यनपेक्षस्य मन्यते विनियोक्तृतां। तद्बली यः क्र
माख्याभ्यामिति सर्वार्थता भवेत्॥११॥ स्वाध्यायविध्यध्यापितस्य तावन्मंत्रस्यावश्यं प्रयोजनेन भवितव्यं जे ५
तत्र मंत्रस्वरूपमेव दृष्ट्वा स्यार्थस्य प्रकाशकोयमतोत्र विनियोक्तव्य [illegible] बुद्धिरुत्पद्यते। न च निःप्रयो
जनस्य प्रकाशनसामर्थ्यं वदितितद्द्वारेण तत्संबंधिकर्माङ्गत्वार्थत्वमपि तत एव गम्यते किमत्र प्रमाणांतरेण। एवं
तत्र क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलमिति तद्बाधेन लिंगात्सर्वार्थतेति प्राप्ते ब्रूमः। सत्यं प्रयोजनापेक्षा मं
त्रस्यास्ति तथापि तु। नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगोस्य संभवी॥१॥ न ह्यपेक्षितमपि प्रयोजनं
प्रमाणमंतरेण ल[illegible] शक्यं न च सामर्थ्यमात्रेण प्रयोजनं किंचित्सम[illegible]तेऽग्न्यादिस्वरूपमात्रप्रति पं
पादनं सामर्थ्यादेव गम्यते न च तावन्मात्रप्रकाशने फलमस्ति कर्माङ्गत्वेन साध्यं न रूपप्रकाशनार्थता
तु न कर्मसंबंधप्रमाणमन्यदंतरेण सामर्थ्यमात्रात्सिध्यति। एषा प्रतिष्ठा[illegible]नाग इ सत्रे तु नागशब्दस्य
त्यागवचनत्वात्क्रतुसंबंधसिद्धिरिति वक्ष्यामः। न चाग्निसूर्यादीनां स्तुत्यादिवत्क्र[illegible]लव[illegible]रिचारायेन क्रतु एम ७

17 १७

दे बुं४

यज्यमानद्रव्यं२

पं२

रूपस्थाप्येतल्लोकेपि तत्संज्ञावात् । इंद्रादीनामपि मंत्रार्थवादेतिहासादिभिः कर्मण्यन्यत्रापि प्रतीतेः तस्मा
क्रतुसंबंधप्रमाणमन्यदपेक्षितं न च मंत्रकांडस्य क्रमसमाख्याभ्यामन्यत्प्रमाणमस्तीति तेन काम्येष्टि
ष्वेवेति तत्रैव विनियोगो न कर्मांतरेषु न च कर्मांतरेषु स्मरणापेक्षयैषां मंत्राणां तत्र विनियोगः तेषामु
पायांतरेणापि स्मृतिसिद्धेरेकांततो मंत्रानपेक्षणात् । यत्र त्वेकांततस्तत्र लब्धत्वेव सामर्थ्यमात्रं दर्पितादर्थ्य ।
यथार्थज्ञानस्यानुष्ठानांगत्वेन हि तद्विनानुष्ठानं सिध्यति यथा चात्मज्ञानस्य सांपरायिकफलक
र्मानुष्ठानोपयिकत्वं इह त्वेकांततो वान्यकर्मांतरेषु विनियोगः क्रमसमाख्यावशात्तु काम्येष्टिष्वेव
यथाक्रमं यथासमाख्यं च याज्यानुवाक्यात्वेन विनियोगः संनवतामसंनवतामपि तोस्त्वेव सामिधे
न्यादौ क्रमसहितेन लिंगेन विनियोगः ॥८॥ अधिकारे च मंत्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥ ज्योतिष्टोमे
काश्चिदाग्नेय्य ऋचो ग्न आयाहि वीतये इत्यादयो विशेषरूपेण संयुक्ताः पठिताः स्तोत्रादौ च वाक्यांत
रेण विनियुक्ताः प्रदेशांतरे चाग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति श्रुतं तत्र विचारः किं प्रकृताभिरप्रकृताभि
र्वाग्नेयीभिरिदमुपस्थानं कर्तव्यमुत प्रकृताभिरेवेति । तत्राग्नेयीतिशब्देन सर्वासामभिधानतः । अ
विशेषेण काबिद्धि प्रकृतग्रहणे प्रमा ॥१॥ प्रकरणाद्विशेषोवगम्यत इति चेन्न प्रकरणस्याविशेषकत्वात्
तार्थभि १ यदि ह्याग्नेयीसंस्कार[illegible]दमुपस्थानं स्यात्ततो पूर्वा संबंधिनः संस्काराय योगात्तत्साधनभूताः प्रकृता ग्र

पा८

ह्येरन। उपादीयते त्विहाग्नेयी तृतीया निर्देशात्। अतः शब्दार्थमात्रस्यैवांगत्वोपपत्तेर्न प्रकृतनियमः।
प्रकृतनियमः संनिधानादिति चेन्न। तदभावात्। प्रदेशान्तरे स्तोत्रादावाग्नेय्या विहिताः न तूपस्थानवि
ष्टौ कस्याञ्चिदाग्नेय्याः सन्निधिरस्ति यतस्तद्विषयायमाग्नेयीशब्दः स्यात्। अस्तु वा सन्निधानं तथा
पि स्तोत्रादिकार्यान्तरार्थत्वान्निराकांक्षा नात्र संबंधमर्हति। न ह्यन्यार्थेन सन्निहितेनान्योऽविशिष्यते य घी८
था श्वेन गच्छतीश्वेते न पटेन प्रावृत इति पटसंबंधेन निराकांक्षेण सन्निहितेनापि श्वेतगुणेनाश्वो न विशि
ष्यते तथेहापि। न चाग्नेयीशब्दस्याप्यस्ति विशेषापेक्षा यथा श्रुताग्नेयीशब्दस्याश्वमात्रस्यैव वाक्या
र्थसमवायोपपत्तेस्तेनोभयोर्निराकांक्षत्वात्सत्यपि सन्निधौ न मिथः संबंधः अपेक्षितसंनिधिर्हि सं
बंधकारणं न सन्निधिमात्रं एवं सत्यपि यदि विशेष्येत श्रुतिजनिता विशेषप्रत्ययबाधा श्रुतिरेव
बाधिता स्यात्। ननु यौगिकत्वादाग्नेयीशब्दः सन्निहितामेव व्यक्तिमवलं[illegible] तेनैवमवयवार्थसमन्वितव्य व५
क्तिमात्रवचना यौगिका न सन्निहितवचनाः प्रमाणान्तरेण तु विशेष्यमाणास्तत्रैव व्याप्रियन्ते यथा वैश्व
१८ देव्यामिक्षेति तद्धितः सन्निहितामामिक्षामेवाभिधत्ते। न ह्यत्र विशेषकमस्ति सतोपि सन्निधेरन्या
र्थत्वेनाविशेषकत्वात् न चात्र सोमस्यैवैंद्रवायवत्वम् गन्नुवादेनाग्नेयीत्वं विधीयते येनानुवादस्य
18 सन्निहितगामित्वात्सन्निहितानां च प्रतीयेरन्न् आग्नेयीनां तु सतीनामुपस्थानं प्रत्युपादानात्। रम

दा५ हि५ ष्ट

तस्मात्तत्पविसन्निधाव विशेषः। न च सन्निधिरप्यस्ति प्रदेशान्तरगतत्वादित्युक्तं। तस्मादाग्नेय्या मात्र
ग्रहणमिति प्राप्ते विधीयते। प्रकृता एव ग्रहे रन्त्रसिद्धक नुसंगमाः। तासां कार्यविशेषादि मुखमत्रोप
दिश्यते।१। आग्नीध्रोपस्थानस्य हि द्वे रूपे आग्नीध्रोपस्थानता ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनोपयिकव्यापा पो ४
च४ रता च द्वयमपि शास्त्रेणैतेनावगन्तव्यं। अन्यतरेणाप्यन्यतरस्यासिद्धभावान्न हि ज्योतिष्टोमगतो व्या
पारः स आग्नीध्रोपस्थानात्मक एवेति नियमः समस्ति। नाप्याग्नीध्रविषयमुपस्थानं ज्योतिष्टोमग
तव्यापार एवेति नियमः समस्ति ज्योतिष्टोमानोपयिकस्यापि स्पर्शादिवदभिधानस्याग्नीध्रविषय
स्य संभवात्। तेनैकेन शास्त्रसिद्धेनान्यतरस्यार्थापत्त्यानुमानेन वासिद्धभावात् द्वे अपि रूपे शास्त्रेणा
वगन्तव्ये। तद्यद्य प्रकृता निरूपस्थानं विधीयेत तत्तस्योपस्थानरूपमेव स्यात्। तेन लभ्यते न तु ज्योतिष्टोम
व्यापारत्वमस्य कृतत्वात्। न च कर्मीनोपयिकेनोपस्थानमात्रेण फलमस्तीत्यनर्थकं वाक्यं स्यात्। फल
व वाक्यत्वेन च। नन्वेवं घातादिवदुपस्थानस्य प्रकरणोत्क्रतुव्यापारता सिध्यतीति सत्यं सिध्यति नत्वकृति मकल्प
यित्वा प्रकरणस्य स्वतः प्रामाण्याभावात् न चाकल्पनयोपपत्तौ किंचिल्पनायुक्ता तथा विधेरपि गौरवं स्या
त्। अकृतिसिद्धमुपस्थानत्वं प्रकरणकल्पितं च क्रतूपकार्यव्यापारत्वं उभयमपि लघ्ने नैव विधिना विधात
व्यं आग्नेय्या क्रतुप्रत्याग्नीध्रोपस्थानरूपं व्यापारं कुर्यादिति न हि प्रकरणं विधाय

रूप२ त६ राव्य२

कृश्रुतिवत्संबंधं प्रमाणत्वात् यथा व्रीहीनवहंतीति श्रुतिसमर्पितव्रीह्यवघातसंबंधं प्रकरणकल्पि
तक्रत्वपूर्वसाधनावघातसंबंधवद्विधिरेवावहंतीति विधात्रे तद्वदिहापि प्रकरणकल्पितं क्रतु
संबंधमयमेव विधिर्विदध्यात् क्रत्वुक्तं चोपस्थानरूपमिति गोरवं स्यात्। तदिदमवघातादिषु गत्यंतरा
वादंगत्वं इह तु प्रकृतग्रहणे न गतो सत्यां न गोरवाश्रयणं युक्तं। तथाहि। प्रकृतानां प्रागेव क्रतुगतो
व्यापारः कर्त्तव्यत्वेनावधारितः तस्यावधारितव्यापारस्याग्नीध्रोपस्थानात्मकविशेषरूपमेवात्र वि
धीयते यश्चाग्नेय्याकृतो व्यापारः कर्त्तव्यः स आग्नीध्रोपस्थानरूप इति तेन प्रागेव कल्पितं विहितं चा
ग्नेय्याः क्रतुव्यापारमनूद्य विशेषमात्रं क्रत्वुपात्तमिह विधीयते नेति इह क्रतुव्यापाररूपं कल्प्य ना पि वि
धीयत इति लाघवात्प्रकृतग्रहणमेव युक्तं। नन्वेवमग्निमुपनिधाय स्तुवीतेत्यत्रापि प्रसिद्धक्रतुसं
१० बंधानामाहवनीयादीनामेवोपधानं स्यान्न लौकिकाग्नेः। नैष दोषः। देशविशेषनिबद्धाद्याहव
नीयादयो नाहस्य वचनमंतरेणान्यत्र नेतव्याः श्रूयते हि तांग्नेरग्निरपक्षायतीत्यादि। तस्माल्लौकिक
ग्रहणं इह तु प्रकृतानामेव लाघवादित्युक्तं। ननु प्रकृतानां कार्यविशेषस्तोत्रादिर्ज्ञात एव। सत्यं सामान्य
19 रूपमपि तावत्प्रकरणपाठज्ञातं तन्मात्रेण [illegible] योजनं विशेषरूपं तु वाक्यांतरेण विहितं विशेषां
तरेणानपेक्षितत्वात् रनाहत्य सामान्यरूपमपेक्षितं गृह्यते तस्मात्प्रकृतानिरूपस्थानं एवं लिंग

× ते षामायतनाद्बहिर्निर्गमने दोषः प्रायश्चित्तं च॥ विवाएषइंद्रियेण
वीर्येणव्यृध्यते यस्याग्नि [illegible] मा॰१२

स्य सामान्यसंबंधापेक्षित्वमुक्तं तस्य संगाद्युतेरपि सति संभवे सामान्यसंबंधमन्यतः सिद्धमपेक्ष्य
विशेषमात्रपरत्वं संभवतीति प्रतिपाद्यत इति लिंगाधिकारे रक्षःश्रुतिविनियोगश्चिंतितः॥८॥ लिंगस
माख्यानाभ्यां रक्षार्थतानुवाकस्य॥ रक्षोमंत्रः श्रूयते रक्षोह्ना मा विशेत्यादिस्तस्य कश्चिदंशो रक्षणं प्र
तिपादयति ग्रहणावेक्षणसम्यग्जरणाप्रकाशकाश्चान्येंऽशाः। तत्र संशयः किं सर्वोऽयं रक्षणे विनियो
क्तव्यः उत ग्रहणादिष्वपि यथासामर्थ्यं विभज्य विनियोग इति तदर्थं वक्ति मर्थं प्राप्तेषु मंत्रस्य लिंगं
तत्र ६ विनियोजकं न वेति। सर्वस्य रक्षणांगत्वं ग्रहणादेरचोदनात्। अकृतत्वेऽर्थे न मंत्रस्य द्वारीभवितुमर्ह
ति।१। रक्षानुवाकसंज्ञा च रक्षणांगत्वबोधिनी। सामर्थ्यं चास्ति मंत्रस्य लक्षणे तद्विशेषणात्॥२॥ य ग्रहणादेर्लक्षणविशेषणात्
द्यपि चावरुद्धेषमित्येवमादेरवेक्षणादौ मुख्यं सामर्थ्यं तत्कृतं तद्विशेषितरक्षणप्रतिपादनेऽपि ल
क्षणयात देकवाक्यत्ववशेन कल्प्यं दुर्बलं च वाक्यं लिंगात् तथापि मुख्यस्य ग्रहणादेरर्थप्रा
प्ताचोदितत्वेनाकृतत्वार्थत्वात्तादर्थ्ये मंत्रस्य कृत्स्नस्य सर्वानुपयोगितयानर्थक्यापत्तेरसंभवति लिंग
विनियोगे संवित्रादिपदानामिव लक्षणया वाक्यवशेन प्रागूर्ध्वकालवर्त्तिग्रहणादिविशिष्टचो
दितरक्षणार्थता युक्ता। गृहीत्वावेक्ष्य सम्यग्जरणाय रक्षयामीति। एवं चानन्यविषयत्वाद्रक्ष्य।

लिंगान्नावेपि मोल
बःतस्येवद्रक्ष्य
[illegible]
विशिष्टनिर्बो
धप्रतिपादकत्व
वत्तु

राम

नुवाक्यसमाख्याप्युपपन्ना। तस्मात्सर्वानुवाको रक्षांगमेकं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। ग्रहणादौ वि
नियोगेन विनियोगस्य लिंगतः। वाक्यसंज्ञे हि नेशाते कर्तुं लिंगस्य बाधनं॥१॥ ग्रहणादि च शास्त्रेण
साक्षाद्यद्यप्यचोदितं। तथापि चोदितार्थेन कर्तव्यत्वात्प्रकाश्यते॥२॥ नह्यसति ग्रहणादौ चोदितो र
क्षः शक्यते कर्तुमित्यर्थात् तदपि कर्तव्यं रक्षचोदनयैव वाचोदितमित्यपि शक्यं वक्तुं तच्चाप्रकाशितमश
क्यमनुष्ठातुमिति स्मारकापेक्षत्वाद्रक्षाद्वारेण कृतूपयोगिलाच्छक्नोतीति तत्स्मारकं मंत्रं गृह्णातु। एवं सं
भवति लैंगिके विनियोगे वाक्यसमाख्याभ्यामेकवाक्यत्वापादनेन रक्षार्थता सर्वस्य न युज्य
२० ते समाख्या च रक्षाणां संबंधमात्रप्रतिपादयंती संबंधस्य साक्षाद्वा ग्रहणादिद्वारेण वोभयथाप्यु
पपन्नेनानुपपन्ना। सम्यग्ज्वरणपर्यंतं च रक्षणं स्वरसतो लोकासिद्धं तावद्रामेव [illegible] द्रव्यस्य र द्रव्य६
क्षणमिति सम्यग्ज्वरणं तमेव सोमप्रतिपत्त्यर्थतया विधीयते अतो ज्वरणमपि कर्तव्यं तच्चास
20 न्नविशेषादिव्यापारसाध्यमिति युक्तस्तत्र विनियोगस्तस्माद्भिन्नज्य विनियोगः॥ गुणाभिधाना
न्मंद्रादिरेकमंत्रः स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात्॥ मंद्राभिभूरित्यादि तत्प्रक्षिप्त्वं तत्र मौ वि। नियोक
व्यमुत वसुमद्गणाद्येकं वाक्यं वा कृत्स्नमिति न इष्यामीत्ये [illegible] रक्षणमेव तस्मिन्विशिष्टं प्रकाशयं
संशयः१ तीति सर्ववल्लिंगाद्धि प्रकाशने प्राप्ते निधीयेते। तत्र रक्षानुनिष्पन्ना नव्यापारांतरार्थिनी। तेन सर राम २०

त्वानपेक्षत्वान्न मंत्रोऽत्र प्रयुज्यते ॥१॥ न हि तत्किंचित्प्रकाश्यं किंचित्कर्तव्यं तत्रादृष्टार्थं तत्प्रकाशनं स्यात्। तस्मिंश्च वि
शिष्टे लक्षणा प्रकाशने तु उत्साहजननादृष्टार्थता। तस्माल्लिंगासंभवाद्वाक्येन लक्षणार्थत्वं ॥१०॥ लिंगविशे
षनिर्देशात्समानविधानेष्वनैंद्राणाममंत्रत्वं ॥ लक्षणमत्र एवोदाहरणं। तत्रैंद्रपीतस्येति श्रूयते। संत्यैंद्रा
णि चानैंद्राणि च ज्योतिष्टोमे प्रदानानि। तत्र संशयः किमैंद्रेष्वेवायं मंत्रोऽनैंद्राणाममंत्रकं लक्षणं। उत तेष्व
६५ प्यूहेन मंत्रोऽथ सर्वत्र यथाम्नानमेव मंत्र इति। तथैव किमैंद्राणामनैंद्राणां च प्रकृतिविकारभावोऽस्ति न वेति। णां ५
तथेदमपरं चिंत्यं। इंद्रपीतस्येति तत्पुरुषः सोमविशेषणं इंद्रेणापीतस्य सत इति। किं वा बहुव्रीहिः सव
नविशेषणं इंद्रेणायस्मिन्पीतः सोमस्तस्य प्रातःसवनस्येति। तत्र तत्पुरुषे स्वार्थलाभः स्यादुत्तरप
दा बहुव्रीहौ द्वयोरन्यपरत्वाद्दुर्बलत्वधीः ॥१॥ ऐंद्रानैंद्रप्रदानानि हि संशये कस्य कर्मणः। प्रकृतिर्विकृ
तिष्ठेत्स्थानचालेवात्मनः क्वचित् ॥२॥ तेन समासे बलीयस्त्वेन तत्पुरुषाश्रयणाद्यथाम्नातमंत्रस्यानैं
द्रेष्वसामर्थ्यात्समानेव कर्मणि प्रकृतिविकारासंभवेनोहायोगादनैंद्राणाममंत्रकं लक्षणमित्येकः
पक्षः। अपरस्तु सत्यपि कर्मैकत्वे प्रदानानां भिन्नत्वादविरुद्धः प्रकृतिविकारभावः। मानग्रहणमंत्राश्चैं
द्रप्रदानविषयः सोमः। इंद्रीय वसुमते सोमं गृह्णामीत्यादयो मंत्रा नानैंद्रप्रदानेषु समर्था भवति चांगवशो
न प्रधानस्य व्यवस्था। यथाहवनीयादिविशेषेनाग्निहोत्रादेराहिताग्निविषयत्वं। अतो यत्र मंत्रस्तत्र मानग्र

इंद्रायत्वेत्यत्र ग्रहेष्वादयो मानमंत्राः २

दृणे यत्रस्ते तत्र सोमः यत्र सोमस्तत्राग्निषवाद्यो नक्षत्रस्तन्मंत्रश्च। प्रदानांतराणि लधर्मकाणि सौदकेनै
तान्धर्मान्न हंतीति तत्र देवताविशिष्टनक्षप्रकाशकत्वेनोपकृतवतो नक्षमंत्रस्य कार्यवशेन विकृतिमाग
तस्य यथादेवतं विकारो विज्ञायते। तस्मादनैंद्रे च प्यूहेन मंत्रवद्भक्षणं। एवमूहे व्यवस्थितमधिकरणमप
रिसमाप्तकल्पांतराप्रसंगादूहविषयश्चिंत्यते॥११॥ पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात्॥ २४
सवनमुख्यीयेषु चमसेषु ऐंद्रेषु सर्वेषु हुतेषु चये होत्रकाणां मैत्रावरुणादीनां चमसास्तेष्वनुक्षितेषु सश्
२६ षेष्वेव पुनः सोमोभ्युन्नीय देवतांतरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो हुतानक्ष्यते तस्मिन्नभ्युक्षमाणे नवतिसं
शयः किमेर्वप्रकृतप्रदाने देवताभूत इंद्रोप्युपलक्षणीय इंद्रमित्रावरुणपीतस्येति किं वा नेति तदर्थं
21 चाकिमैंद्रो विशेषो देवतांतरसंबंधी ज्ञातो न वेति। तत्रोन्नयनकाले देवतांतरसंकल्पो न क्रियते यदि क्रियेत तत उन्नी
यमानस्यैव देवतांतरसंबंधो न पूर्वस्थितस्य शेषस्येति तस्य पूर्वदेवतासंबंधो नापेयात्। उन्नयनमात्रं तु त
२७ दा क्रियते देवतानिर्देशस्तु प्रदानकाले तदा च पूर्वशेषस्याभ्युन्नीतस्य चोन्नयस्य चमसस्थत्वेन देवतांतरसं
बंधात्पूर्वदेवतापितसंबंधत्वान्नोपलक्षणीयेति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यप्युन्नयनकाले न देवतासंकल्पस्तथाप्यु
न्नयनं तावत्करिष्यमाणयागार्थमित्यसंदिग्धं अतश्चाभ्युन्नीतस्य करिष्यमाणयागार्थत्वादगतानपू
र्वशेषस्य प्रमाणाभावात्। यश्च करिष्यमाणयागार्थस्तस्यैव तदीय देवतासंबंधो नान्यस्य। तस्मात्पूर्वे रै

प्रातःसवनहोमानंतरं आदित्यस्थाल्यां सिपात मूचनयती
ति जचनाद् दित्यस्थाली प्राघ ततस्तृतीयसवने आग्र
यणस्थाली प्र क्रमं वं ती सर्पः २

षस्य देवतासंबंधानपायात्साप्युपलक्षणीया॥१२॥ पात्नीवते तु पूर्ववत्॥ द्विदेवत्यानामैंद्रवायवादीनां शे
षा आदित्यस्थालीमागच्छंति ततो प्याग्रयणस्थालीमागच्छंति पात्नीवतश्चाग्रयणपात्राद्गृह्यते। तस्मि
न्गृह्यमाणे भवति संशयः किमिंद्रवाय्वादयो प्युपलक्षणीया उत पत्नीवानेवेति द्विदेवत्यर्थं च द्विदेवत्यशे त २
षो पि इंद्रवाय्वादिभ्योपनीयपत्नीवते गृहीतः किंवानेति। तत्राग्रयणमात्रस्य पात्नीवतत्वं नान्यस्येति तत्सं
सृष्टस्यापि। तस्मात् द्विदेवत्यशेषस्य पात्नीवतस्य पूर्वदेवतासंबंधानपायादिंद्रवाय्वादीनामप्युपलक्ष
णं नेतदेवं। न ह्यत्राग्रयणं पात्नीवतं कृतं पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्यपादानमात्रमाग्रयणं। अतो
यत्रतोपेनं तत्पात्नीवतं। आग्रयणशब्दश्च नाग्रयणमपि तत्संसृष्टं द्विदेवत्यं ततो चिति मिति पात्नीवत
मेवातः पूर्वदेवतासंबंधोपेतः। स भूतपूर्वत्वादुपलक्ष्येत न च प्रकृतौ भूतपूर्वोपलक्षणं कृतमित्यनुपलक्ष
णमिंद्रवाय्वादीनां॥१३॥ त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात्॥ तस्मिन्नेव पात्नीवते आध्वर्यवो होममंत्रः अग्ना
३इ पत्नीवन् सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहेति। तत्र संशयः। किं त्वष्टापि देवता सोप्युपलक्षयितव्य उ
त न देवता नोपलक्षयितव्य इति। मंत्रवर्णो नाग्नेः पत्नीवतस्त्वष्ट्रा सह पानं गम्यते न च तदुपपद्यते यदि त्वष्टा
न पिबेन्न चादेवतायाः पानं संभवतीति त्वष्टापि देवतोपलक्षयितव्येति प्राप्ते ब्रूमः। शब्दतस्तावदग्नेरेव
पानं गम्यते त्वष्टुः सहभावमात्रं न च सहभावस्त क्रियासंबंधाव्यभिचारी विनापि ते न दर्शनात्। सह

यदग्नेः पुत्रैर्नीरं वहति गर्दृगीति । यद्यपि च पानं स्यात्तथापि देवतात्वमप्रमाणकं । न हि देवता पिबन्ति उद्देश
मात्रलक्षणत्वात्तस्याः विस्पष्टं च चोदनायां तद्धितेन निरपेक्षस्य पत्नीवतो देवतात्वं गम्यमानं न मंत्रवर्णिकाद्दे
वतया बाध विकल्पसमुच्चया[illegible] हते अतो नोपलक्षणीयस्त्वष्टा ।१४। त्रिंशच्च परार्थत्वात् । तस्मिन्नेव पात्नी नू.स.३
वते याज्या मंत्रः एभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वध
मावह मादयस्वेति । तत्र संशयः किं त्रयस्त्रिंशदुपलक्षयितव्या उत नेति पूर्वत्राग्नेरेव पानं लघु स्तुतस्य हल
मात्रमित्यदेवतात्वमुक्तम् इह तु विपरीतमग्नेर्मादयितृत्वाद् इतरे मादयंतीति गम्यते ततस्तेषामेव देवता
२२ त्वं चोदनया च पत्नीवन्मात्रस्य देवतात्वमुक्तं न तद्विशेषस्य । तत्र यथाग्नेः पत्नीवन्निति मंत्रगत सामाना
धिकरण्यादग्नेः पत्नीवत्त्वेन देवतात्वमेवं त्रयस्त्रिंशतोपि देवानां पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवानिति मं
त्रगत सामानाधिकरण्यात् सति च प्रमाणांतरे हि वचनवैवर्थ्यं च नांतानां वृत्तिर्नेष्यते अस्ति चेद्ध प्रमाणं मंत्र
२२ गतसमानाधिकरण्यं अतः पत्नीवतो देवतायस्येति चोदनार्थो ऽवच्छिद्यति । तस्मात्त्रयस्त्रिंशदुपलक्षणीया
इति प्राप्ते ब्रूमः । यत एवाग्नेर्मादयितृत्वमत एव तस्यैव देवतात्वं मंत्रवर्णाद्गम्यते न ह्यसौ यजमानस्य द्रव्याणि
त्रयस्त्रिंशतं मादयितुं शक्नुयात् यदि यजमानोऽग्नये दद्यात् ततोऽग्नेरेव यजमानसंकल्पविषयत्वाद्देव
तात्वमितरे त्वग्निदत्तेन कामं माद्यंतु न तु यजमानस्तेभ्यो ददातीत्यदेवतात्वं । एवं च यद्यपि पत्नीवतस्ते राम
न वेयुस्तथापि तेषां मंत्रवर्णाद्देवतात्वमनवगतमिति प्रमाणांतराज्ञावान्न चोदनायां बहुवचनांतेन २२

विग्रहइत्येकएवाग्निः पत्नीवानिहदेवतेति तस्यैवोपलक्षणं।१५॥ वषट्कारश्च पूर्ववत्। अनुवषट्
कारे देवताया अग्नेरसंदिग्धं देवतात्वमित्युपलक्षणमन्यते। प्रकृतौ त्वसौ विद्यमानापि नोपल
क्षिता प्रधानदेवतैवलिंगादुपलक्षितः। विकृतावपि तत्कार्यी पत्नी प्रधानदेवतैवोपलक्षणं। यानुवषट् ना ३
कारदेवतेति॥१६॥ छंदः प्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात्॥ एवमूहं विचार्याधुना स्थितादुत्तरमुच्यते। ना
स्त्यूहः समानविधानत्वात्सदानानां। नहींद्रप्रदानविषयः सोमः। स हि सोमेन यजेतेति कर्मोत्पत्त्यश्रोक्तः तु क
मंत्रेण प्रदानविशेषस्य तद्देवसर्वप्रदाने यत्सर्वस्य तेइति सर्वातिसमानविधानानि मानग्रहणा मंत्रो तु लिंगादि
द्रप्र[illegible]दानविषयो कामेन चेतां न तु सोमः स ह्युत्पन्नावेवक्ष्यत्या कर्मणा संबद्धो नाभ्यासविशेषविषयः शक्यः
कर्तुं अतः समानविधानत्वादनूहः। भक्षमंत्रस्तु लिंगादैंद्रेषु चेति अनैंद्राणाममंत्रकं भक्षणमिति। एवं
प्रथमपक्ष एवास्थितमधिकरणं एवं स्थिते पुनः कृत्वा चिंता॥१७॥ ऐंद्राग्ने तु लिंगसद्भावात्स्यात्॥ यदानैंद्राणामम
त्रकं भक्षणं तदा यत्रान्यसहितः इंद्रो देवता यथैंद्राग्नादिषु तत्र मंत्रो भवति नेति विचारः तदर्थं च किमग्निदेवता
व्यापारः पानमुपलक्षणं उत यजमानव्यापारो दानमिति। तत्र पातस्येति पानस्य श्रवणात्तद्देवोपलक्षणं
मिश्रोदे द्रोणाद्विदन्तः सोमांशास्तः प्रत्येकमुभाभ्यां पीयते तेन पानेन्योन्यनिरपेक्षत्वात्। द्वाभ्यामपि पीत
ऐंद्रपीतेइति शाकंवलं तु डित्थमात्रवत्। तस्मान्मंत्रवदेवस्यादैंद्राग्नादिषु भक्षणं। स्यादेवं यदि पानं स्या

न तु नास्तीति वक्ष्यते॥१॥ तेन देवताधि धिकरणन्यायेन पानाभावात्सिबतिरत्रदानलक्षणार्थः दानं च मिश्र
विषयं नान्यतरेणाव्यपदेष्टुं शक्यमिति चतुर्थी ● करणवदैंद्राग्न्यादिषु मंत्राभावः।१८। छंदश्च देवतावत्॥ तत्रै
व मंत्रगायत्रछंदसइति श्रूयते तत्र विचारः किं यत्र प्रदानेगायत्रमेव छंदस्त्रस्यादुत यत्र छंदोंतरमपीति। स्त
पूर्वं वत्केवलछंदोविषयत्वमन्त्वानस्योत्तरं ~~केवलगायत्रछंदः प्रदानेन विद्यते सर्वत्र बहुमंत्रसमवाय~~
~~न छंदोविषयत्वमन्त्वानस्योत्तरं~~ केवलगायत्रछंदःप्रदानेन विद्यते सर्वत्र बहुमंत्रसमवायेन छंदोंत
23 राणामवश्यंभावात् अतः सापेक्षत्वेपि अत्र नित्यसापेक्षत्वात्समासोपपत्तिः न चात्र सापेक्षत्व
मपि सर्वमंत्राणामन्योन्यनिरपेक्षाणामेव कर्मसंबंधात्। अतः सत्यपि छंदोंतरे गायत्रछंदसस्त
द[illegible]नपेक्षत्वात्पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवत्समासाविघातान्नानाछंदस्केपि भवति मंत्रः। सर्वेषां त्वेककर्म
२३ त्वमिति शायनस्य न क्तिपानत्वात्सवनाधिकारो हि॥ ॥स्विताद्युत्तरं। यदि तत्पुरुषो यं स्यात् स्याद् नैंद्रे
षु मंत्रकं। न क्षणं लक्षणादोषान्नायं तत्पुरुषो मतः॥१॥ तत्पुरुषे हि संबुध्यंते न सोमशब्देन तदिति प्रत्यक्षवि [illegible]
षयेणायुष्मच्छब्देन च निर्दिष्टस्य हुतशिष्टस्य पात्रस्थस्य सोमस्य लक्षणार्थमुक्तं तस्येंद्रपीतिशब्दइंद्राय
दत्तस्येवैवं विशेषणं स्यात् न चासावेंद्राय दत्तः पूर्वं संकल्पितो हि हुताहुतसमुदायस्तस्मै दत्तस्तदवय राम
वस्वरूपमुपचारादेवाभिधीयते। न चासौ युक्तः। तस्माद्बहुव्रीहिरिंद्रेण यस्मिन्सवने पीतः सोमस्तस्य सवन २३

ऋचेति ऋगन्यन्त्रेण यत् क्रियते तदुच्चैः स्वधर्मक एतेन कर्तव्यं।मितेयर्थ वासितोपं जातरादोषयधि जातिवचनः तथापि
ऋग्वेदेनेति ऋग्वेदेनयत् क्रियते विधीयते तदुच्चैः स्वधर्म स्यं ८ केरणमन्त्रेणाकर्तव्यमेव अत्र संशयकादिता साम यपरत्वगम
तियावत् साशयेनाह ६ ऋगादिशब्दस्यने

स्यय: संबंधीसोमस्तस्य नक्षयामीतिसर्वेव सोमाएवंविधस्यव न संबंधिन इतिसर्वे बांयथाम्नातमंत्र
कं नक्षाणां॥१५॥ ॥ इति श्रीशास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात्॥
पूर्वयोः पादयोः श्रुतिलिंगविनियोगो चिंतितो। इदानीं वाक्यविनियोगश्चिंत्यते। प्रजापतिरकामयत प्रजाः स्
तत्त्ववतः ४ जेयेति स तपोतप्यत तस्मात्तेपानात्त्रयो देवा असृज्यंत। अग्निर्वायुरादित्यस्ते तपोतप्यंत तत तेभ्यस्तेपा
नेभ्यस्त्रयो वेदा असृज्यंत अग्नेरृग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः आदित्यात्सामवेद इत्युपक्रम्य यस्य सेश्याति सोमे।
तस्मादुच्चैर्ऋचा क्रियते। उपांशु यजुषा। उच्चैः साम्नेति। तत्र संशयः। किमुच्चैस्त्वादयः ऋगादिजातानां धर्माः मंत्रा
णामित्यर्थः ऋचा मंत्रेणोच्चैरिति। किं वा वेदधर्मा ऋग्वेदेनोच्चैरिति। उपक्रमे वेदश्रवणादुपसंहारे च ऋगादिश्र
वणात्संदेहः। वेदशब्दो हि मंत्रब्राह्मणसमुदायात्मनो ग्रंथविशेषस्यवक्तानैकस्य मंत्रवाक्यस्य ब्राह्मणवाक्यस्य
वा॥ वा वाचकः प्रयोगाभावात्। न ह्येकं द्वे त्रीणि वा कर्[illegible]न्यधीत्य वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रममित्येतच्छा
स्त्रार्थमनुष्ठितं मन्यंते। तस्मात्समुदायो वेदः न तु वेदयतीति व्युत्पत्या एकं वाक्यं वेद इति मूर्खप्रलपितमेत
दनुसर्तव्यं ऋगादिशब्दास्तु मंत्रवचनाः स्थापिताः तेनोपक्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपत्तेरेकं कल्प्यं तान्नोपयोरे
क विषयत्वेऽवश्यंभाविनि किमुपसंहारस्य विष्णुदृष्ट्यावशादुपक्रमस्थार्थवादगतो वेदशब्दो वेदैकदेशमं
त्रपरोऽस्तु किं वोपक्रमगतार्थवादवशादुपक्रमस्थार्थवादगतो वेदशब्दो वेदैकदेशमंत्रपरोऽस्तु किं

वा ३

देप

अर्थवादगैरपेक्ष्ये तात्पर्यवाति तार्थे = ५ मुख्यापीति प्र थमानुष्ठेयापीन्यर्थ = ३ बाधो नेत

विध्युद्देशस्य तिसमर्पकत्वेन विधिशेषत्वात् = २ मुख्यस्य प्रथममप्याप्तार्थ वादस्येत्युक्तः = २

गा ३

क्षास्वधर्मतो मुख्यस्ते तैरवात्र स्वधर्मत्वतिभावः = ४ लक्षधर्मः पर्वका ल

तो वै पक्रमगतार्थवादवशादुपसंहारस्थ[illegible]दमगादिपदमगादिपाप वेदपरं नवत्तितिसंशयः।

तत्र। गुणत्वादनुवादत्वा[illegible] दर्थ[illegible] वादस्य लक्षणा। मुख्यस्यापि प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वतः॥१॥ वि

२५ ध्युद्देशो जघन्योपि स्वार्थहानिं न गच्छति। मुख्यापि दीक्षणी[illegible] हिलक्रतेनस्वधर्मतां॥२॥ जघन्यस्यापि सो

मस्य प्रधानत्वात्स्वधर्मता। वक्ष्यते तद् दत्रापि विध्युद्देशस्य सोमवेत्॥३॥ प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वाच्च वि

ध्युद्देशे यथाश्रुतादन्यथात्वमप्रमाणकं। अर्थवादस्तु प्रमाणांतरप्राप्तार्थत्वात्तद्वशेन लक्षणयापि नीय

मानो न दुष्यतीति ज्ञाताधिकारा उक्ते प्रागादमृ इति पाप्ते ब्रूमः। लब्धात्मनः प्रधानस्य बलीयस्त्वं गुणाद्भवेत्।

विध्युद्देशस्य लब्धात्मा लब्धात्मानेन बाधते। यदृच्छया पशुना सोमेन यजेतेति वचनात्सोमस्यापि का

२५ लोलब्धात्मा युक्तं यद्दीक्षणीया कालं बाधते विध्युद्देशस्त्विह मंत्रविषयत्वेनालब्धात्मा कथमिवार्थ

वादं बाधेत। तथाहि। वेदशब्दः प्रक्रमगतोऽसंजातप्रतिपक्षत्वा यथाश्रुतार्थपर एव तावद् वधार्यस्तत

देकवाक्यतामप्रतिपद्यमानं तदनुगुणवेदपरतयैवात्मानं लभते नान्यथा येन बाधकं स्यादुपक्रम एव वेदा

तत्र नां किंचिद्विधास्य इत्यवगतं किंतु तद्विधेयमित्येतावदनवगतं अपेक्षितं च अतो विध्युद्देशा[illegible]तो [illegible]दिशब्दोऽव गा ३

गतं किं तु तद्विधेयमित्येतावदनगतं अपेक्षितं च अतो विध्य[illegible] विषयत्वादनुवाद इति लक्षणां सहते। तस्माद्वेदध्या[illegible]:

रूग्वेदेनयत्क्रियते विधीयते। तदुच्चैरिति तदिहोपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया वेदधर्मत्वमनवधारितामिति वाक्य राम २४

यते। तास्मिं श्चावधारिते सत्युपसंहारगतमगादिपदमुपसंजातप्रति

पक्षावि ज्ञानत्वाद्यथाश्रु ता [redacted] ५ गा ३

१पक्रमस्थे वेदशब्दस्य लक्षणाप्रसंगे नहि सिद्धांतो वर्ण
नीयः। न च तत्र सोलक्षणा प्रसंग इति भावः १

ननु यद्यपि प्रत्येकमेव वाक्ये वेदशब्दार्थस्तथापि प्रकृते वेदशब्दोयं सगादिमंत्रपरः मंत्रस्य वि
धेयतया विध्यधीनवेद (उ...) कत्वं न तु विधिवदनपेक्षं वेदकत्वं अतो मंत्रपरत्वे लक्षणा
स्यादेवेति सिद्धांतासिद्धिरेतेस्य पं२ तन्नात्यदिति २

कांस्यभोजीति यथा कांस्यं कुरुः कांस्या कांस्यभोजी शिष्य
स्य कांस्यपात्रे गुरुः शिष्यभोजी नियमवतोऽप्यसौ शिष्य कांस्यभोज्येव भवतीति तद्वदित्यर्थः

सर्वपक्षेयनु
र्वेदविहितकर्म
मंगे सर्जन्ति
उच्चैस्त्वे विद्ध
ते तदुपांशुत्व
मित्यादि प्रयो
जनं १

विनियोगः। एकदेशिनां त्वेकैकमेव वाक्यं वेदशब्दवाच्यमित्यभ्युपगमादुपसंहारवशेन मंत्रवाक्यपरोपि वेदशब्दो
व्याख्यायमानः स्वार्थान्न च्यवत इति सिद्धांतो दुर्लभः स्यात्। अथोच्यते विधेयतया न विधायकवद्वेदकत्वमि
ति। तदयुक्तं। यद्यपि हि विनियोगापेक्षं मंत्रवाक्यं न विधायकवदनपेक्षं वेदकं तथापि तावद्वेद्यं तितावद्व ६३
वेदशब्दप्रवृत्तो निमित्तमित्यविशेषः। यथा मुक्तमानयेति यत्त्वनावमुक्तमुदकं यच्च पाकापेक्षेपार्थिवं तत्रो
भयत्राप्यविशेषात् मुक्तशब्दः प्रवर्तते तथा वेदशब्दोपि न हि विधिवाक्यमपि निरपेक्षं वेदयति पदार्थव्युत्पत्त्या
यत्तिचारादिसापेक्षत्वात्त्समानत्साधारणो वेदशब्दः कस्यचनोऽपि वदुपसंहारवशान्मंत्रपरः स्यादित्यधिकरणाविरो
धः स्यादित्यास्तां तावत्॥ ॥मुख्यगुणाव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः॥ ॥याजुर्वैदिकमाधानं तस्य सा
मवेदे वारवंतीयं गायतीत्यंगविधिः तत्र किं वारवंतीयस्य साम वैदिकः स्वर उत याजुर्वैदिक इति संदेहे प्रधान
विधिनिबंधनस्य प्रधानेकवाक्यापेक्षितत्वेन विलंबितत्वात्त्वचवेदनिबंधन एव स्वरो न पेक्षतया शीघ्रं प्रती
यमानो युक्त इति प्राप्ते प्रधानधर्मत्वादुपांशुत्वमेव वलीयः सांगत्वाधानं विधायते अतस्तादृशस्यैव याजुर्वैदिक
त्वादुपांशुत्वं धर्मः न चांगे प्रक्रियमाणांतत्त्वागस्य कृतं रुवति। तेनांगस्त्वोप्यसौ प्रधानार्थधर्म इति विलंबितप्र
तीतिरपि बलीयान् इतरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः। अतोंगधर्ममुच्चैष्ट्वं बाधित्वा प्रधानधर्म उपांशुत्वं स्यादि
ति सिद्धांतितं एवं त्वंगगुणविरोधे चातादर्थ्यादित्यनेनगतप्रायं स्यान्न चोदाहरणमपि युक्तं वारवंतीयं गायतीत्यसं
॥ गविधेरपि याजुर्वैदिकत्वादित्यन्यथा व्याख्यातं। यस्य मंत्रस्य वेदांतरे समाम्नानमु

स्वरस्य
५

ताद ६५ पं२

त्वत्तिः वेदांतरे च विनियोग विधिः तस्य किमुत्पत्तिवेदनिबंधनः स्वरोऽथवा विनियोगवेदनिबंधन इति संश
यः। तत्र। उत्पन्नः पूर्वत्वात् विलात्तु न्निबंधन एव हि स्वरः प्रथमत्वा विलात् पुरुषो नान्यो विलंबितः।१। नैतदेवं।
न खलु त्वात्मनान मात्रेण मंत्रस्य स्यात्म योज्यता। तेन क्रियतत्वेन मंत्रो वक्तुं न शक्यते।२। तेन तु क्रियते मंत्रो यत्र वेदे वि
धीयते। विध्यायनस्य लु ष्ठानं तत्र चापेक्षितः स्वरः।३। प्रयोगस्य तथावधारितस्य मंत्रस्य स्वरापेक्षा नु वर्तिनस्य रूपाव ग
25 ति मात्रेण। तस्मात् हारवंती पादः सामवेदेनाक्रियमाणत्वादनपेक्षितलाघनतान्निबंधमुच्चै यजुर्वेदेन क्रियमाण न५ ३४
त्वात्स्वरापेक्षणाच्च तदीयमुपांशुत्वमेव स्यात्। म पस्त्वेनो नयश्रुति।। ।।यजुर्वेदे सामवेदे च ज्योतिष्टोमः समाम्ना
७ तापे तः तस्य क तर वेदस्वरः स्यादिति विचारः। यत्र विधीयते। तदीय एव स्वरो न यत्र गुणार्थ श्रवणं श्रुतः क्वास्य वि
धिरिति अनियमे प्राप्ते ब्रूमः। यजुर्वेदे द्रव्यदेवतमस्य श्रुतौ। तेन च्छवच्छिन्नं कर्मस्वरूपं गम्यमानं सुखेन विधीयते।
वेदांतरे तु नामयुक्तं क्रियामात्रं श्रूयत इति न विध्यवगतिः समाम्नायते श्रुतो [illegible] यजुर्वेदेनास्तो क्रियत इति उपांशु
धर्मता।। ।।असंयुक्तं प्रकरणादिति कर्त्तव्यतार्थित्वात्।। श्रुतिलिंगवाक्येरुक्तो विनियोगः अधुनाधिकरणत्रये
ण प्रकरणात्स्थान समाख्याभिर्विनियोगो विधीयते। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। समिधो यजति तनूनपातं यज
२५ तीत्यादि तद्दर्शपूर्णमासांगं न वेति संशयः। यदि प्रकरणेनाम प्रमाणं भवेत्। ततो गं इतरथानां गमिति। तत्र प्र
करणमज्ञाताज्ञान संशय विपर्ययाणामन्यतमेन पूर्वः पक्षः। यावद्धि न्यन्न कथ्यते तावदज्ञानं भवति। यदपि वाऽ
वसराज्ञावान्लोक्तं स्यादिति संशयः। अथवा नैवाक्षरश्रवणसामर्थ्यानुसारेण पदांतरसमभिव्याहारेण केभ्यः राम २५

चितिसवनमात्रविषयत्वामर्थ्यमप्युपगम्य कस्यालिंगबाधमाह इष्टकेति । इष्टकाविनियोगान्नावेति । अना
रभ्याम्नातानां चयनप्रयोगमध्यानुष्ठानासिद्धेः क्वितिनिनिष्पादनसामर्थ्यस्याप्यसिद्ध्यापत्तेरित्यर्थः । इति
करणप्रश्नस्यार्थः । तेन गृहयोरप्यनारभ्योत्पन्नयोरनन्यप्रयोजनप्राकरणिकवाक्यद्वयं प्रागेव विनियोजकं सं
गृहीतं तदप्यावेष्टियागप्रयोगमध्यानुष्ठानस्यैव नासिद्धेः सवननिष्पादनसामर्थ्यस्याप्यसिद्ध्यापत्तेरिति ॥
उत्तराधिकरणे । आगंतूनांनिवेशन्यायेनैव पूर्वपक्षयति कृत्स्नेति । अंतेउत्तमचितिसंते । न्यायापवादकसिद्धांताभिप्रेतस्य
वाक्यस्यगतिमाह यासामिति । कुतोनुवादकत्वेत्यत आह सर्वासामिति । अत्र हि यच्छब्दयोगादिष्टकावाक्येन च प्राप्तेरिष्ट
कामुद्दिश्य मध्यमचित्युपधानं संस्कारः कार्य इति विनियोगी विधीयते तु तत्रोद्देश्येष्टकाविशेषणलाल ब्राह्मणवतीमि
सविवक्षितं । व्यर्थं चेदं विशेषणं व्यावर्त्याभावात् । किमत्र वाक्यार्थवत्त्वायाग्निशब्दः प्रत्यक्षवचनोंगीक्रियते उत न ।
तत्र न तावदाद्यः इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति प्रत्यक्षब्राह्मणविहितत्वेन सर्वेष्टकानां व्यावर्त्यासंभवात् । एतत्त्वपठि
तेनैस्तेनेनोक्तं । द्वितीये तु लिंगक्रमसमाख्याकल्पितलक्ष्यातिविनियोज्यानामपि ब्राह्मणवत्त्वात् । अस्तु सर्वासां
ब्राह्मणवत्त्वं ततः किमत आह सर्वासां चेति । सर्वासां मध्यमायामनुपधानेचितिसंतरात्वेन मध्यमत्वानुपपत्तेः
वाक्यार्थस्यैव बाधप्रसंगादिति भावः । अतो मध्यमचितिक्रमधीतेरिष्टाग्नी अव्ययमानाद्यस्या दिसार्वभौमक
र्मत्वासासादयत्वुक्षवाससीदेत्युपधानलिंगकैर्मंत्रैर्मध्यमचितावुपधेयानामिष्टकानां अनुवादोयमित्याह
यासामिति । तेन निरपवादं नान्निवेशन्यायेन पूर्वपक्षासिद्धिरिति स्फुपसंहरति । अत इति । निरपवादत्वासिध्याभि
प्रायमाह उच्चावदिति । नन्वत्युपसर्गस्य ...मनुष्ठ... प्रयोगेन तन्मात्रवाचित्वात् कृत्स्नत्वस २८

प्राकरणिकाग्रहादेकाम्नाय यासवनं यथा चिति व्यवस्थिता: नैतेषु चितया प्रयोजनं अस्ति यदि क्रतु विशेषा: यदि
वा चितिसवनशेषाउ न्यथापि तादृगेवानुष्ठानं औपानुवाक्यकांडपठितास्तु चितिसवनविशेषणत्वे सति विशेषप्र
माणाभावात् प्रति चिति प्रति सवनं चानुष्ठेया: क्रतुविशेषत्वे तु सकृदनुष्ठानमिति तत्र फलवती चितेति सूत्र चयि
२६ तुमनारभ्याधीतमिति विशेषणं। ननु द्वितीये अथ वा तैत्तिरीयाणामनयोर्विनियोजकं। अस्ति प्रकरणे वाक्ये
न तादर्थ्यमेतयोरिष्टकाश्चरापयोरपि प्रकरणे पाठात् प्रकरणाधीतयहांतरवदर्थवाचितेति चेलून अग्रहांत
राणां विधिपाठेन क्रमकल्पनात् स्वहस्तु पूर्वपक्षिणा लिंगमात्रेणांगत्वा प्राकरणिकवाक्ययोरनुवादमा ५४
त्रत्वेन क्रमकल्पना भावात् नेन पूर्वपक्षे सवनारंभे सामर्थ्यात् प्रति सवनमनुष्ठानं सिद्धमिति तु सामर्थ्येनांगत्वासिद्धेः
प्राकरणिकवाक्ययोरनन्यप्रकरणसनाथयोर्विनियोगविधित्वाद्यायागांगतायत्रैव च यदेशे पाठः तत्रैव स्वक्रतु
विधिपाठक्रमेणानुष्ठानमिति यहोदाहरणमपि सुस्थ। सप्रयोजने संशयमाह किमिति। नन्वग्नियागयोः साक्षात्फ
लवत्त्वात्तादर्थ्यमेवन्याय्यं। चिति सवनयोस्तु गुणत्वाद्गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायादपि यहष्टकान्वयो युक्त:। ना॰
तथा सामान्यसंबंधानपेक्षं कथं लिंगविनियोजकमिमतत आह प्रत्यक्षेणेति। कर्मज्ञानस्याभिसकर्त्री जो ज्ञानसज्ञा
नस्यैव चाव्यभिचारि लिंगस्य सामान्यसंबंधानपेक्षस्यापि युक्तं विनियोजकत्वं। तत श्च प्रमाणबलात् प्र धान
द्वारापि च फलवत्त्वाच्चितिसवनयोरपि प्रयाजानामिव प्रक्रमणान्वयो नान्वयो युक्त इति भाव:। चिति सव
नयोरग्नियागावयवत्वात्तयोर्निष्पादने शक्ता अग्नियागविषये पि निष्पादनाद् अग्नियागविषये पि सामर्थ्ये तुल्ये
साक्षात्फलवद्गतसंभवे परंपराफलवं तं प्रसंगत्वं न युक्तमिति विनिगमको न्यायसिद्धांतमाह निष्फलत्वादिति

वाक्ये १

यो

अत्र लिङ्गेभ्योऽन्यः शाब्दप्रमाणप्रकारोऽस्ति तस्मान्न प्रकरणं प्रमाणमिति विपर्ययः। तथा हि। स्वर्गकामस्य द
र्शपूर्णमासौ कर्त्तव्याविति निरपेक्षं समाप्तं वाक्यं तथा समिधो यजतीत्याद्यपि। न च्चिदं फलाभावात् साकांक्षं।
साकांक्षं सा त्वा ३ सत्यं फलाकांक्षा सा स्वर्गः स्यादिति वा फलमात्रं निर्दिशादिति वा दर्शपूर्णमासफलानुषंगेण वा निवर्त्तते न कृतत्वं गतत्वं।
कृतेऽरनाकांक्षत्वादिति पामेव ब्रूमः। कृतेऽरप्यस्ति कथमितीति कर्त्तव्यताकांक्षा। तथा प्रयाजादेः प्रयोजनाकांक्षे
त्युभयोः साकांक्षयोः सन्निहितयोरप्रत्यक्षमपि एकवाक्यत्वं फलान्तरकल्पनाल्लघीयः। तथोभयोः निराकां
क्षत्वं। फलान्तरकल्पने त्विति कर्त्तव्यताकांक्षा कृतेऽरनिवृत्तैव स्यात्। अस्ति चासा [illegible]कांक्षा यद्दियागं कुर्यादिति
वाक्यार्थः स्याद्यागक्रियायानिर्ज्ञातप्रकारत्वात्स्यान्निराकांक्षत्वं यागेन स्वर्गं कुर्यादिति तु वाक्यार्थः। तत्र न
ज्ञायते केन प्रकारेण यागेन स्वर्गः कर्त्तव्य इति नेनास्ति प्रकाराकांक्षा। ननु यागानुष्ठानमेव प्रकारः अनुष्ठितो घसो
फलं साधयति। किमत्र न ज्ञायते। यदिमतं न यागः फलं साधयत्यननुगृहीतः सर्वसाधनानामनुग्रहा
त ४ पेक्षादर्शनात् चक्षुरादीनामालोकानुग्रहवत्। अतः किमस्यानुग्राहकमित्यपेक्षायां प्रयाजविधिरिति त
दयुक्तं। अननुगृहीतस्यापि केवलस्य कर्मणः संयोगविभागजनकत्वदर्शनात्। कश्चायमनुग्रहो नाम सा
मर्थ्याद्बोध इति चेत्। कोऽयमुद्बोधो नाम कार्याभिमुख्यमिति चेत्। मैवं समर्थमेव कर्मव कर्मप्रागन
नुष्ठानादलब्धात्मकत्वात्कार्याभिमुखं अनुष्ठानानुलब्धात्मकत्वादुत्पत्त्यैव कार्याभिमुखमिति

राम

ध्य ४

कात्रान्यापेक्षा। सहायापेक्षणामनुग्रहापेक्षणामिति चेत् न असहायेनापि कर्मणा संयोगविभागोत्पत्ति
दर्शनात्। किंच। आग्नेयादीनि परस्परं सहायीभवंतु। किमन्यदपेक्षंते तस्माद्वक्तव्यमेतत्। [illegible]यमिति क
र्त्तव्यतापेक्षा नामेति तदभिधीयते। प्रकाराकांक्षेयं इतिशब्दः प्रकारवचनं कर्त्तव्यताप्रकारः क्रियाप्रकार
इति यावत्सामान्यं च भेदको विशेषः प्रकार इति तद्भिदः किं पुनरिह सामान्यात्मनावगतं विशेषरूपमपेक्ष्य
ते क्रियाभावनेति यावत् यागेन स्वर्गं कुर्यादिति विधेरस्यायमर्थः यथा व्यापृते यागात्स्वर्गो भवति तथा यागं
प्रति व्याप्रियेतेति तत्र न ज्ञायते कोसौ व्यापारविशेषो येन यागात्स्वर्गो भवतीति सेयं जिज्ञासेति कर्त्तव्यता
कांक्षेत्युच्यते। ननु यागानुष्ठानमेवासौ व्यापारः किमत्र न ज्ञायते यथा क्रियानुष्ठानमेव संयोगविभाग
६ ज संपादनं तन्न हि मृत्पिंडसंपादनं घटसंपादनमतो नायमेकांतः य स्वरूपसंपादनमेव कार्यसंपादन
मिति। नन्वत्र यागानुष्ठानमेव शब्देनोच्यते नैवं नह्येवं शब्दोक्तिर्यागानुष्ठानमेव व्यापार इति। ननु यजे
तेति यागविषयैव कृतिः शब्देनोच्यते किमिदं विषयत्वं साध्यत्वमिति चेत् न स्वर्गो ह्यत्र साध्यतया संबध्य
२ द्वि ते न यागः नह्येवं संभवति स्वर्गं कुर्याद्यागमिति। अथ यागविषयया कृत्या स्वर्गं कुर्यादिति स्यादेवं यदि प्र
त्यये न कृतिद्वयमुपात्तं स्यात् कुर्यादित्येव हि प्रत्ययार्थः। कृत्या साधयेदिति कृत्यंतरारोपेण व्याख्याता तु राम
णामर्थकथनमात्रं कुर्यादित्यस्मिंश्च स्वर्गस्य साध्यत्वान्न यागस्य साध्यत्वं। अथ विशेषणत्वं विषयत्वं। २६

26/2

च १ ये २

सत्यं विशेषणतामेव यागः कै नतु संबंधेनेति निरूपयामः। न तावन्नीलोत्पलादिवत्तादूप्येण यागस्तावनयोर्भे
दात्। अतः कारकत्वेन सोमादिवद्यागस्य क्रियाविशेषणत्वं तत्र च साध्यत्वात्। साधनत्वेनैव संबंधः। तेन याग
करणिका स्वर्गकृतिरेव श ब्दार्थः। ननु यागानुष्ठानं। एवं नाम्नां सामानाधिकरण्यं संभवति। नान्यथा। अतः किं
रूपेयं कृतिरित्यस्यापेक्षा। तत्र तदाकांक्षानुवृत्तौ समिधो यजतीति वचनादेवं ज्ञायते। अपमसो व्यापारो येन
यागात्स्वर्गो भवतीति संभवति च समिदादिक्रियाणां यागविषयत्वमदृष्टद्वारं अवघातादीनां तु दृष्टद्वारं अनुनु
ष्ठितश्च यागोऽसत्वान्न फलं साधयितुं क्षम इत्यर्थाद्यागानुष्ठानं गम्यते। न शब्दात्तेनायं वाक्यार्थः यागेन फ
लं कुर्यात् कथं केन व्यापारेण यागात्स्वर्गो भवति तत्राह समिधो यजति व्रीहीनवहंतीत्यादि तदयमर्थो भ
वति समिदादिभिरदृष्टद्वारं अवघातादिभिश्च दृष्टदेवतासंस्कारद्वारं द्रव्यदेवते न च स्वरूपसंपादनेन या
गे व्याप्रियेत एवंभूतो सौ व्यापारः येन यागात्स्वर्गो भवतीति यागः फलारंभाभिमुखो भवति कार्यारंभाभि
मुखं करणमेवोपकार इति समिदादेः क्रतूपकारः फलं। नन्वेवं समिदादिभिरदृष्टं कुर्यादित्यत्रापि क्रिया
विशेषापरिज्ञानादाकांक्षा स्यात्। कस्य वेतदपि ष्टं। अत एवावांतरप्रकरणमिष्यते। नन्वेवं सोमिकध
र्मातिदेशः स्यात्। भवन्मते नापि तद्यतस्य साधिकारस्य किमिति सोमिकधर्मातिदेशो न भवति वाचनिक
कालबाधप्रसंग इति चेत्। इहापि समानं। अपि च। सत्यां कांक्षावाचनीं केन [illegible] द्रव्येण तत्संस्का

प्या॰ रोऽहवाक्या दि १

रैमांत्र वर्णिकयाव देवतयावेदिं वर्हिरग्नीध्मादिकि स्तसंस्कारै रव्यांगप्रधानसाधारणै रजिकामं जुहोति समा
नत्र होतव्यादित्यादि लिङ्गवाचनिकैरं गै र्निवर्त्तते इति नसौ मिकधर्मातिदेशोशं शंकनीयं। सर्वेष्वग्न्य
न्वाधानादयःसन्निपातिनोंगप्रधानसाधारणाः ते नोपांशुयाजवत्स्वयाजादयोपि कृत्स्नविधानाः। नच
कृत्स्नविधाने ष्वतिदेशोस्तिसन्निपत्योपकारककसामग्री च कृत्स्नविधानते स्पष्टमेवक्ष्यते। अतएवाहि पि
ट्टयज्ञस्याहूर्वत्वं। अन्यथासाधिकारत्वादुर्वारः सोमधर्मातिदेशःस्यात्तेस्मादस्तीतिकर्त्तव्यताकांक्षा
। तदनुरत्तिश्चप्रकरणं। अतःप्रधानवाक्यस्य प्रकाराकांक्षितावशात् फलाकांक्षप्रयाजादितदंगत्वं
प्रपद्यते॥ ॥क्रमश्चदेशसामान्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजक्रमेदब्धिर्नामासीतिमंत्रःपठ्यते।
सकिमुपांशुयाजांगं। नवेतिसंशयः। श्रुतिवाक्ययो रसत्वाल्लिंगप्रकरणयोश्चाग्नेयादिष्वविशेषादुपां
शुयाजस्यविशेषाभावाक्रमस्यचाप्रमाणत्वादनंगमितिप्राप्तेक्रमादुपांशुयाजस्येति। उच्यते। कर्मणाम
न्त्राणांचक्रमेणसमाम्नातानांयस्यकर्मणः क्रमेयो मंत्रःसमाम्नातस्तस्मिन्नवगते स्थानसामान्यात्त
त्कर्मोपतिष्ठते। कर्मोपलब्धावपि मंत्रःतयोरेवंसमानस्थानाम्नानंतन्नूनंसंवधार्थमित्येवमाकांक्षां प
रिकल्पतेनैकवाक्यताकल्पते। एवंकाम्येष्टीनांयाज्यानुवाक्यानांच। क्रमइतिचदेशसामान्यमुच्यते। सच
द्विविधः। पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यंच। पाठसादेश्यमपि द्विधा। यथासंख्याम्नानंसन्निधपाम्नानं। य राम २७

२७

27

स्थानसामान्यात्

यस्मिंदिनेऽग्नीषोमीयपशोरनुष्ठानंतस्मिंदिनेआम्नानात्२

सान्नाय्यपात्रशुंधनाम्नानसंनिधौशुंधध्वमितिमंत्राम्नानकृष्णशाखाविशेषाभिप्राय१

था संख्यस्यदर्शितमुदाहरणं। सन्निधिस माम्नानस्यापिसान्नाय्यपात्रशुंधनक्रमा च्छुंधध्वमितिमंत्रस्य
तदंगत्वं। अनुष्ठानसादेश्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयांगत्वं वक्ष्यते।। ॥आरब्धा चैवं तदर्थत्वात्॥दर्शपू
र्णमासादिष्वाध्वर्यवहौत्रौद्गात्रादिसमाख्याताः पदार्थाः किमध्वर्य्वादिभिरेवकर्त्तव्याः। उतानियमेनेति।
प्र४ श्रुत्यादिभिर्नियमाभावात् समाख्यायाःपदार्थमात्रविषयत्वेनाविधायकत्वेना [illegible] प्रमाण
त्वादनियमइतिप्राप्ते। उच्यते। अनादिस्तावदपौरुषेयीसमाख्यातिनाध्वर्यवादिशब्दाः पदार्थानांवाच
काइतितावत्प्रमाणं। संबंधनिमित्ताचसमाख्यानासति संबंधे वकल्पतइत्यास्तिनूनंकर्तृणांपदार्थ
नांचसंवंधइतिनिश्चितेकर्तृणांकार्यापेक्षत्वात्पदार्थानांकर्त्रपेक्षत्वात्समाख्ययाचमिथः पर्युप
स्थापितानां योग्यतयाक्रियाकर्तृसंबंधमेवविधिर्विधत्तेइतिसिद्धः समाख्ययानियमः।। ॥श्रुति ३६
लिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्॥ ॥इदानींश्रुत्यादीना प्र५
मेकविषयसमवायेनविरोधेसतिवलावलं विचार्यते। प्रथमंतावच्छ्रुतिलिंगयोश्चिंत्यते। एवंश्रूयते। ऐंद्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठतइति। तत्रसंशयः। किमिंद्रस्यैवोपस्थानंकर्त्तव्यमुतेंद्र्यागार्हपत्यस्यवा। अथवासमु
च्चयः अथवागार्हपत्यस्यैव। यदिलिंगवलीयस्तदेंद्रोपस्थानं। अथतुल्यवलत्वंततोविकल्पः अथतुल्यब
लत्वेप्यविरोधःततःसमुच्चयः श्रुतिवलीयस्त्वेतुगार्हपत्यस्यैवेति। यःशब्दस्यश्रवणादेवविनियोगःप्रतीयते

वा३

स श्रौत इत्युच्यते। अवगम्यतेः गार्हपत्यमिति च ब्राह्मणगतद्वितीयान्तशब्दश्रवणादेव गार्हपत्यस्य प्राधान्यमनुप
स्थानं प्रतिगम्यते। ऐंद्र्याश्च तृतीयान्तायाः करणत्वमिति श्रौतो यं विनियोगः। मंत्रगतात्त्विंद्रपदादिंद्रस्वरूपमात्रं
प्रत्यागम्यते। न तु मंत्रप्रतीतेंद्रस्य प्राधान्यं मंत्रस्य वा करणत्वं च न चिह्नेनोच्यते किंतु मंत्रस्येंद्राभिधानसाम
र्थ्यमालोच्यानुमनेन मंत्रेणेंद्र उपस्थेय इति कल्प्यत इति लैंगिकोयं विनियोगः। गृह्णीमएतदिंद्रार्थत्वं लिं
गादिति। न तु गार्हपत्यार्थत्वं मंत्रस्य श्रौतं कथं। शेषशेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैंद्रीगार्हपत्ययोः उक्तमन्योन्यवि
षयमस्त्विति वाक्यतः। गार्हपत्यमिति शेषितामात्रमनिर्धारितशेषविशेषं श्रुत्योक्तं ऐंद्रीविषयं तु तदिति
वाक्यादवगतव्यं। तथैंद्रीत्यनवगतशेषिविशेषं शेषमात्रं श्रुतं वाक्याद्गार्हपत्यविषयं न वतिष्ठत्यनुश्रु
त्युपात्तं सामान्यरूपं न तल्लिंगेन विरुध्यते संभवति हि गार्हपत्यस्य कांचिदाग्नेयीं प्रति प्राधान्यं। ऐंद्र्या
श्चेंद्रं प्रति शेषत्वं। अन्योन्यान्वयस्तु वाक्यावगतो लिंगेन विरुध्यते तेन लिंगवाक्ययोरेव विरोधो न श्रु
तिलिंगयोः। अत्राभिधीयते। सत्यं वाक्यविरोधोस्ति श्रुतिश्चापि विरुध्यते। सहिते हि विरुध्येते न तु लिं
गेन केवले। यथैव हि श्रुतिमात्रमविरुद्धं एवं वाक्यमपि श्रुतिमनादृत्यालोच्यमानमविरुद्धमेव यदि हि
गार्हपत्यशब्दद्वैतं लक्ष्यपेत। द्वितीयावासमभ्यर्थं ततो लिंगविरोधेन गार्हपत्यपदमैंद्र्योपतिष्ठत इत्य

धारणमुद्धरणप्रयोजकं न वा तथा धारणकर्माङ्गं न वेति संशयाभ्यां प्रसक्तं संशयमाह तत्रेति· अग्निहोत्रेति· धारणविधिरनुद्धृत
स्य धारणायोगादुद्धरणमपि विधत्ते उद्धृत्य धारयेदिति· न चोद्धारण धारणे फलकल्पनाभयेन पुरुषार्थत्वायोगादन्तरस्याधी
नत्वेपि च पूर्णता न्यायेन क्रत्वर्थत्वसिद्धावाहवनीयसंबन्धादाधानतश्चोत्पन्नस्याहवनीयस्य संस्कारादाधानवदाहवनीयस्वरू
प एवापर्यवसानात् लक्षितकर्मापर्यवसायाधानत्वाहवनीयसंस्कारकत्वेन विहिते क्रियमाणकर्माङ्गं· तेन गतश्रिया धार्यमा
णस्योद्धृतत्वेनाग्निहोत्रार्थता प्रसक्तौ तिलदुग्धानेपीष्टिः कार्येति श्लोकं व्याचष्टे सर्वेति। नैवमिति। यथा पाथ्सकर्मपरार्थत्वं कल्प
यन्नी नयनेनैव सिद्धेर्न तत्प्रयोजकमेवं गतश्रियो धारणमपि यद्यपि तावदुद्धरणमग्निहोत्रार्थं तथापि परार्थविहि
तोद्धारणेनैव सिद्धेर्न तत्प्रयोजकमिति श्लोकं व्याचष्टे न हीति। एवं चान्यार्थोद्धरणेनोद्धृतत्वेनाग्निहोत्री गतश्रीरिति
पूर्वन्यायादेवन तदुग्धानेन्यो निष्पत्तीत्याह उद्धृतश्चेति· एवं तावद्धारणस्य कर्मार्थतामभ्युपेत्योक्तं· वस्तुतस्तु नैत
त्कर्मार्थं। गतश्रियः इति पदमुखेन सा गतश्रियस्यामिति न धारणविधेः कर्मप्रकरणपाठाभावात्· न च निवेदितं फलकं
ल्पनापि न दोष इति सूचयितुं निमित्तवशादिति· नैमित्तिकमेवेदमित्यर्थः अन्यकर्मार्थोद्धृतस्यैव तु प्रसङ्गादग्नि
होत्रोपकारिता न चोपकारिमाचार्येष्टिरित्याह प्रसङ्गादिति॥ ॥अभ्युदये प्रिष्टतण्णीताधर्मन्यायो न प्रवर्तते वाने
तिसंशयप्रसक्तं संशयमाह किमिति· प्रणीताधर्मन्यायेनैव वा न्यायेनोक्तेन पूर्वपक्षमाह तत्रेति। ननु पंचमे स्योत्पत्नीयाधिक
रणे कालानादरो निरस्य इत्यत आह कालस्येति। कालस्य प्रधानविरोधे इतरस्मात्क्रमाधिकृतीयस्य कालस्यानादृतत्वादुत्तरा
धिकरणेतु तदपवादेन षोडशिस्तोत्रं गम्यते· समयाध्युषितसूर्ये कालोप्यङ्गोङ्ग अतः प्रधानं कृतषोडश्यङ्गकृतात्कृत्य
परश्मावरूपक्रमेण बाध्यत इत्युक्तं एवं च प्रधानकृतमन्त्रानुरोधेन तदङ्गकालबाधः सुतरां सिद्ध इत्याशयः एवं प्रणी
ताधर्मवदुपकारकमात्रान गच्छतो द्धरणतु ...पि ...स्याग्नि ...ताकारस्तानी उद्धरणमपि दर्शेक्रियमाणमग्नि

होत्रांगमेव तदपि तु प्रधानभूतोद्धरणानुरोधेन तदंगभूतकालबाधस्य युक्तत्वादित्याह अथवेति ननु दर्शप्रयोगम
ध्ये क्रियमाणमुद्धरणं कथमग्निहोत्रांगमत आह अन्यथेति। पूर्वोक्तपक्षः पारमार्थिकः। द्वितीयस्त्वग्निहोत्रवैगुण्या
पत्तिमात्रात्कल्पित इति भावः। सिद्धान्तमाह कालइति। षोडशि। निषेधाने उक्तस्य परत्वाद्वचनस्य चरूपप्रधानस्य कालबा
धं विनानुपपद्यमानं यदि किंचिद्विधि स्यात्ततः स्यात् अंगकालबाध्येत न तु तदस्तीति। मैत्रेन कालेन विनाधिकारः प्रसं
गन्यायबलाद्धि हप्रणयनलोपात् नाग्निहोत्रस्य वैगुण्यं अतः प्रणयनेपि नाकाले नाधिकार इत्याशयः॥ ॥नाद्य
नेदापत्त्यनापत्तिसंशय प्रसूतं संशयं तस्य स्तत्र संशयमाह किमिति। तत्रेति। प्रत्यानिकविशेषका … पाविधिस्तत्र न वा वपूति
दः यथाग्नेयवाक्ये कालद्वये आग्नेयोनाष्टाकपाल इत्ययजेनैतेन्यथावारूणेकयेतायजन्त्यादे। अत्र प्रत्यावनीतावदग्ने
द्रव्यदेवतान्वये तु मध्ये चायाजिः पाठयाजपयस्थितिकरणान्वयः। एवं कल्प्यपागं विनाधिकरणकारकतापयसो घटते। अतः
चरूरादिद्रव्यः कार्यः स च पयसि अपि स्थितव्य इति विधेयोवाक्यभेदापत्तिरित्याशयः। अतः पयसोरूपविशिष्टे कदेवतान्वयप्रति
ध्वनात्तस्य परिहार इत्याह द्वयोरितिवा॰ सम्पदाप्रतीयेन समानाधिकरण्येन विवक्षितो गुणः कस्वरूपदिस्याद्रस्याशाद्रीति। ननु पयोहेकत्ववद
वगतिः कुतः प्राप्त मन्त्र यत इत्यत आह स्वस्मादिति। … प्रतिपन्ने देवताकर्तास्य स्वस्वप्रधान मव समप्रणामयेसिद्धं चरु
त्वाविरोधाद्यौ इत्याशयः। चरुणेति। द्रव्यदेवतासंबध्येतेअनेनेति द्रव्यदेवतासंबंधो भावना सा चोक्तानापि विधेरनन्यावि
षयात्कल्पते॰ विधिसन्निधिसिद्धवदनुपयसा तस्योच्चपयोधिकरणे … कर्मतद्धगन कारको विशिष्टायां तस्यां विहितायां
अरूणान्यायेनाधिकरणस्य चैकत्वे कर्मोन्यतरधारणापवादित्याकर्म धारणवाधेपत्तिरोधाच्चेरूधारणाद्येतिम
पण्णार्थेनैव दशार्थ्याद्भवति इत्याशय॰ न … सप्त सौ … स्वेदापन्त्र … च निबीजत्वासमानाधिकरण्येयो विवक्षि
त्याह एवमिति॥ ॥

नेनैकवाक्यतां गच्छति। यस्तु द्वितीयांतगार्हपत्यशब्दश्रवणादेवार्थः प्रतीयते गार्हपत्यप्राधा
न्यं स लिंगेन विरुध्यते अतो न केवलं वाक्यं न केवला श्रुतिर्लिंगेन विरुध्यते वाक्यसहिता तु श्रु
तिर्विरुध्यते। कथं पुनरेव मुख्य विरोधः सन्नयं श्रुतिविरोध एव व्यपदिश्यते न वाक्यविरोधः।
श्रुतेः प्राधान्यात्। विनियोगो हि प्रमेयः स च साध्यसाधनरूपः श्रुत्यैवोक्तः वाक्यं तु प्रतियोगिविशे
म ५ षसंबंधेन श्रुतिमनुगृह्णाति अतः प्रधानेन च विरोधो लक्ष्यते। न गुणेन अयं चापरो विशेषो येन श्रुतेरेवा
त्र लिंगेन विरोधो न वाक्यस्य। यस्य हि लिंगे बलीयसि बाधस्तल्लिंगेन विरुध्यते। न चात्र लिंगे बलीयसि वा
क्यं शक्यते बाधितुं। तद्बाधे हि प्रथमं तेन गार्हपत्यमैन्द्रीपदेन किंचिदर्थं प्रतिपादयतः पदमात्रस्याप्रामा
ण्यात्। तत्र श्रुतेरप्यनंतरं बाधो वाक्यस्य च। यत्र तु पृथग्भूतस्याप्यर्थप्रतिपादकत्वं न विहन्यते य
था स्योनादिषु तत्रैव वाक्यबाधो नैवं जातीयकेषु। तत्र आसंभवति वाक्यस्य बाधे श्रुतिरेव बाध्येतेति
श्रुतिलिंगयोरेवैष विरोध इति युक्तो विचारः किं बलीय इति तदर्थं च किं श्रुतिवल्लिंगाद्यपि स्वतःप्र
माणमुत श्रुतिकल्पनेनेति। तत्र स्वतःप्रमाणत्वं लिंगादेः श्रुतिवन्मतं। सामर्थ्याल्लोचनादेवतादर्थं
हि प्रतीयते। गार्हपत्यार्थताश्रुत्येत्युभयोस्तुल्यकालता। तेन द्वयोरुपस्थाने विकल्पेन भविष्यति।
समुच्चयेन वा मंत्रः प्रयुज्येत द्वयोरपि। प्रतिप्रधानमावृत्तिर्गुणानां न विरुध्यते। यद्यपि स्याद्बलीय

५५७

स्वं श्रुते लिंगात् तथापि तु। अविरोधादबाधः स्यात् संभवो हि समुच्चयः। यद्वा सामर्थ्यरूपत्वाल्लिंगं स्यात्प्र
बलं श्रुतेः। वस्तुशक्त्यनुसारा हि सर्वाः शब्दाः प्रवर्त्तन्ते। अत्राभिधीयते सत्यं यद्यप्यत्यन्तमशक्यता। गार्हपत्ये तु
सामर्थ्यं गौणं मंत्रस्य विद्यते। गुणाद्वाप्यभिधानं स्यादित्यत्रैतद्धि साधितं। तन्न तावद्बलीयस्त्वं लिंग
स्य न च तुल्यता। विनियोगः श्रुतेः पश्चाल्लिंगस्यारादसौ स्थितः। यावदेव हि मंत्रार्थो मंत्रेण प्रतिपाद्य
ते। तावदेव श्रुतिर्मंत्रं गार्हपत्यार्थतां नयेत्। मंत्रार्थं मंत्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च। मंत्राकांक्षा
नेंद्रद्रोद वशेनैव त्वे श्रुतिकल्पना। श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्यांगतां गते। निराकांक्षीकृते मंत्रे निर्मूला श्रुति
कल्पना। तेन शीघ्रं प्रवर्तिन्याः श्रुत्या लिंगस्य बाधनं। प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलं। शी
घ्रमंथरवृत्तित्वात्तथैव श्रुतिलिंगयोः। अविरोधादबाधो यो वर्णितः स न युज्यते। लिंगस्य हि प्रमा
णत्वं मंत्राकांक्षानिबंधनं। तां च श्रुतिर्निकृंतंती नाविरोधे न गच्छति। विरोधे च श्रुतिर्लिंगं बलीयस्त्वेन
॥२६॥ बाधते॥ लिंगवाक्यविरोधे। स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सी
२१ दामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति। किं सकलोयं सदनकरणे पुरोडाशप्रतिष्ठाप
ने च विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यः उत सकलो वा। विभज्य वा। अथवा विभज्यैव स्योनादिः क
ल्पयाम्यंतः सदनकरणे तस्मिन्सीदेति प्रतिष्ठापन इति। तत्र यदि वाक्यं बलीयः ततः सकलमेवो राम २६

॥श्रीः॥

यत्र तुल्यबलत्वे सकलं वा विनश्यत्वा लिंगवलीयस्त्वे तु विनश्यत्येवेति। तत्र। यावंति हि प्रयुज्यंते पदानि
सति संभवे तेषां स्यादेकवाक्यत्वं वाक्यभेदो न युज्यते। तस्मिन्सीदेति हृर्वोक्तसापेक्षत्वाद्गम्यते। वाक्यै
कत्वमतः सर्वमुक्तं यत्र प्रयुज्यते। यद्वा तुल्यबलत्वं स्यादुभयोर्लिंगवाक्ययोः श्रुत्या प्रत्यक्षया लिंगं कल्प्यश्रुति
निराकृतं। कल्प्यश्रुतित्वमिहैतु समानमुभयोरपि। तेन तुल्यबलत्वं स्यादिति प्राप्ते विधीयते। सत्यं कल्प्याश्रुति
:किंतु लिंगादक्षाय कल्प्यते। वाक्येन प्रथमं लिंगं कल्पयितव्यात्ततः श्रुतिः। कल्पनीयेत्यतो वाक्याच्छ्रुत्यर्थो विप्रकृ
ष्यते। सन्निकृष्टस्य लिंगस्य तेनैतत्प्रबलं ततः। स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यस्य हि स दनकरणसा
मर्थ्यमनन्यापेक्षं स्वरूपत एव प्रत्यक्षमेव गम्यते तेन तस्य तत्र श्रुतिमनुमाय शेषं विनियुज्यते पुरो
डाशप्रतिष्ठापने त्वस्य न स्वरूपतः सामर्थ्यं गम्यते तस्मिन्सीदेत्यनेन प्रतिष्ठापनमुच्यते तदेकवाक्य
तापेक्षयात्पूर्वार्धस्यापि स्वार्थविशिष्टपुरोडाशप्रतिष्ठापनसामर्थ्यं लक्ष्यतीकं कल्प्यायितव्यात्ततः
श्रुतिकल्पनमिति विप्र कर्षान्न तत्र विनियुज्यते। एवं तस्मिन्सीदेत्यस्यापि स्वार्थसामर्थ्यं लिंगमि
तितत्रैव विनियोगो न सदनकरणे कल्प्यासामर्थ्यत्वात्। एवमर्थभेदेन नानावाक्यत्वावगमान्नैकवाक्य
तासंभवः। तस्माद्धि लिंगस्य विनियोगः। वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे चिंत्यते॥ दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकनिग
दः। तद्यदग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोक्रातां इंद्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां

राम

पातिनां असंयुक्तं प्रकरणादिति द्युक्तं संनिपातिनश्च सर्वे अवघ्रात्यादीनाम [illegible] न्यतमेन संयुक्ता भवन्ति संनि ४

असंयुक्तमेव प्रकरणग्राह्यं नेतरदिति सर्वमितरव्यावर्तकतया असंयुक्तपदेनोपात्तमित्यर्थः १

महो ऽप्यायोक्ता तामित्यादिष्कृते। तत्राग्नीषोमादिदेवतापदं लिंगमपूर्वद्वये विनिष्कृष्य प्रयोक्तव्यमिति स्थितं तदेकवाक्यभूतानि इदंहविरजुषेतामित्यादीनियानि तानि ततो विच्छिद्यान्यत्रापि किं प्रकरणाविशेषात्प्रयुज्येरन्। उत देवतापदेनैकवाक्यतया तद्देवव्यवस्थितानीति। नन्वारादुपकारकाणामेव प्रकरणं विनियोजकं। न संनिपातीनां सूक्तवाकः अवघ्रात्याप्रहरणसाधनत्वात् लिंगेन च देवतास्मरणार्थत्वात् तदंतर्गताश्चेदं हविरजुषेतामित्यादयः संयुक्तत्वान्न प्रकरणं तेषां विनियोजकं। भवति च विनियोजकत्वे विरोधो नासतीति तस्मान्नात्र वाक्यप्रकरणयोर्विरोध इत्यनुदाहरणत्वं स्यादेतदेवं यदि संनिपातिनां प्रकरणं न विनियोजकं स्यात्। न तु तथा अवघातादीनामपि प्रकरणादेव क्रतुनाव नेतिकर्त्तव्यताभूतानां क्रत्वर्थत्वं असंयुक्तमिति तु न प्रकरणग्राह्यस्य विशेषणं किंतु पूर्वपक्षवादी अवघ्रात्यादीनामेव विनियोजकत्वं तदसंयुक्तस्य नास्ति विनियोग इति मन्यते तं प्रत्युच्यते अवघ्रात्याद्यसंयुक्तमपि प्रकरणेन विनियुज्यत इति। यद्वा प्रकरणविरोध्यर्थासंयोगात्तिप्रायमसंयुक्तग्रहणं। तेदप्येतदधिकरणसिद्धवलाबलांगीकारेणोक्तं अतो युक्त [illegible] मुदाहरणं। ये त्वारादुपकारके प्येव प्रकरणस्य व्यापारः। संनिपातिनां तु ग्राहकग्रहणोक्वेन प्रमाणेन तान्त्रीयश्च अवघ्रात्याद्यतिरिक्तेनापूर्वार्थत्वं तद्वारेदमर्थ्यं अवघ्रात्यादिशिरोपादानिकं क्रत्वर्थत्वा। प्रकरणस्य तु न कश्चिद्व्यापार इति मन्यंते। तेषामेवायं सूक्तवाकपदानां अवघ्राताग्रहण विनियुक्तानां प्रकरणाविषयत्वान्नेदं वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं युक्तमित्युपालंभो ना

नन्वप्रकरणाधिकरणप्रवृत्तिवेलायां बलाबलानि धीरणासु [illegible] विरोध्यसंयोगपरत्वेना यो १

संयुक्तपदव्याख्यापर्तेन त्राह ४ जाहेपन्त न्यं [illegible]

क्रतु

स ५

असादि
शि: ६

राम
३०

स्माकं तत्र द्वयोरपि वाक्यप्रकरणयोः प्रमाणत्वाच्छ्रुतिकल्पनाधीनत्वसाम्यादन्यस्य च विप्रकर्षकारणस्याद्याप्य
२ कथितत्वात्तुल्यबलतामन्यते। यद्वा। प्रधानाकांक्षा प्रकरणं प्रधानार्थं च सर्वमिति तन्निर्बंधन एव विनियोगो ब
लीयानिति प्राप्तेऽभिधीयते। येनैकवाक्यता तत्र सामर्थ्यं गम्यते मनाक्। सामर्थ्याच्च श्रुतिः श्रुत्या विनियोगोप
४ र्यो रत्र तु। हृ[illegible]रेकवाक्यत्वं कल्प्यं स्यात्प्रक्रियावशात्। ततो लिंगश्रुतिः पश्चाद्विनियोगस्ततः परः। अग्नीषोमा
विदं हविरजुषेतामित्यग्नीषोमपदस्येदं हविरित्यादेश्चैकवाक्यत्वं क्लृप्तम् एकवाक्यतयाग्नीषोमप्रकाशनसा
मर्थ्यमिदं हविरित्यादेः शीघ्रं कल्प्यते ततश्च श्रुतिस्तया विनियोग इति द्रुतिसन्निकर्षः। इंद्राग्निपदेन त्वत्रास्ये
बं ७ दं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वं न प्रत्यक्षतो गम्यते किंतु प्रकरणात्तावद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिदं हविरित्यादेरेकवाक्यतो
कल्प्यते। अनेन दर्शपूर्णमासयो रूपकुर्यादिति ततः कोऽस्योपकार इति तदीयदेवतापदैकवाक्यतया तत्प्रकाशन
सामर्थ्यं चिरेण कल्प्यपित्वात् ततः श्रुतिकल्पनेन विनियोग इति विप्रकर्षाद्दुर्बलं वाक्यात्प्रकरणं॥ अथ स्थानप्रक
रणयोर्विरोधे चिंत्यते॥ राजसूये बहवः पश्विष्टिसोमयागाः सर्वे फलवंतः सप्त प्रधानास्तत्राभिषेचनीयो नाम सो
मयागस्तत्संनिधौ विदेवनादयः समाम्नाताः। ते किं सर्वराजसूयांगं उताभिषेचनीयस्यैवेति। यदि सन्निधिर्ब
लवानभिषेचनीयांगं। अथ प्रकरणं ततो राजसूयस्यैवेति। तत्र सन्निधिविशेषादभिषेचनीयांगत्वे प्राप्ते उच्यते।
प्रकरणविशेषस्त्वसर्वार्थता। न त्वभिषेचनीयस्यापि फलवत्त्वादस्यैव प्रकरणं यद्यप्यस्ति तथाप्यन्येषामप्यस्तीति

सर्वस्य २ स्यां ३

तादर्थ्यमयुक्तं। यद्यपि परमविशेषतः सर्वेषामाकांक्षायामपि पाठसंनिधिविशेषादभिषेचनीयस्य विशेषत आकांक्षा
कल्पयितव्या तादर्थ्यं स्यात्तत्तस्य विप्रकर्षः सर्वार्थता क्लृप्ताकांक्षातः सुखं गम्यते अभिषेचनीयांगत्वं लाकांक्षाकल्पनये
ति। एते नाग्नेयादीनां धर्मसाधारण्यं व्याख्यातं। अपि च नास्य अभिषेचनीयस्य प्रकरणं प्राकृतेनेत्थं भावेन कथमाकांक्षा
उत्पन्ना। नन्वन्येषामपि पवित्रमुखसोमानां विकृतित्वान्नास्येव प्रकरणं। सत्यं प्रातिस्विकेन रूपेण। नास्ति राजसूयात्म
नास्त्येव। कथं। अनुमत्यादिविहितांगसंदंशात् तद्दर्शनादभिषेचनीयस्याकांक्षा पुनरुत्पद्यते पवित्रादारभ्य क्षत्रस्य विधृ
तिं यावदंगविधिषु प्राप्ते राजसूयाय [illegible] नाउत्पुनाति राजसूयेनेजानः सर्वमायुरेतीति राजसूयपरामर्शिना वंत
देशमनुवृत्तो राजसूयकर्थंभावः शक्नोति तन्मध्यपतितानि विदेवनादीनि गृहीतुं अतः प्रकरणाद्राजसूयार्थाविदेव
नादयः॥ क्रमसमाख्ययोर्विरोधे॥ पौरोडाशिकसमाख्याते दर्शपूर्णमासकांडे सान्नाय्यपात्रं शुंधनक्रमे समाम्ना
तः शुंधध्वमिति मंत्र उदाहरणं। स किं पुरोडाशपात्रांगं। उत सान्नाय्यपात्रांगं। इतोऽन्ययांगमिति विचारः। यदि समाख्या
बलवती पुरोडाशांगमथ तुल्यबलत्वमुभयार्थता। क्रमबलत्वे तु सान्नाय्यार्थता। तत्र। विशेषाग्रहणात्तुल्यबल
त्वमुभयोरेवेत। संवंधवाचिनीत्वेन समाख्यावाबलीयसी। नेतदेवं समाख्या हि न संवंधाभिधायिनी। यद्यपि व
भिधा[illegible]त्री स्यात्प्रमाणेन तु तत्र सा। न हि यौगिकैः शब्दैः संबंधोऽभिधीयते। दंडीति प्रकृत्या दंडस्वरूपमुक्तं प्रत्य
येनापि पुरुषः दंडयुक्तस्य पुरुषो न कस्यचिद्वा[illegible]तयोः समभिव्याहारादेव परस्परयोगो वाक्यार्थ इव पदार्थो
नालभ्यमानो नाभिधानं प्रयोजयति। तथा पाचकादिष्वपि। पाकं हि पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययो पाकः पाकयुक्तः पुनः

Margin notes: राम (top left); चरमः [illegible] ५ (right margin); १३।।। and ३। (left margin); राम ३९ (bottom right)

मुक्तो

सामान्यतः ईदृग्जलमिस्वस्यरजतेरजतत्वे।×स्त्रु ५×धेनसादृश्यात् व्यवहारआपि हि मन्यमानाः विशेषमपश्यंतो
जेदमहवीतः

कर्त्रा वाच्योनेकस्यकस्यचिदिति। एवं पौरोडाशिक शब्दोपि प्रकृति प्रत्ययाभ्यां पुरोडाशस्वरूपं कांडस्वरूपं चो
क्तं तयोश्च संवंधो न सिद्धित एव कल्पयितव्यः। क्रमेतु देशसामान्य लक्षणः संवंधः प्रत्यक्ष इति वलीयस्त्वं। अ
थापि समाख्या संवंधम सिद्धा तथापि न सा तत्र प्रमाणं। पदस्य पदार्थे प्रामाण्याभावात्। अतः संवंधनि
मित्तां समाख्यामुच्चरंतीमुपलभ्य नूनमस्यनयोः संवंध इति संवंधसामान्यं कल्प्यते ततोपेक्षांतत एकवाक्य
त्वं ततः सामर्थ्यं ततः श्रुतिः ततो विनियोगः। क्रमः संवंधमात्रस्य प्रत्यक्षप्रमितत्वात्तत आरभ्य श्रुत्यर्थं गच्छ
न्नेकं पदमगतां समाख्यां जयति। तदेवं श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरं श्रुत्यर्थ यावदवगतमलब्धप्रा
माण्यावस्थमेव मूलच्छेदान्निराक्रियते सोयमप्राप्तवाधः। यत्तु शास्त्रप्रदेशेषु तच्चतत्रोच्यते इदमनेन वाध्य
ते। प्राकृतं तवैकृतेन सामान्यं विशेषेणेत्यादितद्वाधविषयं प्राप्तं वाध्यते उतापाप्तमिति निनताव तत्र श्रुतिलिं
गादिवद प्राप्तवाधः तथा च तद्धदेवप्रापकस्य शास्त्रस्याभावोभ्युपगंतव्यः ततश्च तस्येकत्वात्कुशेषु चिवांगां
तरेष्वपि चोदको न स्यात्। पदहोमवच्च होमांतरेष्वाहवनीयो न स्यात्। अथ प्राप्तेतन्नःश्रुत्यादि वैषम्यप्रसंगा
त्एकरूपेण हि वाचेन भवितुं युक्तं न विचित्रेण न शक्यं शास्त्रं प्राप्तं वाधितुं। उच्यते। प्राप्तस्येव तेषु वाधः ना
वश्यमेकरूपेणैव तेन भवितव्यं वैचित्र्यमेव प्रमाणवलेन युक्ततरं स्यात् प्राप्तमपि शास्त्रमेव वाधितुमिति दशमा
द्येवक्ष्यते। अथ यत्तत्र तत्र सादिजाप्यस्य शुल्यादि विषयत्वं। स्थिते चाप्राप्तवाधत्वे प्राप्तवाधोपि नोत्तर
मितिवार्त्तिकेन दूषितं न चास्य दूषणस्य सामान्यतः प्राप्तिं मन्यमाना विशेषमपश्यंतः स्मरंति मोषनिमित्त

शारेकुशाः ७ पदेनाहवनीयः ७ च ८ प्र १

क ५ विशेषावगममात्मांड्वदग्रहात्रेणां निवर्त्तते प्रा। निराशड्को को व्यवहारश्च

विदर्शमभिधानं। अतद्विरात्रमेवतु तादृशानामीदृशा ४

हानं १

प्राप्ते [illegible] व्यपदिशन्तीति विशेषावगममात्रेणां निवर्त्तत इत्यनेन काश्चिदपि परिहारलेशः न
हि विप्रकृष्टप्रमाणं सन्निकृष्टप्रमाणात्लोकप्राप्तिव्यवहारमपि निवर्त्तयति यतस्तन्निवर्तकता स
न्निकृष्टस्यैव स्यात्। अतो नेदमुपदेशं ~~बाधविस्रम~~ भिधानमित्युपरम्यते। ऋत्वादीनामतः षष्ठमेकाधीयपनिपा
२४ तिनां। पूर्वं पूर्वं बलीयः स्याद्दुर्बलं चोत्तरोत्तरं॥ ॥अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः॥ ॥एवं विरोधे ऋत्वादेर्बलाब
लमुदीरितं। अतः परं विरोधः क्वनास्तीति विचार्यते। प्रथमं तावत्प्रकरणस्य ऋत्वादिभिः सह चिंता। ज्यो
तिष्टोमप्रकरणे तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति श्रुतं। तत्र साह्नशब्देन सहाह्ना समाप्यमानत्वा
ज्ज्योतिष्टोमोऽभिधीयत इति। त्र्युपसत्वं तावत्तदंगं द्वादशोपसत्वमपि किं तस्यैवांगं। उत द्वादशाहादेरहर्गणस्ये
ति संशयः। तदर्थं च किमहीनशब्दात्प्रकरणं विरुध्यते नेति। तत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमांगत्वं प्रतीयते। तत्रै
अह्नः स्विक्र वाहीनशब्दोऽपि नहीन इति वर्त्तते। खप्रत्ययान्तो हि अहर्गणवचनः स्यात्। नञ्समासस्त्वयं प्रकरणाविरो
तो ५ धादंगीक्रियते। नहीयत इत्यहीनः। न ह्यसौ केनचित्क्रतुनोद्धीयते सर्वे क्रतवस्तत्प्रकृतित्वेनापेक्ष्यमाणा न ज
३२ हतीति। तन्न ऋत्वविरोधाज्ज्योतिष्टोमांगत्वं प्राप्ते ब्रूमः। साङ्गार्थान्तरं तावदहीन इति [illegible] न्यते। रूढिश्चेयं द्विरात्रा
दौ सा च योगाद्बलीयसी। तत्रापि यौगिकत्वं चेन्न सत्रेष्वप्रयोगतः। मध्योदात्तं पदं चेदमतः खप्रत्ययान्तता। सा
३२ ह्नशब्देन ज्योतिष्टोमममभिधाय पुनरहीन इत्युच्यमानं संज्ञाभेदाद्देवतावदर्थान्तरं गम्यते। रूढ्या च द्विरात्रा ३२

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः इत्यनेन तत्पुरुषे समासे अव्ययादीनां पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विधीयते २
न विधीयमानमप्याद्युदात्तत्वं कारस्यैव न भवतीति फलं मध्योदा   (निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जं मिसाद्युदात्तं समासेपि २

दा १

द्विं च नत्वान्न योगेन ज्योतिष्टोमेव त्तिंतु मर्हति। ननु द्विरात्रावप्यङ्गानां समूह इत्येवं योगेनैव वृत्तिः॥
द्विन। सत्त्रे घ प्रयोगात्। किंचानञ्समासत्वे ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं स्यान्न मध्योदात्तत्वमिदं पदं।
अतः स्वप्रत्ययान्तत्वं तथा सति ऋयंनादिषु उपदेशि बहुव्रतं स्वरसिद्ध्यर्थमित्येवमीनादेशस्येवोपदेशि
त्वात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैकारेस्वरः सिद्धो भवति तस्मादहीनश्कृते रहर्गणवचनत्वात्तद्विषयमिव द्वादशो
पसत्वं षष्ठी मुत्यागम्यते न तु पृथग्विधीयते वा क्वान्तरप्राप्तं वा अनुपसत्वंस्तत्त्वर्थमनूद्यते सर्वथा
तावद्वादशाहीनस्येत्येतदहर्गणविषयमिति सिद्धं॥ ॥ द्विलबकुलयुक्तं वा चोदनान्तस्य॥ ज्योतिष्टो
मेऽभ्युपते। युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्। एतेऽअसृग्रमिंदव इति बहुभ्यो यजमा
नेभ्य इति। तत्र संदेहः। किमेते प्रतिपदौ ज्योतिष्टोमस्योत द्विवहु यजमानकेषु कुल्याहीनादिषु उक्रूर
वा इति। तदर्थं च किं ज्योतिष्टोमे द्वौ बहवश्च यजमानाः संभवंति उतनेति। तत्र। द्वीनांगस्यापि नित्य
स्य प्रयोगो येन वक्ष्यते। तेनैकत्वं विहाय द्वौ बहवो वा प्रयुंजते। यद्यपि नित्यवाक्येपि वसंते वसंते ज्यो
तिषा यजेतेत्याख्यातोपात्तगुणभूतो पादेयं कर्तृगतमेकत्वं विवक्षितं तथापि नित्येऽशक्तिकृतांगत्यागाभ्यु
पगमाद्यद्वैकोन शक्नुयात्तदांगांतरवदेकत्वं विहाय द्वौ बहवो वा यजेरन् तदाभ्रुयाणेन प्रतिपद्द्विधानं कृता

वा १ एतेन राजपुरोहितो यजेयातामिति विहितः एकाहवि
शेषः कुलायः। एकाहो वहवो वाहीनेन यजेरन्नि
ति च नादहीनानां हि बहु यजमानकत्वं आदिश
ब्दः सत्रादिपरः ५

राम

बहुत्वाय यजमानेष्वद्य यत्र द्वयोर्यजमानयोरिस्त्र च यजमानया द्वित्वं इति यावत्

वेवो पपन्नमिति नोत्कर्षः। नैतदेवं मशक्यांगमुपादेयं हि लुप्यते अनुपादेयमेकत्वं यजमानस्य कालवत्। सो
मेन यजेत वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेत्युत्पत्तिप्रयोगचोदनयोः श्रुतं मेकत्वमपरित्यज्यांगांतरस्येव त्वा
गो युक्तः। किं चायत्त्वलूपादेयमंगं यजमानस्य चोद्यते न तद्विषय एव यथाशक्त्युपबंधः। यत्त्वनुपादेयं काल
वन्नतत्रैवमुपबंधः तदपेक्षस्तु विधिस्तद्वंतमधिकृत्य प्रवर्त्तते। अनुपादेयं च यजमानस्यात्मीयमेकत्वं।
अत एको यथाशक्त्या दित्युपबंधादंगांतरदक्षिणापरिमाणादि परित्यज्यैक एव प्रवर्त्तत इति। प्रकृ
तौ द्वित्वबहुत्वयोरभावात् षष्ठीश्रुत्यात त्संयुक्तयोः प्रतिपदोः तदनुकुलायादिष्टः कर्षः। न च पत्न्य
भिप्रायं द्वित्वबहुत्वं युक्तं। यजमानशब्देन वेदे पुंस एव सर्वदा भिधानात्पत्न्यास्तु पत्निशब्देनैवाभिधाना
त्। अपि च। यजमानयोरिति यजमानशब्दस्य क
र्त्तृवचनत्वात्कर्तृद्वित्वं प्रतीयते। न च पत्न्यभिप्रायेणाकर्तृद्वित्वं संभवति दंपत्योर्द्व्यासक्तकर्तृत्वमन्तोषाम्
र्तृवचनत्वात्कर्तृद्वित्वं प्रतीयते। न च पत्न्यभिप्रायेणाकर्तृद्वित्वं संभवति
यारिव देवत्वमनस्तत्रैकवचनमेव स्यात् यथा फलवाक्ये स्वर्गकामो यजेतेति अधिष्ठाना भिप्रायत्वे लक्षणा
स्यात्तस्मादुत्कर्षः॥ ॥ जाघनी चैकदेशत्वात्॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजान्प्रकृत्य श्रूयते। जाघन्या
पत्नीः संयाजयंतीति। तत्र चिंता किमिदं विधानं पशावुत्कृष्यते नेति। यदि जाघनीद्रव्यं विधीयते। त
तोऽनुत्कर्षः। तदा रादुपकारात्सामवायिकस्य मरीयस्त्वात् जाघनीशब्दस्य चोत्तराधीदिशब्दवदेकदेश राम ३२

ता४ ४ जाघनीं कतार्था म्हृद्दिश्य पत्नीसंयाजाः संस्कार विधीयंते ततो नाकोव
त्वेनोत्कर्षः। अ. ष पत्नी संयाजा

दृष्टार्थता जर्ज यस्त्वं १ द्वितीयाघ्र श्रवणेन जाघन्याः संस्कार्य त्वस्य वा काम

रा०द० ४ हन्तवाएतेयज्ञस्याय द्धिषवसोऽ द्विविज्ञस्त्कसे स्वर्थः ७ परस्परद्व संश्लेषणास तर्दन७

ततश्च अधागहरिणादर्यस्य कस्य चिद्व्यागनीस्नास्त्री रूपेण सं पाद्येतिन्यानः ५

वचनत्वादेकदेशद्व्याणांच विद्यमानैकदेशसंयोगाद्यत्रपरप्रयुक्तपश्चनुनिष्पन्नात्वाद्यनी विघतेतत्र तस्याः संस्कारत्वेन पत्नीसंयाजविधानमिति प्राप्ते। निधीयते॥ त्वाघनी हिगुणत्वे न हटनीयोक्त्यावगम्यते। पत्नीसंयाजयागाश्च इत्यपेक्षाव्यवस्थिताः। तेन तेषां गुणत्वेन त्वाघन्यत्र विधीयते। न च सापेक्षवृत्तित्वमुत्तरार्धादि [illegible] वत्। उत्तरार्धादिशब्दा हि परापेक्षयैव स्वार्थबोधयंतो युक्तं परप्रयुक्तमेक देशिनमपेक्षंते त्वाघनीशब्दस्त्ववयवविशेषवचनो न किंचिदपेक्षते अतो निर्मूलकास्यादस्योत्कर्षकल्प नेति दर्शपूर्णमासयोरेवनिवेशः॥ ॥ संतर्दनं प्रकृतौ कयाणां वदनर्थलोपास्यात्॥ ॥ ज्योतिष्टोमे ऽजिषवणफलके प्रकृत्य। न संतृणात्य संतृणो हि हनू इत्य संतर्दनं विधाय पुनः श्रुतं अथो खलु दीर्घसोमे संतृद्ये संधृत्याइति। तत्र संशयः॥ किमिदं संतर्दनं प्रकृतावेवाथो [illegible] इति। यदि दीर्घसोमे [illegible] [illegible] दः प्रकृतावपि वर्त्तते ततोऽनुत्कर्षः। अथ न वर्त्तते ततो वा क्यादुत्कर्षः। यद्युत्कर्षस्तर्हि पिकिं द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्षः। अथवासंस्थानेषु द्विरात्रादिषु वा विशेषेण ग्नि ष्टोमाधिकमात्र इति तत्र प्रकृतेरपीष्टि पशुबंधाद्यपेक्षयादीर्घत्वोपपत्तेस्तत्रैव निवेशः। नन्वसंतर्दनं तत्र विहितं कथं बहुकल्यानविष्यतिनं नु च तत्र समुच्चय एव। सत्यं विधान विकल्पाभिप्राय मिदं न प्रयोगाभिप्राय मित्यदोषः। नैतद्युक्तं। न हि विधेर्विकल्पः वस्तु निर्विकल्पासंभवात्। तेन यद्यप्येक कार्याणां सन्ति

माध्यंदीसापि हरतिक्रयवदिति। तत्र समुच्चयस्याद्धादशेव स्थमाण त्वात् दृष्टां ता नुपपत्तिशंकतेनन्विति। कदाचिद्वा सो वाक्येन विहितस्य पुनर्व [illegible] श्रवणेन एकत्र क्रयविधिरन्यत्र गुणविधिरिस्यप्य संन्न वादग सा कदाचिद्वाक्येन कदाचिद्वाक्यो नेति विधानविकल्पोऽदृष्टोतेइ समर्थः २

सोमोदयायोः फलकयोर्निघायाभिषूयतेते ७ दीर्घसोमे इति सत्रस्याः प्रा न्य प्रतिपाद नाश्रेक्ररत्रे ष शेषि पत्री वसपवाक्यायग्य त्वादिति भावः ४

एकदेशवाचि त्वात्तद्वाति वा चित्वा ५

शङ्का

सोमशब्दस्य सोमयागपरत्वादिति भावः ३

राम

अस्मिन्वाक्ये विधिरितिच येवनज्ञायते इत्यर्थः २

पातिनां भेदाभावादेकमेवक्रयकर्मतत्रैकेनैवविधीयतेऽन्येगुणविधयः तत्रविशेषोनगृह्यतेसर्वत्रगुणा
श्रव[illegible]णात्तथापिअज्ञानमेवशाकंवक्तुंनविकल्पाभिधानं। अपिवारुणावाक्येनैकगुणश्रवणात्त
त्रैवक्रयविधिरितरेगुणविधयइतिविशेषग्रहणान्नविकल्पः। अथवाभिन्नान्येवक्रयकर्माणिगुणात्
गम्यंतेनह्येकेनविहितान्येगुणविधयः संभवत्युत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात्प्रमाणावलाच्चसन्निपा
तिनामध्येककार्याणांभेदआपतन्नदंडेनपराणुद्यते। तथाचगुणकर्मणामवघातादीनामेकका
र्याणांद्वितीयभेदउक्तः। तथाप्राकाशावध्वर्यवेददातीतिदानांतरमेवप्राकृतकार्येविधीयतइतिवक्ष्य
ते। तथाचशतंब्राह्मणाःसोमंभक्षयंतीत्यत्रभक्षांतरविधावपिप्राकृतकार्यार्थतानिबंधनकारणोवोक्ता
तस्मात्क्रयवद्विकल्पइतिसर्वपक्षेणादृष्टांतइतिव्याख्येयमतःप्रकृतावेवनिवेशः। नैवंदीर्घशब्दोहि
सोमस्यविशेषणं। नचेष्ट्याद्यपेक्षयादीर्घत्वंसोमस्यविशेषणंभवति। अव्यभिचारात्। अतःसोमां
तरापेक्षमेवदीर्घत्वंनचप्रकृतेतदस्तीत्युत्कर्षः अन्यःपक्षः दीर्घसोमइतिषष्ठीसमासोयंदीर्घस्ययज
मानस्यसोमइतिसचप्रकृतावपिसंभवतीत्यनुत्कर्षः। नैवं। समानाधिकरणसमासस्यबलीयस्त्वात्
धृत्यादृत्यर्थवादानुपपत्तेश्च। नहियजमानदैर्घ्यद्वारेणकश्चिद्विशेषोभवतितस्मात्कर्मापेक्षमेव
दीर्घत्वंइत्युत्कर्षः। सबहिरात्रादिष्वेवनसंस्थासुतत्रापिचोद्यकप्राप्तस्यदशमुष्टेःतावतएवाभिषवात्

आदिपदादेद्द वायवादिसं हः ५

८ x स्तत्वां चतस्त्रो ध्स्त्याइति वाक्यशेषोपपत्तेः अतोऽविशेषेण संस्थासु द्विरात्रादिषु चोत्कर्षः x ८

ननु

ध्स्त्या इति च वाक्यशेषानुपपत्तेः। ननु तत्रापि प्रदानविवृध्यार्था स्तदेयविवृध्या भवितव्यं न चोदकप्राप्तमात्रसो
मपरिमाणस्य प्रदेयविवृद्धिस्ततो यादिनासंपादनीयातस्मा द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्ष इति प्राप्तेऽभिधीयते। गृह्णी
मएतदुत्कर्ष इति न तु द्विरात्रादिष्वेव किंतु अग्निष्टोमाधिकमोत्रेदीघशब्दोपपत्तेरविशेषेण संस्थासु द्वि
रात्रादिषु चोत्कर्षः संस्थासु चास्यार्थात्प्रदेयविवृद्धिः। न च चोदकप्राप्तपरिमाण विरोधः दीर्घपर्वसोमग्र
हणेन दशमुष्टित्रिपर्वपरिमाणयोरविरोधात्। अपि च। न दशमुष्टित्रिपर्वपरिमित एव सोमः अवशिष्टाना
न मंशूनामुपसमूहेवचनात्तत्परिमाणाभावः। श्रूयते हि। यद्वैतावानेव सोमः स्याद्यावंतं मिमीते यजमानस्यै
वस्यान्नापि सदस्यानां प्रजाभ्य स्त्वेत्यवशिष्टान्नंशूनुपसमूहति सदस्यानेवान्वाभजतीति। तस्मादस्ति प्रदे वा
यवृद्धिरर्थात् संस्थासु संस्थास्वेवेति भ्रमितव्यं अविशेषादेव। न च प्रकरणादिशेषः संस्था नामक समानविध
इत्युक्ते ननु संस्थास्वेवेति भ्रमितव्यं अविशेषादेव रणानावादतो वाक्येनैव संबंधः तच्चाविशिष्ट नत्वात ८
मितिसर्वगामिता॥ ॥संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात्॥ ॥ज्योतिष्टोमे स्तिप्रवर्ग्यः पुरस्तादुपसदां प्रव
र्ग्यं प्रवृणक्तीति। तत्प्र त्यपकृष्यते। न प्रथमयज्ञे प्रवृंज्यादिति। तत्र संशयः। किं ज्योतिष्टोमांगमयं प्रति
षेधः। अथ प्रथमप्रयोगांगमिति। यदि प्रथमयज्ञशब्दो ज्योतिष्टोमनामततो वाक्यप्रकरणाभ्यां ज्योति
ष्टोमांगं। अथ प्रयोगवचनस्ततो वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा प्रयोगांगतेति। तत्र यज्ञशब्दस्य यागवच

राम

नत्वात्प्रथमशब्दस्य च द्विशेषणत्वाद्यागनामत्वात् । तत्रापि प्रकरणात् ज्योतिष्टोमनामतावि स्पष्टं च वा
क्यांतरे सामानाधिकरण्यं । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यत् ज्योतिष्टोम इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमा
नत्वात् सद्भिः प्रथमं प्रयुज्यते य एतेनानिष्ट्वेति वचनान्तस्माद्वाक्यादस्य करणाच्चायं क्रतोरंगं । तदुच्यते । वाक्या
देव प्रयोगांगं प्रयोगं प्रथमो यतः प्रथमशब्दो न हि यदप्रवृत्तस्य सर्वस्य कर्तुराद्यं प्रवर्तनं तदुच्यते । न तु क्रतुः क
श्चित् तस्य तु प्रयोगविषयत्वाल्लक्षणयागम्यते । नन्वितरत्रापि यज्ञशब्दे न लक्षणया प्रयोगे वर्तितव्यं स्यान्ना
यं दोषः । जघन्यो हि यज्ञशब्दो लक्षणयानीयमानो न दुष्यति मुख्यस्तु प्रथमशब्दः श्रुतिदत्तो गृहीतव्यः । ए
ष वाव प्रथम इति य एतेनानिष्ट्वेत्यस्यार्थवादत्वान्नात्र क्रमशक्तिकल्पनया नामधेयत्वमवगमयितुमलं ।
धम६ तस्मात् प्रयोगांगं प्रयाज प्रयोगेन प्रवर्त्स्यादिति । यत्त्वग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति वाक्यांतरं तदनन्यार्थत्वात्प्रति
षिद्धप्रथमप्रयोगविषयमेव प्रतिषिद्ध [illegible] प्रतिप्रसवार्थं तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगविकल्पः । स च
व्यवस्थितः वचनांतरवशात् तथा हि श्रूयते कामं तु योऽनूचानः स्यात्तस्य प्रवर्त्स्यादिति नाग्निष्टोम [illegible] प्रथ ते ८
मप्रयोगे अनूचानस्य नित्यं प्रयोगः अन्येषां नित्यमप्रयोगः । अतिरात्रप्रथमाहारे तु सर्वेषामेवाप्रयोगः
प्रतिप्रसवाभावात् । पौर्णमासपेषणं विकृतौ प्रतीयेनाचोदनात्प्रकृतौ ॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोः पूषाप्रपिष्टभा
गा इति पेषणं प्रकरणे पूषाद्यावाद्यं च पूषा तत्र वाक्यात् दुरुत्कृष्यन्ते इति प्राप्ते स्फुटमेतत् ॥ ॥ तत्सर्वा

राम
३५

र्थमविशेषात्॥ ॥तत्पेषणं किं चरौ पशौ पुरोडाशे च विधीयते। अथवा चरावेवेति संशयः। अविशेषेण
सर्वत्र स्यादिति प्राप्त उच्यते। पुरोडाशेऽन्यतः सिद्धं पशावाकृतिनाशनो पेषणं तेनानयोर्विधातव्यं च
रौ पुनः। अविघातकमप्राप्तमिति तत्र विधीयते। पुरोडाशे हि चोदकादेव सिद्धं पेषणमिति न विधातव्यं। न
चान्यदिदं पेषणं अपणोत्तरकालं च च नवत्वात् न विध्यति। न अश्रवणात्। न हि पाकोत्तरकालं इदमन्य
५८ त्पेषणमिति वचनमस्ति। पेषणमात्रं संस्कृतं तेन चप्राप्तं न विधातव्यं। ननु विधिबलादेवान्यत्स्यात् न तस्या
प्राप्तपेषणे चरावर्थवत्त्वात्। ईदृशं पाचकल्पनायामसामर्थ्यात् गौरवं चात्यन्तप्राप्तपेषणान्तरविधौ
स्यादेवं पशावपि सान्नाय्यविकारेऽत्यन्तप्राप्तं हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति हृदयाद्याकृतिविनाशनेन च।
चरौत्वविघातकं पिष्ट चरावपि पाकविशेषेण चरुशब्दप्रयोगाच्चोदकप्राप्तवत्समयोजनाभावान्नि
वर्त्तमानं प्रतिप्रसूयत इति लाघवात्तत्रैव पेषणं॥ ॥एकस्मिन्नेकसंयोगात्॥ ॥चरावेव पेषणमि
ति स्थितं तत्र संशयः। किं यत्रान्यसहितः पूषा देवता तत्राप्येतत्पेषणमुत यत्रैवैकेवलं इति तदर्थं च किं
देवताप्रयुक्तमिदं पेषणमुतान्यद्देवत्ययागापूर्वप्रयुक्तमिति। तत्र। यज्ञप्रकरणाभावाद्वा केवलाश्रवणा
दिदं। पेषणं देवताधर्मो नापूर्वस्यान्यधर्मवत्॥ अन्ये हि धर्माः श्रुत्यादिभिः प्रकरणाद्वा यज्ञापूर्वसंयो

राम

गिनो गम्यमानायुक्तं यत्त[illegible]स्यैव फलवत्तां गच्छतीति न निष्फलाया देवतायाः। पेषणं त्विदं न यज्ञांगं प्रकरणा
भावात्। वाक्येन च हव[illegible]माज्यस्य वा। तदस्तत्स्वरूपप्रयुक्तं सत्त्व हि देवत्येपि विद्यत इति तत्रापि पेषणं स्या
दिति प्राप्तेऽभिधीयते। देवता निष्फलानेव पेषणस्य प्रयोजिका। उपादानं च यागस्य भागशब्देन विद्यते॥
मुख्यार्थासंभवाद्यागलिलक्षयिषया तद्धि। श्रूयते भागशब्दो यं नानुपादानमस्त्यतः। स च यागो हि देव
36 त्योद्देश्यव्यासक्तत्वान्नैकेन पूष्णा शक्यते व्यपदेष्टुं। ऐंद्राग्नविव ग्रहह पुरोडाशो आग्नेयं इपीतशब्दाभ्यां।
यद्यपि चात्र तद्धितसमासानंतर्गतत्वात्पूष्णो न दृष्टत्वं सामर्थ्यं तथापि भागशब्दार्थस्यैव हि दैवत्ये पूषविशि
ष्टस्याभावान्न तत्र पेषणं एकदेवत्ये तु तदिति सिद्धं॥७॥ ॥इति श्रीशास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्य तृ
तीयः पादः॥ ॥निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते निवीतं मनुष्या
णां प्राचीनावीतं पितॄणां उपवीतं देवानामुपव्ययत इति। निवीतं मनुष्याणामिति किमयं विधिरुतार्थवादो
३६ यमुपवीतविधेरित्यर्थवादत्वमौदुंबराधिकरणे न सिद्धं। यदा विधिस्तदा विचार्यते। कृत्वा चिंतेयं तत्र षष्ठीश्र
त्याशुद्धमनुष्यधर्मद्ध्येकः सर्वपक्षः। अतिप्रकरणयोरविरोधात् क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो लोकितो स्त्रीषादिवदि
त्यपरः। प्रकरणाच्छुद्धक्रतुधर्मः प्रयाजादिवत्। मनुष्यग्रहणं तु कर्तृसंबंधानुवाद इत्यन्यः। अनुवादस्या
नर्थक्यात्प्राचीनावीतोपवीतवैषम्यात्प्रकरणाविरोधा[illegible]यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्यदाना राम

३६

नथमपक्षे समाख्या बाधः। द्वितीयषष्ठीसूक्तनिर्वकोचः। तृतीये प्रश्नोक्तदोषाः। चतुर्थे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म तद्धर्मे इति प्रकरणेन विशेषपासव दोषः। प्रकरण

आध्वर्यवं

प्रकरणे त १

प्रथमपक्षे दोषांतरं। पक्षांतरेषु कर्मसंबंधित्वबोधक शास्त्रान्तराकांक्षा दिति भावः २

स्य अविशेष कत्वमिति यत्प्रकोरेणतत्रतत्रोक्तः पंचमे प्रकरणादूलंघदोषः २

दित्वस्य धर्मद्वयपरः। प्राचीनावीतोपवीतयोः स्वतंत्रपितृदेवप्रधानकर्मविषयत्वात्तद्द्वेषम्यान्निवीतमपि
स्वतंत्रं यन्मनुष्यप्रधानमातिथ्यादिकर्म तद्धर्मद्वयपरः। सर्वेषामशोजनत्वात्पुरुषार्थत्वे च फलकल्पनादि
दोषकवाक्यत्वात्प्रकरणाविरोधादर्थवादत्वमेव स्वर्वोक्तं स्यादिति कृत्वा चिंतोद्घाटनं॥ ॥ उपवीतं लिंगद
र्शनात्सर्वधर्मः स्यात्॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोरुपवीतमुक्तमुपव्ययत इति तत्र संशयः। किमिदं सर्वत्रैव क
र्मांगं। उत दर्शपूर्णमासांगमिति। तत्र स्मृताग्निहोत्रे प्राचीनावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहय
तीति सिद्धवद्देवाग्निहोत्रे यज्ञोपवीतानुवाददर्शिलिंगेन प्रकरणं बाधित्वा सर्वार्थत्वमवगम्यते। न च दर्श
पूर्णमासस्थस्यैवायमनुवादः विप्रकृष्टत्वाद्देवेभ्य इति बहुवचनानुपपत्तेः वैकल्पिकैंद्रमहेंद्रदेवत्व
त्वात्सान्नाय्यस्याग्निहोत्रे लग्निसूर्यप्रजापत्यभिप्रायमुपपन्नं बहुवचनमिति तत्रत्यस्यैवायमनु
वादः स च दर्शपूर्णमासप्रकरणोल्लंघनेन सर्वार्थत्वे घटत इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासांगं अ
ग्निहोत्रगतं तु लिंगं यथाप्राप्तिवर्णयितव्यमिति। सन्निकृष्टानां वा हि प्रकृष्टमपेक्ष्य प्रवर्त्तते बहुवचनं
तु प्रकृतिविकृतिदेवताभिप्रायमित्यविरुद्धं सोयं लिंगप्रकरण विरोधाविरोधविचारः॥ ॥ विधिर्वा स्या
दपूर्वत्वात्॥ ॥ उपव्ययत इत्येतदुदाहरणं किमसौ विधिरुतानुवाद इति नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
ति स्मृतिप्राप्तत्वादनुवाद इति प्राप्ते विधिरपूर्वत्वादित्याह पुरुषार्थतया हि स्मृतिप्राप्तिरयं तु क्रत्व

त: १

राम

कस्यचित्प्रकरणेऽनाम्नातमुख्यकार्यः सः। अथ तु कर्मविशेषप्रकरणेऽनाम्नातं
कल्पयति नैतत्प्रायश्चित्तफलमेतत् र

र्थत्वेन तया विधिरप्राप्तत्वात्। अथ वै भद्धिकरणां उपव्ययत इति स्मृतिप्राप्तानुवादः स्मृतिस्था विशेषेणास्थि
तेति सर्वकर्मार्थतया प्राप्तमनूद्यत इति पूर्वःपक्षः। संयोगभेदाद्विधिः अनन्यप्रकरणाद्दर्शपूर्णमासां
गमिति सिद्धांतः। एवं चाम्नाताग्निहोत्रे श्रूयते। यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति किमयं देवाग्नि
होत्रांगतया यज्ञोपवीतस्य विधिरुत दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्तस्य प्राचीनावीतस्य स्वार्थोऽनुवादः। तत्र प्रा
चीनावीती दोहयतीति अग्निहोत्रस्य म्नातावस्थायां वचनाद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति तस्यैव तदी
वदवस्थायामुपवीतं गम्यते। तच्चाप्राप्तमित्यनुवादसरूपस्यापि हिशब्दपरित्यागेन विधित्वं गम्यते स्थि
॥३७॥ तं तावदपर्यवसितं। उदक्त्वं चापूर्वत्वात्॥ ॥ तत्रैव श्रूयते ये पुरोदंचो दर्भास्तान्दक्षिणाग्रान्स्तृणीयादिति
ये पुरोदंच इति किं विधिरुतानुवाद इति। प्राप्त्यलाभाद्यालब्धोपबंधस्यापि व्यवहितकल्पनया वाक्यभेदेन
च विधित्वं गम्यते। ये पुराङ्गीवदवस्थायां दर्भास्ते पुरोदंचः कार्या इत्येकं वाक्यं तान्दक्षिणाग्रानिति चम्नातावस्था
37 यां वाक्यांतरमिति प्राप्ते ब्रूमः। यच्छब्दोपबंधाद्विधिप्रजावाद्विध्यंतरैकवाक्यत्वाच्चानुवादत्वं अस्ति च प्राप्तिः।
अग्रवंत्युदगग्राणीति स्मृतेः न चेदमेव स्मृतेर्मूलं अस्याग्निहोत्रविषयत्वात्स्मृतेश्च विशेषेण सर्वविष
यत्वात् अवश्यं मूलांतरं कल्पनीयं तस्मिंश्च कल्पिते तत एवाग्निहोत्रेपि प्राप्तेरयमनुवाद इति। स्थितादुत्त
रं। यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीति शब्दोपबंधात्प्राचीनावीतविधिशेषत्वादनुवादत्वं तावद्गम्यते तत्र राम

हो १ कि १ २०

द्विक कथंचिदपि प्राप्तिर्न स्यात्ततो नंस्कारूपं विधित्वमध्यवसीयेत च्चास्ति च दर्शपूर्णमासादिषु प्राप्ति
रिति तदपेक्षत्वादनुवादोपपत्तौ न स्त्वपर्णं गोपुत्रः तस्मादनुवादः॥॥ विधिस्त्वधारणे पूर्वत्वात्॥ मरुताग्नि
होत्रे एवश्रूयते अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति। किमयं तद्वदग्निहोत्रे विधि
रुतानुवाद इति पूर्वं न्यायेनानुवादः कुतश्च प्राप्तिः। आचारात्सर्वमध्वर्युर्हि तद्द्रव्यं प्रच्छाद्यैव दर्शान्तरं नेत
व्यमित्याचारात् प्राप्तेः अतो अग्नि समीपं समिधा प्रच्छादयेदिति होत्रद्रव्यमपि गार्हपत्यादाहवनीयमानी
यमानमाच्छादयितव्यं तत्केनेति समिद्द्वारेण विधानं तन्त्रियमार्थं इत्यर्थं भवति समिधा प्रच्छादयेदिति
सा चोपरि धार्यमाणा प्रच्छादनक्षमा नान्यथेति प्राप्तमुपरिधारणमनूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। विधिरपूर्व
त्वात्। न ह्याचारादुपरि प्राप्तिः आच्छादनासमर्थत्वात्तस्मु गंड समिधमुपसंगृह्येति वश्रवणाद्दंडप्रदेशे
सो धारयितव्येति कुतो नयाह विषः प्रच्छादनमतो प्राप्तत्वाद्दिशहूपरित्यागेन विधिः। अनुवादानुपपत्त्या हि
विधिकल्पनं॥ ॥दिग्विभागश्च तद्वत्॥ प्राचीनवंशं करोतीति विधाय श्रूयते। प्राची देवा अभजन्त दक्षिणां पि
तरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा इति। तत्र प्रतीचीं मनुष्या इत्यत्र निवीताधिकारेणैव सर्वे पक्षा रचयितव्याः।
का पुनर्विशेषाशंका। सोच्यते निवीतं मनुष्याणामित्यत्र नस्कृतिरप्यां अस्येन गम्यत इति दूरापास्तं विधि
त्वं। इह तु अभजन्तेति पुराकल्पेन पूर्वपुरुषाचरितत्वेन प्रशंसा गम्यते। तथा सत्सु कल्प्यो विधिरित्यतो वि ल्पोर
धित्वं पुनः मितीमामाशंकां निवर्तयितुं इति मधिकरणं॥ ॥ परुषि दितपूर्णघ्रौ विदग्धं च तद्वत्॥ यत परुषि

अग्नि०

× पिंडपितृयज्ञे ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्चाक्रे तेषु यत्सम्मूलं तत्पितॄणां सम्मूलं बर्हिर्भवति यार्त्स्ये. तद्या एवं ८२
न सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यंक्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति. अतः सदैव स्तस्माद् विहिताभावयितव्यं न्व२
दितं तद्देवानां यदंतरा तन्मनुष्याणामिति। तथा यत्सूर्पितं मनुष्याणामिति। तथा घृतं देवानां। मस्तु पि ×
इतिविलोडनोक्ति
विलीनं नवनी तं२ ह्रां निष्पंथं मनुष्याणामित्यत्र मनुष्यसंयुक्ता उदाहरणं तथा यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः सरौ दधिमंडं१
द्र इति अत्रापि विध्यर्थवादादिपक्षानिवीतवदेव सर्वे योज्याः विशेषाशंका त्वेषा विधित्वेपि न फलकल्प
नं लौकिकानामेव लक्षप्रफलानां लवनमानाभ्यंजनक्रियाणां अंतरा दूरं निष्क्रमिति विशेषनियममा
त्रविधानान्नियमादृष्टमात्रं न निवीतवदत्यंतापाप्तविधानेनादृष्टक्रियाफलकल्पनेति यो विदग्धइत्यपि
प सिद्धयोरेव नैर्ऋतरौद्रयोर्विदग्धत्वाशृतत्वगुणमात्रविधानात् लाघवमतो विधिरिति एतां शंकां नि
३८ वर्तयितुमतिदेशः॥ ॥ अकर्मक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्॥ क्रतौ पुरुषेवार्थतः प्रसक्तप
दार्थं प्रतिषेधंतः क्रतुप्रकरणगाः प्रतिबंधा इहोदाहरणं। दर्शपूर्णमासयोर्हि नानृतं वदेदिति श्रूय
ते तत्र संशयः। किमयं पुरुषधर्मो विधिः उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मानुवादः अथवा शुद्धक्रतुधर्मानु
३४ वादः। अथवा शुद्धक्रतुधर्मो विधिरिति। तदर्थं च प्रतिषिध्यमाना क्रिया विचारयितव्या किमर्था सती प्र
ति षिध्यते किं क्रत्वर्था किं वा पुरुषार्थेति ततोपि पुनर्विचारयितव्यं किमाख्यातं कर्तारं अभिधत्ते नेति। षि४
तत्र प्रसिद्धतः स्मरणात्कर्तृविशेषेरपृथक्श्रुतेः। कर्तृवाचित्वमाख्यातप्रत्ययस्यावसीयते। वदेदित्या
ख्यातात्कर्ता च गम्यते। यञ्चकर्तो वगम्यते स तत्स्वार्थः। तथा कर्तरि कृदित्यादि कृत्वलः कर्मातिचे तिच
रण
३८
इत्येतेषु वाक्येषु विहितस्य बर्हिषि सम्मूलछेदनस्याभ्यंगे नवनीतस्य पुरोडाशपाकविशेषस्य च स्तुत्यर्थः सर्वोपि क्रमः॥

क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो विधिः इत्यपि केचित्५

प्रतिषेध्यस्यानिष्टसाधनत्वाभावे प्रतिषेधानुपपत्त्यात्प्रतिषेधविधिरेव तस्यानिष्टसाधनत्वं गमयतीति भावः। अनिष्टबोधकत्वादिरूपकेष्टबोधकत्वा

भाव इति मीमांसकादिमतं इष्टपदान्वये नन्वाचरेदिष्टविपरीतमिति। ननु कथञ्चिदिष्टमेवान्यत्रानिष्टं भवति अतः कथमेवं वक्ते

घटेति। अस्त्वन्तरं केति किं तादृशं तत्प्रदीति। ननु पुरुषस्येष्टसाधनमपि वदनं केतोदि एवं विपरीतसाधनमिति धीः किं न स्यात्तत्राह नेति

पकारः। नन्वेकस्मिन्नाक्येकथमिष्टसाधनत्वं तद्विपरीतसाधनत्वं चेति तयोर्वाक्यधर्मभिन्नयोरिति तद्द्वयमिति। कालितमाह।

कारणकर्तृवाचित्वं स्मृतौ। पचतिदिवदत्त इतिवत्कर्तृविशेषवचनेर्देवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यालोके कर्तृ

वाचित्वात्। स च प्रत्ययार्थत्वात्स्तु कर्तृस्थ एव वदनं प्रति प्रधानभूत इति वदनं तावत्पुरुषार्थं यदर्थं च वदनं तदर्थः प्रति

षेधोपि न्याय्यः। कुत एतत्। प्रतिषेधस्यानिष्टबोधकत्वात्। इष्टविपरीतं चानिष्टं यद्दीदायस्येष्टं तद्विपरी

तं तदातस्यानिष्टं भवति तद्यद्दि प्रतिषेध्यमत्र तावदनक्रियामनुवदन्वदेदिति शब्दः पुरुषार्थतया पुरुषेष्ट

साधनतया नामुपस्थापयेत ततः प्रतिषेधोपीष्टविपरीतसाधनतां बोधयेत्तदनुवादावस्थाप्रतिपन्न

स्यैवेष्टस्य विपर्ययं फलत्वेनावलंबते। नेष्टान्तरस्याप्रतिपन्नत्वात्। तदयमर्थः। यत्पुरुषोपकारितया

प्रसक्तं वदनं तन्न तथा किंतु अपकारमेवास्य साधयतीति तेन प्रत्यवायप्रकरणाबाधित्वात्पुरुषार्थः प्रतिषे

धः। यस्तु स्मार्तः प्रतिषेधः तस्याप्येतदेव मूलं भवष्यतीत्येकः पक्षः। श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात् क्रतुयुक्त

पुरुषधर्मोयं जंजभ्यमानमंत्रवचनवत्। कर्म कुर्वाणस्यान्तं वर्जयितव्यमिति सोयं स्मृतिप्राप्तानुवादः।

स्मृत्यैव हि पुरुषस्य उपनयनप्रभृति आमरणान्निषिद्धमन्तं तन्नमध्यवर्तिनोश्वदर्शपूर्णमासयोस्तत

एव वर्जनं प्राप्तं इत्यनुवादः न चास्मिन्पक्षे मूलमूलित्वं श्रुतेः क्रतुविषयत्वात्। स्मृतेरविशेषावस्थानादि

ति द्वितीयः पक्षः। प्रयाजादिवत्क्रत्वर्थ एवायं रागादुपकारकः प्रतिषेधः सोपि तदनुवादएव पुरुषो हि स्वार्थमेवा

एतन्मेत्रवचनस्यत आत्मनुते राधिकरणे वक्ष्यते४

Left margin notes:

प्र अतिप्रसक्तोयमस्त्रमर्थः इत्यवर्थः प्रत्यवायः प्रत्यवायनेनेति सम्प्रदायः

Right margin notes:

सन आलस्य

इष्टान्तरं केन नेनेति।

न२५

ए५

सिद्धान्तादेव माह२

संयोगभेदः क्रतुपुरुषसंयोगभेदः। तमेवोपपादयति पुरुषार्थेनेति। संयोगभेदमेव फलभेदेन द्रढयति। तथेति। पुरुषार्थेति। सावित्री
पतनप्रसंगादिरूपाक्रत्वर्थेति। निषेधस्य याजुर्वैदिकत्वाद्यदि यजुष्टो मुखर् ८५ मितिदक्षिणाग्नौ। तुल्यत्वादिति। यावन्निषिद्धाचार

अनन्तस्येति शेषः २ तीर

त्वं वर्ज्यतीति प्राप्तमेव क्रतावपि वर्जनं न हि पुरुषं विहाय क्रतौ अनन्तं संभवति पुरुषे च निषिद्धमिति कुतः क्रतौ
प्राप्तिः तस्मादनुवाद इति तत्पक्षः पक्षः। अत्राभिधीयते। क्रत्वर्थत्वेपि यत्रावदनुवादत्वमीरितं। तन्न संयोगभेदे नावि
धिरेव हि गम्यते। पुरुषार्थे न हि स्मार्त्तेन प्रतिषेधेनैतदवगतं। अनन्तं वदतः पुरुषस्य प्रत्यवायो भवति वर्जनाच्च
तेन भवतीति न क्रतोः किं विद्धावा भावयो वैगुण्यमवैगुण्यं वा। तेन यः प्रत्यवायमभ्युपेत्य क्रतुमविगुणं चिकीर्ष
ति तस्य नानृतं वर्जनीयं स्यात् क्रत्वर्थेन तु प्रतिषेधे न क्रतुगतं प्रत्यवायाभावो भवतीति बोध्यते इत्यर्थः भे
दान्नानुवादः। तथातिक्रमेपि पुरुषार्थातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं क्रत्वर्थत्वे क्रतुदोषप्रायश्चित्तमिति वि
शेषः। एवमेव क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारपक्षेपि क्रत्वर्थतुल्यता। संयोगान्तरं व्याख्येयं। तन्न तावदनुवादः। इदा
नीं क्रतुयुक्तस्य पुरुषस्यैवायं धर्मः उत सामान्येन पुरुषधर्मः इत्येतावदवशिष्यते। तत्रोच्यते। आख्यातप्रत्ययाः सर्वत्रैव या
याः अभिधायकाः। ततः एव प्रतीतस्य न कर्तुरभिधेयता। न स्मरतिः कर्तृवाचित्वे संख्यावाचित्वं गोचरा। सामानाधि
करण्यं च लक्षणातोगवादिवत्। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थो भवति कर्त्ता वाख्यातादिहि तद्भावनाविनाभावादेव
लभ्यमानो नाभिधेयो भवितुमर्हति। स्मृतिरपि नास्याभिधेयतामाह किं तु तत्संख्यावाचित्वं लः कर्तरीति विभक्ति
सूत्रस्य द्व्येकयोर्द्विव[illegible]चनैकवचने इत्यस्य च संख्याशास्त्रस्यैकवाक्यत्वात्। अत्र द्व्येकयोरिति द्विवचननि
र्देशादसत्यपि भावप्रत्यये भावप्रधानो निर्देशो द्वित्वैकत्वयोरिति। द्व्यपरत्वे हि द्व्योरेकस्य च सन्निपाते व
स्यैकेनापि पुंसा कर्तुमशक्यत्वात् स्वनिषिद्धाचारवर्जनस्य फलोपकारत्वयोग्यताभाव कत्वे प्रमाणाभावात् क्रतुयुक्तपुरुषस्य प्रत्य
वायाभ्युपगमे नानृतवदनेपि क्रतोः फलजननं क्रतुसमवायिना क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वपक्षे तद्वर्जनस्याप्राप्तेः उक्तप्रायश्चित्तभेदो
स्य केवलक्रत्वर्थत्वे तु स्यायोगक्षेमतया संयोगान्तराद्विधिरेवेत्यर्थः। नन्वेकवाक्ये ×के× त्वेकस्मिन्नर्थे लकारे एकवचनमित्य

प्रयोजनं शुद्धपुरुषार्थविधिपक्षे स्यात् तच्चाय श्चित्त। क्रतुयुक्तपुरुषधर्मानुवादपक्षे यजमानसंस्कारकत्वाद्यजमानेनैवान्तर्वर्ज्यं तथा स्यादिति प्राप्तानु
वादत्वात् स्मृतिमूलवेदाङ्गानां घविज्ञाते स्मृते वस्तुचरितं सर्वो ऽ नुतिष्ठेत् साहचर्यानीमे। शुद्धक्रतुधर्मानुवादपक्षे यजमानेन सत्यस्मिन्नाधानान्तर्वर्ज्या
य श्चित्तं तु यच विज्ञातवद्दक्षेत देव। क्रतुयुक्तपुरुषार्थविधिपक्षे यजमानेनैवान्तर्वर्ज्यं किं तु तस्य याजकै दैकिकलाघादेयजुषदिति भु

दु लोपजननात् द्व कु ... वचनं स्याद्द्विकोक्षिति। तदयमर्थः। कर्तुरेकत्वेलङ्कारैकवचनमिति। अनभिधेयो विकर्त्राधा
त्वर्थनावनाख्यामेव प्रतिपन्नइति नानुपपन्नं तद्विशिष्ट संख्याभिधानं। सामानाधिकरण्यं च गोः शुक्लइ तिवत् ल
क्षणिककर्तृत्विमात्यमुपपन्नमिति नाभिधेयः कर्ता। तेन श्रुतिविरोधाभावात्क्रत्वर्थ एवायं प्रतिषेधः। स च संयोगं
तरत्वान्नानुवादः॥ ॥ अहीनवत्पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। जंजभ्यमानोनुब्रूयात् मयिद
क्षक्रतुरितितत्र संशयः। किमेतन्मंत्रवचनं शुद्धपुरुषधर्म उत क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारः क्रतोरेवांगमिति। तत्र। जंज
भ्यमानधर्मो यं वाक्यात् प्रकरणेननु। क्रत्वंगं दुर्बलं तस्य तेनास्य पुरुषार्थता। नन्वेवं फलं कल्पनीयं। नैष दोषः। वा
क्यावगतजंजभ्यमानपुरुषार्थत्वबलेन तत्कल्पनस्य न्याय्यत्वात्। सत्यां च फलाकांक्षायां प्राणायामादेवा
लंधनइति वाक्यशेषतो वरात्रिसत्रवत्फललाभात्। सत्यं यदि विरोधः स्याद्वाक्यप्रक्रिययोरिह। ततः फलप्र
कल्प्यतनवत्रास्ति विरोधिता। जंजभ्यमानः पुरुषः क्रतावपि हि विद्यते। तत्संस्कारमुखेनैव क्रत्वर्थत्वं रुवि
ष्यति। अवश्यं हि फलं कल्प्यं तदध्याहारतो वरं। प्रकृतेनैव संबंध इति क्रत्वर्थता स्थिता। एकदेशिनां तु नात्रक
त्वर्थता सिध्यति निमित्तं हि जंभिकानिनिमित्तं चाधिकारिविशेषणं। अतो जंभिकानिमित्तयुक्तस्य पुरुषस्याधि
कारिणोत्र वाक्ये श्रुतस्यलाभात् कार्यस्य च फलानपेक्षत्वात् अनपेक्षं संहरणं वाक्यं न प्रकृतसंबंधमुपेयात्स्वतंत्र
द्वक्रतुरपी विधिरितिसिद्धौ तेसर्वैर्वर्ज्यं यदि यजुष इति प्राद्दसाधूक्तं। स सांहि फलापेक्षायां प्रकृतः क्रतुसंबंधः स्यात् एतन्मते चैव येन स्वतः फला
अर्थवादेपि कामस्य दादीन्र भावास्फलत्वप्रत्यायकशब्दोऽस्मात् पेक्षा क्रिं तु कार्यत्वं कवि धेर्विषयनियोज्याधीनज्ञानत्वान्नियोज्यविशेषणत्वे
प्रत्ययेति भावः २ न फलापेक्षा प्रकृते जंभानुरूपनिमित्तवतानियोज्येन विधिप्रतीतेः एर्णालो
न्नप्रकृतेकवाक्यते सर्थः ३

लोपदर्शनाति वा घेनवचनमि सर्थः १

धात्वर्थग्रहणमतोतेरणा। स्वमते धात्वर्थस्य क्रियात्वात् सा यात्कारका
नाक्षेपकत्वाद्गौणेति। जातिगुणवाचिनोर्थेचिगुणितलक्षकतया सामा
नाधिकरण्यवत्।

रा८

सत्विमानस्पर्शतद्धोषप्रमादैरपिसंभवा अत्यर्थः। सिद्धांतमाह हृत्स्यादिति। साध्यतयेति। हेतुहेतुमतोर्लिङ् नुशासनादवगुरेदिति लिङ्आ प्रयोगोरणस्यहे
तुत्यप्रतीतेः लिङर्थे लेङिति यातयादिति लेद्यातनायाहेतुमत्प्रतीतेश्चेति भावः। नकेवलमनपेक्षितः कामोपबंधः किंत्वसंभावितश्चेत्याह नहीति। नि षेध्यस्यापिमो
रणादेः पुरुषगतनरकरूपमेवानिष्टं साध्यत्वेनाव[illegible]तिति निषेधस्यापितन्निवृत्तस्य[illegible]चित्सात्यवाकारस्य फलत्वावगमान्नेकरूपका रनमेवसतेइ
त्साधये नोपसंहरतीत्तस्मादिति। एवंच सत्विमानस्पर्श[illegible]परोरणादेरपियातनाजनकत्वावगमात्तस्यापि निषेधः क्रियत इति ति[illegible]।
मेव पुरुषार्थं स्यादित्याशंक्यांतावत्॥ ॥ शं॥ सर्वपरीदानात्। दण्डहरणमासयोः श्रूयते यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं श ब्राह्मणाहतुमु
संवत्सरश तेनर तेन यातनया समाद्धा ब्राह्मणायनावगुरेतेति। किमेष प्रतिषेधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थ इति संशयः। तत्र। फलाभावात् घुजीत१
क्रतोरपि प्रकृतत्वात्तदर्थता॥ कुतः लातु फलस्यायं पुरुषार्थो न क्रत्वर्थः। यातनयादिति हि साध्यतया यात
नागम्यते न हूर्वाधिकरणत्वस्य। णोपानधारणवर्त्तमानतया निर्दिश्यते साध्यत्वाभिधानादेवयातनायाः साध्य न४
त्वं न स्वर्गादिवत्कामोपबंधापेक्षा। नहि प्रत्यवायः केनचित्काम्यते तस्मात्फलत्वात्पुरुषार्थमवगुरणं। नक्र
त्वर्थं। एकदेशिनां तु अवगुरणस्य यातनाफलत्वं न सिध्येत्। नं अर्थपर्यवसायित्वात्प्रतिषेधविधेरनर्थविष
यो हि कार्यात्मा विध्यर्थो वाक्यार्थः। कार्यं च न फलमपेक्षते। अपेक्षमाणमपि न यातनया संबध्यते कर्त्तव्य
न५ स्य यातनाफलकत्वायोगात् नं चैहि साध्यतयात्र यातनागम्यते। किंतु अवगूरणसाध्यतया तस्मान्नियोग
फलत्वं यातनायाः अतएव न नियोज्यविशेषणतयापि स्वर्गादिवत्समन्वयः नियोगफलं हि साध्यतयानि
योज्यविशेषणं भवति नान्यत् अतएव न विषयभूतेन न अर्थफलं विधेयस्य यातनाफलकत्वायोगात्। नावगू
॥४०॥ रणस्य फलं तदनुष्ठानस्य लौकिके न विधिसंस्पर्शाभावात् उक्तं हि लौकिके चानुष्ठाने यदि लौकिकात्प्रमाणा रा८ ४०
त्प्र[illegible]वायो नावगम्यते कुतो यातः शक्यतेऽवगंतुमिति अतो न नअर्थविधिपरेण वाक्येन यातनायाः फलत्वं शक्य

त्य१

मवबोधयितुं शक्यमनुपपत्त्यभावात्। वाक्येनैव तत्प्रतिपादने वाक्यभेदः स्यादवगूरणाभावेनापूर्वं कुर्याद
वगूरणं च प्रत्यवायफलमिति तस्मान्न फलत्वेनानुगम्यते। अवगूरणसाध्यता यातनायाः। सत्यं गम्यते किं
मूलात्त्वियमवगतिरिति प्रमाणमस्यां मृगयमाणा न लभामहे। प्रत्यक्षादीनां द्विष्ठत्वाच्च दृस्य
चान्यपरत्वेन तत्र प्रामाण्यायोगात्। निर्मूलावगतिरुत्सन्नापि प्रतिज्ञावन्न समीचीना भवति। अथा
पि वाक्यभेदमंगीकृत्य शब्दस्यात्र प्रामाण्यमुच्यते तथाप्ययुक्तं। कार्यपरत्वे हि शब्दानां व्युत्पत्तिरव ८५
गूरणं च यातनाफलसाधनमिति सिद्धरूपो विनियोगः कथमिव शब्देन प्रतिपाद्येत तद्व्युत्पत्तिवि
रहात्। कथं चावगूरणं क्षणिकं कालान्तरभाविनीं यातनां साधयेदपूर्वद्वारेणेति चेदन्यद्वारेणान्य
स्य साधनायोगात्। योगे वा यागादेरपि तथात्वापत्तेरपूर्वाभिधानमुत्सीदेत्। इहापि यागादि
विषयमिवावगूरणविषयं कार्यात्मकमपूर्वमभिधेयमापद्येत न चैवमिष्टं तस्मादर्थवादमात्रमि
दं न तु फलं स्यादित्यास्तां तावत्॥ ॥ प्रागवरोधान्मलवद्वाससः ॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। मलवद्वास
सा न संवदेदिति किमयं प्रतिषेधः क्रत्वर्थ उत पुरुषार्थ इति। प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वे प्राप्तेऽभिधीयते। तामव
रुध्य यज्जेतेति वचनात् सर्वस्मादेव क्रतुव्यापारान्निवृत्ता रजस्वला तेन नानया सह संवादस्य क्रत्वोपस

राम

क्रतुसंबंधिहिरण्यतद्धारणोपस्थापकाभावेन संस्कारस्य सुवर्णतायाश्च स्वसत्त्वाद्विशिष्टविधिरेष्टव्य इतितप्तं संस्किरीकुर्वीनाराद्युपकार
कत्वमुपपादयति यद्यपीत्यादिना। हिरण्यानुवादेन धारणविधौ सुवर्णपदानर्थक्यात्तस्यापि विधावुभयत्र विधिव्यापाराऊरेरव
मित्यभिप्रेत्याह लाघवादिति। हिरण्यमेवानूद्य सुवर्णता विधीयते यो यत्प्राप्तं च धारणमनूद्यते तेन न विशिष्टोद्देश इत्याहुः। त्रेधे
ति। फलकल्पनागौरवप्रसंगाद्वर्ततीयपक्षेपि क्रतुगतधारणानुवादसिद्धिरिति भावः।

क्तिः प्रसक्त्यभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः पुरुषस्य हि स्वातन्त्र्येण प्रवर्त्तमानस्य रागतस्तल्लिप्साप्रसक्त्य
त्ते संवादः तेन यत्रैव प्रसक्तिस्तत्र प्रतिषेध इति पुरुषार्थता॥ ॥अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात्॥
अनारभ्य श्रूयते तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यमिति तत्र संशयः। किं हिरण्यधारणमिदं क्रतुगतया वि
धीयते उत क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणं संस्कारो विधीयते। अथवा हिरण्यं हस्ते भवतीति वि
ग्रहग्रहणसमयविहितप तधारणानुवादेन सुवर्णता शोभनरूपता विधीयते। यद्धिरण्यं भार्यं तत्सुवर्णमिति। आहो स्वि
त् सुवर्णधारणं पुरुषार्थतया विधीयत इति। तत्र। पुरुषार्थत्वपक्षे हि फलं कल्प्यमतः क्रतोः। अ
41 गंस्याद्वैदिकत्वेन क्रियात्वेन च सामान्यतः। यद्यपि तावद्धिरण्यविशिष्टधारणविधिः तथापि तस्य
फलापेक्षायां वैदिकत्वक्रियात्वसामान्याद्वैदिककमेव कर्मोपतिष्ठत इति तादर्थ्यमेवाराद्युपकि
॥४९॥ यारूपेणापि सुकं नात्यंतानुपस्थितफलकल्पना। अथवा धारणस्य स्वभावत एव धार्यमाणसं
स्कारत्वात्क्रत्वश्रुत्यात्व हिरण्यस्य प्राधान्यावगमा [illegible] प्रयोजनस्य च लौकिकस्य संस्कारायोगा
त् क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानं। अथवा लाघवाद्धारणमप्रदनूद्य सुवर्णता राम
क्रतुगतधारणं वा १ विधिः। यद्यपि तावत्क्रत्वर्थमिति प्राप्ते ब्रूमः। न क्रतुस्तद्धिरण्यं वा धारणं वात्र गम्यते। तस्मान्न क्रतु ४१

स्वर्गादिःस्वरूपेणाक्रियात्वेपि उत्पत्तिमात्राद्यवतदुपस्थितिः संभवतीत्याह स्वर्गेति। अन्यत्र ज्योतिष्टोमादिवाक्ये उभयमिति वैदिकत्वं क्रियात्वं चेत्य र्थः स्वर्गादेरपि तुल्यमित्यर्थः। लक्ष्येति। न च तत्र विधिसाहित्यं सिद्धिती यादिवत् शेषित्वप्रसायकं तेति वाच्यं तथापि संस्कृतहिरण्यस्यक्रतौ विनियोगाविशेषोऽनकुष्यतः इति भावः।

न ४ ती ६

शेषत्वं विधेस्तु पुरुषार्थता। स्वर्गाद्युत्पत्तेरपि क्रियात्वादन्यत्र च वैदिकत्वादुभयमपि तुल्यं पर्युप स्थापकमितिनैकांततः क्रतोरूपस्थानं येन विशिष्टविधिपक्षेपि क्रत्वर्थता स्यात्। न च क्रतुगतहि रण्यप्रतीतिः येन तदनुवादेन संस्कारविधिः स्यात् लोकेपि हिरण्यसद्भावात्। न हि क्रत्वर्थं द्रव्यार्जनं ये न वहिः क्रतुद्रव्यमेव स्यात् पुरुषार्थं हि तदिति चतुर्थे वक्ष्यामः। ननु क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः संस्का र्यत्वादिति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात् क्रतुगतहिरण्यानुवादनिश्चये संस्कार्यत्वं तन्निश्चये च तन्निष्प योजनस्य तद्योगात् क्रतुस्थहिरण्यप्रतीतिरितरेतराश्रयत्वं। न हि स्वभावतः संस्कार्यत्वं। अदृष्टार्थ त्वेपि धारणाविरोधात् कृत्यमंसयश्च कर्मत्वं साध्यतामात्रमाह। न शेषित्वं। अत एव न धारणा नुवादेनापि गुणविधिः क्रतुगतधारणाप्रतीतेरन्यत्रापि धारणसंभवात्। अतो न क्रत्वर्थो विधिव शाद्वा वक्तुं प्रवचिनव्यं फले न तत्रार्थवादाभावे सः स्वर्गस्यादिति। सद्भावे तु तद्भूतमेव फलं यथे ह भ्रातृव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मनश्च वर्णरूपता। तस्मात् पुरुषार्थत्वं।। ।।शेषाणां कर्मणो विशेषा त्सर्वधर्माणां।।।। क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारप्रसंगात् पूर्वाधिकरणेनारभ्यवादः प्रस्तुतः। तत्र सा ता वाद्

ईस्तेव सद्भिमि ध्रत्व १

जानारभ्याधीतानां जयादीनां वाक्येनैव कर्मांगत्वे सिद्धे तद्विशेषाकांक्षत्वं यते। येन कर्मणेर्त्से तत्र जं

तै १

जयानां जयत्वमित्युक्ते क्रियते चेत्यादिमंत्रकरणकाहोमाः

जयादयः १

राम

ना ४

पान्जुहुयादिति सर्वेषां लौकिकवैदिककर्माणामंगं जयादयः उत वैदिकानामेव येषामाहवनीयो
स्तीति विचारः। तत्र विशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते। तस्मात्कृष्यादिनापि लैः तत्राग्नौ जुहुयान्नु लैर
यात्। यद्यपि कृष्यादीनामाहवनीयो नास्ति जयादयश्चाहवनीये होतव्यास्तथापि तेष्वयमेव हो
मत्वादाहवनीयप्रयोजकाद् इति तदर्थमेवाहवनीयं प्रणीयते तेषु हूयमानं न दुष्यति। तस्मात्तत्राप्यवैगु
ण्यात्सर्वार्थाः स्युर्जयादयः। नैवं प्रधानवैदेश्याद्वैगुण्यं जायते यतः। यद्यप्याहवनीयान्नावरुद्धं ना कृष्यादिषु ४
स्ति वैगुण्यं तथापि प्रधानदेशसंसर्गं नामवगतं तद्बलात्तत्र कृष्यादिषु क्रियमाणा विगुणा एव सु एकादशे वक्ष्यमाणन्यायात् ६
॥४२॥ क्षेत्रे कृषिराहवनीये च होम इति वैदेश्यं। वैदिकेषु त्वाहवनीयादिमत्सु प्रधानसादेश्यं लभ्यत इति
वैगुण्यात्तत्रैव जयादयः॥ ॥दोषाभिविहिते लौकिकस्याशास्त्राद्धि वैदिके न दोषः स्यात्॥ ॥अत्राप्यना
रभ्यवादस्यैव क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारः। तैत्तिरीयकादिकाम्येष्टिकांडे यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीया
42 त्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति समाम्नातं। सेयं दातुरिष्टिर्न प्रतिग्रहीतुरिति वक्ष्य
ते। सा विचार्यते किं लौकिकेऽश्वदाने मित्रदायादेभ्यः स्नेहादिना विधिमनपेक्ष्य क्रियमाणे नि मि
त्ते पुरुषार्था विधीयते उत वैदिके कर्मणि अभूते ज्योतिष्टोमपौंडरीकादिविषये क्रत्वर्थतया उतोऽन्य एम ४२

गोऽश्वाश्वश्चेतिदः अश्वसहस्रमुत्तमेदः

त्रेति। तदर्थं च किं दोषनिर्घातार्थं यं उत नेति। तत्राविशेषादुभयत्रेति प्राप्ते ब्रूमः। दोषनिर्घातकार्य
यं यत्रासौ तत्र गम्यते। लौकिके सत्यां दोषोऽस्ति वैदिकेन विधानतः। यद्यपि निमित्तावस्थायां दोषवान्न्यो
ऽश्वप्रतिग्रह इत्यशक्यं विशेष्टुं। विशिष्टानुवादे वाक्यभेदात् तथापि कर्मणः फलापेक्षायां स एवैनं वरु
णपाशान्मुञ्चतीति वाक्यशेषो दोषनिर्घातं एव फलमवसीयते। तेन यत्र दोषस्तत्रेष्टिः लौकिके चाश्व
दाने न केसरिणो ददातीति निषेधाद्दोषोऽस्ति। वैदिके तु कर्माङ्गदाने विधानात्तत्प्रतिषेधाप्रवृत्तेर्नास्ति
दोषः। तस्मात्कार्यवशादिष्टिर्लौकिके स्यात्तदुच्यते। दोषनिर्घातकार्यत्वे स्यादेवं न तु तत्तथा। वरुण
ग्रहनिर्मोकः फलमत्रावगम्यते। लौकिके नाश्वदानेन नासावस्तीति गम्यते। वरुणस्य पाशान्मुञ्चतीति व
ग्र रुणग्रहाज्जलोदरपर्यायान्निर्मोकः। न तु लौकिकमश्वदानं जलोदरनिदानमिति प्रत्यक्षादिना वेदेन सं
हिता निर्वाय गम्यते नापि प्रतिषेधेन न केसरिणो ददातीति पापमात्रकल्पनास्यात्। न चानेनैव तत्प्र
तिपादनं। अस्य प्रसिद्धदोषानुवादेन तन्निर्मोकार्थं प्रायश्चित्तेष्टिविधिपरत्वात् तत्परत्वे वाक्यभेदात्।
अतो यात्र दोषोऽतिनिर्घातत्वेन गम्यते नासौ लौकिके स्तीति न तद्दूषेण लौकिकविषयत्वं। अथ वरुणो
तानि मुत्पत्त्या वरुणशब्दः पापमेव वदेत्ततः प्रसिद्धं परित्यज्य यथाकथंचिद्व्याख्यायमाने वैदिके पि

रा।६
अश्विन्यादये
वरुणो वा एतं
गृह्णाति योऽश्वं
प्रतिगृह्णाति इ
त्यश्वदानस्य ज
लोदरहेतुत्वश्र
वणादितो भावः

दोषनिर्घात
परत्वे ३

तत्प्रतिपादने दोष ४
निर्घातत्वप्रतिपा
दने ४

जम

तत्राधियोगाधि शेषादितिमा वः१

त्यागात्तु दुःखदर्शनान्नद्दैवं वरुणशब्देनेऽयमभिधातुं। दृष्ट्याउं वर विनोदेनन्दुःखशमनात्सर्वेनं वरु
णपाशान्मुंचतीति चोपपन्नं। तस्मान्नलौकिकविषयता। नाप्युभयत्र। कुतः प्रसिद्धं स्वदानं निमित्त
त्वेनोपदिश्य नैमित्तिकं कर्म विधीयते। तस्य प्रसिद्धावालोच्यमानायां नैमित्तिकस्य वैदिकत्वात्तत्स
दृश्याद्वैदिकमेव दानं शीघ्रमुपतिष्ठते। तेन तत्संबंधितक्रतूपस्थानान्नादृष्टं कल्प्यते। न तस्य नैर
पेक्ष्याल्लौकिकस्य ग्रहः फलकल्पना वा युज्यते। किंच। लौकिके पुरुषार्थत्वं वैदिके क्रत्वर्थता।
न चैकस्योभयार्थत्वं वैरूप्यादुपपद्यते। क्रत्वर्थत्वे प्रधानविधिपरत्वादप्रयोजकता। पुरुषार्थ तंत्र ६
त्वे तु स्वातंत्र्यात्प्रयोजकमिति वैरूप्यं न च तदेकस्य विधेर्युक्तं। तस्माद्वैदिक एव स्यात्॥ ॥अचोदि
॥४३॥ तं च कर्मभेदात्॥ इयमेवेष्टिरुदाहरणं किमियं प्रतिग्रहस्वतंत्रकर्तृरूतहेतुकर्तुर्दातुरिति। तदर्थं वप्र
क्रमस्यार्थवादस्योपसंहारस्य विध्युद्देशस्य च विरोधे कस्य बलीयस्त्वमिति चिंत्यते। विध्युद्देशब
43 लीयस्त्वे प्रतिग्रहीतुः यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणान्निर्वपेदिति वचनात्। अर्थवादबली
यस्त्वे दातुः। प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति प्रजापतिर्दाता संकीर्त्तितो वरुणः प्रतिगृहीता। सः स्वां दे राम
वतामार्च्छदिति सदृत्तिसमानकिलक्तिनिर्दिष्टः प्रजापतिः स्वां देवतां हुर्वकासंप्रदाननिर्देशाद्वरुणं॥ ४२

स्य५

वस्तुतस्तन्न लक्षणेत्याह

हेतुकर्तृत्वेदि आख्यातं १

कृत्य १ द्व ५ प्रतिग्रहकृतिहीनत्वस्य कः ५

तेन प्रजापतिरश्वं दत्वा वरुणग्रहं प्राप्तेत्यर्थः। सपर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै

स वरुणपाशादमुच्यतेति सर्वत्र प्रजापतिरेव देवतानुषज्यते। तेन परकृतिसरूपेर्थवादे दातुरिष्टिर्वर्त्तिते परव्यापारप्रकारकर्तृतया वर्तः २

त्यन्योपि दत्वैवं कुर्यादिति दातुरिष्टिरवगम्यते। तदेवं विरोधे किं बलीय इति। तत्र विध्युद्देशस्य प्रधानत्वा

त्तदनुरोधेनार्थवादो व्याख्येयः। दातुरपि तावद्दोषः स्यात्। किं पुनः प्रतिग्रहीतुरिति प्राप्ते ब्रूमः। असंजात

विरोधित्वादर्थवादो यथाश्रुतः। व्याख्येयस्त्वाद्विरुद्धत्वाद्विध्युद्देशस्य लक्षणा। प्रतिगृह्णीयादिति कर्त्तोच्यते।

अस्ति हि तस्यापि हेतुकर्तृत्वं तस्य योऽतको दत्तेत्वेवेति चकारात्। तस्मादुपक्रमबलाद्दातुरिष्टिः प्रपंचिते

चैतद्बलीयस्त्वं श्रुतेऽर्जिताधिकारं स्यादित्यत्र। किमर्थं तर्हि इदमधिकरणमुच्यते। आगादिशब्दो वेदेपि व

हुलं दृष्टप्रयोगाः गृह्णातिस्तु दानव्यापारे न क्वचिद्दृष्टः। तेन नासौ तत्परत्वेन व्याख्यातुं शक्यते इति वि न ५

सम्प्रः प्रर्वो हे इष्या दार्षिकि त्यावः ८ रोधाशंकानिवृत्त्यर्थमिदमधिकरणं। अथवा भाष्यकारान्तरैः सालिंगादार्ष्टिर्ज्ये स्यादिति सूत्रानुसारात्प्र

तिग्रहीतुरिष्टिराश्रिता तन्निवृत्त्यर्थमनेनैव सूत्रेण दातुरिष्टिं प्रतिपादयितुं भाष्यकारोधिकरणान्तरं च

कार। सूत्रं द्वयं पूर्वाधिकरण[illegible]व व्याख्येयं। यज्ञेष्वचोदितमिदं कर्म न देसति निर्णयाऽशक्तेः। अ

तउत्पन्नं स्यादिति चाद्यं। अस्योत्तरं सालिंगाद्वैदिकत्वसामान्यादार्ष्टिर्ज्ञाता लौकिकसंबंधिनि वैदिके दा

सचिकशब्दस्वारस्येन सचिकसंबंधि प्रतिग्रह प्रतीतेः ४

स्वमतेविरोधशंकानिरासार्थत्वान्नाधिकरणस्य पाठेऽजननीयत्याशंक्याह २

वैदिकलौकिकदानभेदस्यापि वैदिकस्यैवेतिर

रा म

ह्निन्व मेगग्राह रिवइत्यादेः सम्यग्जरणे वि
नियोगार्थतत्पर्यंतमेव नक्षणशास्त्रार्थः
नि द्वितीयपादएवोक्तत्वादिति भावः ८

वा ४ ऽ विवा एष इंद्रियेण वीर्येण व्यृध्यते

नेस्यादित्यर्थः॥ ॥पानव्यापच्चतद्धत॥ अनारभ्य श्रूयते। सौमेंद्रं चरुं निर्वपेद्यः सोमं वमतीति। तत्रापि तथै
रसायनशाद्धे धातुसाम्यप र.२ व संशयः। किं लौकिके सोमे रसायनाद्यर्थं पीते वांते पुरुषार्थे तस्य य मिष्टिः। उत वैदिके क्रत्वर्थतया।
अथवोभयत्रेति। तत्राविशेषादुभयोर्दोषाद्धा लौकिके भवेत्। दोषो ह्यत्रास्ति वमनाद्धि इंद्रियवीर्य समध्यमायः २
योः। उक्तं हि वमनादिंद्रियवीर्यर्द्धिः न वरुणाग्रहवदत्यंताविद्यमानता। ते न तत्संबंधाल्लौकिके स्यात्।
वैदिके तु पानमात्रस्य शास्त्रार्थत्वात् वमनेऽपि न कश्चिद्दोष इति नात्र प्रायश्चित्तविधिरर्थवान्। एवं
प्राप्ते ब्रूमः। लौकिके वमनायैव पानाद्दोषो न विद्यते। सम्यग्जरणपर्यंतं वेदे पानं विपद्यते। न ताव
नष्ट ४॥ ल्लौकिके दोषोऽस्ति। वमनार्थमेव पानात्। अतो न तद्दर्शनं लौकिक एवेति शक्यं वक्तुं। वेदे तु सम्यग्ज
रणस्यापेक्षितत्वात्सम्यग्जरणपर्यंतमेव पानं शास्त्रार्थः। न च वमनाद्विपद्यत इत्यस्ति दोषः। तेन
54 दोषवशादेव वैदिके स्यात्‌ पद्यपि दोषश्रवणमर्थवादः। तथापि लोके दोषाभावात्‌ प्रतीकारापेक्षा
कालान्तरापेक्षा नास्तीत्यनपेक्षितं प्रायश्चित्तं। वेदे तु क्रतुवैगुण्यात्समाधित्सोपजायते। अपेक्षित
र्थत्वात्तत्र प्रायश्चित्तविधेर्भवेत्। अपेक्षितविधिर्न्यायानअनपेक्षितचोदनात्। तेन क्रत्वंगमेवेष्टिः फलं
चैवं न कल्प्यते। अश्वदानं तु वैदिकं शीघ्रमुपस्थितमिति असत्यामपि प्रतिकारापेक्षायां तत्रैव वारुणीष्टिः। राम ४५

नन्वेवं वैदिकाश्वदाने प्रतीकारापेक्षा चिरं ह्य तत्र वारुणेष्टिर्न स्यात्‌ म १
फलं लौकिक एव तदपेक्षास्त्यादि सन्नाह १

समानकर्तृकत्वात् द्रव्यत्यागात्मिकायामिष्टौ द्रव्यस्वामिन एव कर्तृत्वमवश्यंभावीति भावः ४

लौकिकं तु प्रतिषिद्धत्वात् स्मृतिकारापेक्षं सदप्यनुपस्थितत्वान्नेष्टिं गृह्णातीति विशेषः ॥ ॥ तत्सर्व
त्राविशेषात् ॥ ४ ॥ चेयं वैदिके सोमवमनेऽकत्वं गमिष्टिरवधारिता । सा किं यजमानवमन एवोतर्त्विग्वम
नेपीति विचारः । तत्राविशेषतः सर्ववमने स्यात् तदुच्यते । सोमेंद्रं चरुं कुर्याद्यः सोमं वमतीति हि ॥
यत्तु द्वादिष्टिवमने गम्यते तुल्यकर्तृके । इष्टौ च क्रतुशेषत्वात्स्वाम्येव हि नियुज्यते । कर्तृत्वेनेति वमन
मपि तत्कर्तृकं ततः । निमित्तमृत्विग्वमनं न निमित्तमिति स्थितं ॥ ॥ सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥
वमनस्याहविःशेषविषयत्वात्तत्प्रसंगाद्धविःशेषोऽहृदयमागत इत्यतः प्रभृत्यापंचमपादसमाप्तेः
हविःशेषविषया कथा प्रवर्तिष्यते । प्रथमं तावच्छेषसद्भाव एव प्रतिपाद्यते । दर्शपूर्णमासयोः
श्रूयते । आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति । तथोपस्तरणाल्पमभिघारयति द्विर्हविषोऽवद्यति चतुरवत्तं जु
होतीति । तत्र संशयः किं सकलस्य पुरोडाशस्याहवनीये प्रदानं उत द्व्यवदानमात्रं प्रदायाऽन्यच्छेषयित
व्यमिति । यद्याग्नेयचोदना सकलहोमेन विना नोपपद्यते ततः सकलस्याथ द्व्यवदानमात्रेणापि त प्रक्षेपः ४
दुपपत्तिः ततस्तन्मात्रं होमः । तत्राष्टाकपालशब्दस्यावयवपरत्वे लक्षणाप्रसंगात्कृत्स्नपुरोडाशावय
व्यवाग्निदेवतासंबंधो क्रियते । न च प्रदानमंतरेण देवतासंबंधोपपत्तिरिति सकलस्य प्रदानं । यद्यपि

पृ२ अग्निमुखा वै देवा इत्यर्थवादबलेन देवतासंबंधस्याग्न्याधीनत्वात्कृत्स्नस्याहवनीयप्रदानं विना देवता
संबंधानिर्वाहादित्यर्थः १

उत्पत्तीति। अनेकगुणाश्रवणादाग्नेयवाक्यमेवोत्पत्तिपरं इति भावः। नन्वेवं शेषाभिघारकृते वपतीति शाखुशब्दानुपपत्तिरित्यस्येचराहा यद्देति। न्याय
तस्तत्सकलो होम इत्येतावानेवात्र पूर्वपक्षः। तत्रैव च प्रबलेन शेषकार्यार्थं शेषमवरुध्य द्यवदानमात्रहोमेऽपि नेष्टयेपक्षहानिरित्यर्थः। ननु शेषकार्य
वशात् सर्वपारोणापि द्यवदानमात्रहोमानुष्ठाने पुरोडाशप्रयोजनकृतो न स्यात् इत्याशंक्य केऽकः पुनरिति। नार्थतीति। गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्य

द्यवदानस्य प्रत्यक्षश्रुतं होमसाधनत्वं अष्टाकपालस्य त्वनुमेयं तथापि अनिवार्यमनुमानं। अन्यथाष्टाक
पालसंबंधस्य श्रुतस्यानुपपत्तेः। उत्पत्तिशिष्टत्वाच्च पुरोडाशस्य द्यवदानादुत्पन्नशिष्टाद्बलीयस्त्वं अ
तो बलाद्द्यवदानवाक्यमुपायपरं व्याख्येयं। यत्सकलं जुहोति तद्द्विरवदायेति। न चाभ्यासमंतरेण सकलपु
रोडाशसाधनको यागः शक्यते द्यवदानेन कर्तुं इत्यर्थादभ्यस्यते सोमयागवत्। कथमिदानीं शेषकर्माणि
स्विष्टकृदादीनि। विद्यमानसन्निहितशेषाभावाद्विरंतरमाक्षेप्स्यंति। यद्वा। एवं तु यच्छेषकार्यवशा
द्द्यवदानमात्रं हुत्वाऽन्यत् क्षिप्यते। तदन्याय्ये तु सकलहोमो न्याय्य इत्येतावान्पूर्वपक्षः। कः पुनरयं पक्षद्वय
स्यानुष्ठाने विशेषः। पूर्वपक्षे शेषकार्याणामपि प्रयोजककत्वात्तदर्थावदानना शेऽपि प्रधानवद्द्विरंतरोत्सा
दः। सिद्धांते तु अप्रयोजककत्वाल्लोप इति। प्रयोजनांतरमप्युपरिष्टाद्वक्ष्यामः। अत्राभिधीयते। यागः प्रधान
मेकेन द्यवदानेन साधितः द्रव्यमस्तीति कृत्वा शेषाणां वृत्तिं प्रतिपद्यते। आग्नेयत्वं च कृत्स्नस्य तावतैवोपप
द्यते। अग्नये द्यवदानं प्रत्तं उद्धृत्य दीयते। प्रधानभूतो हि यागो न युक्तं यद्द्रव्यवशेनावर्तेत। न च सोमया
गवदभ्यासमंतरेणापेक्षानुपपत्तिः। उत्पत्तिशिष्टं हि पुरोडाशस्याग्नेयत्वं एतावतैवोपपन्नं यत्ततो गृहीतं द्य
वदानमग्नये दीयते। अग्निदेवत्ययागसाधनता ह्याग्नेयता साधनत्वं च प्रदेयप्रकृतितया प्युपपन्नं। व्री राम
हीणामिव पुरोडाशद्वारं सोमस्येव च रसद्वारं पशोरिव हृदयादिद्वारं। अतो द्यवदानद्वारं पुरोडाशस्य सा ४५

45

ध्यादिति भावः। दीयत इति यत्तावतैवेति योजना। न च सोमेति। तत्र हि ऐंद्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयो भ्यासं विना नोपपद्यत इति भावः। व्रीहीणामिति। व्रीहि
पुरोडाशावरुद्धयागे साक्षात्साधनत्वानुपपत्तेः [illegible] शसनादिविधिः अवघातादिप्रवर्तविशसनादि। व्रीह्या
दीनां नाशः अनाद्यं प्रमाणमिति भावः।

ाकतेवतुरिति। यदष्टाकपालं जुहोति तच्चतुरवदाये सर्वकं चतुरवत्तया कं प्रणाडीप्रमाणमित्यर्थः। त्यागमात्रेणेति। अग्नौ प्रक्षेपाभावेऽपि पदहोमादेदेवतासंबं
स्यावश्यकत्वादग्निमुखाद्यर्थवादमात्रान्नात्र होमसिद्धिरिति भावः। संस्कार इति। चतुरवत्तस्य प्रतिपत्तिरूप इत्यर्थः। त्यागस्यैकत्र क्षेपस्य होमपदार्थत्वाद्धोम
विधौ त्यागो विधीयते तत्राहृतेत्रेति। अनेनेति चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेन। कर्मणः होमस्य। सर्वप्रदानेन सर्वस्य पुरोडाशस्य त्यागः। प्राप्त इति। तथा चान्तर्दनु यौर्न चतुरवत्तविधिः संभवतीति भावः।

धनत्वमिति न सर्वप्रदानमिति भाष्याभिप्रायः। वार्त्तिककारस्तु मन्यते। सत्यं प्रणाड्या पुनरपन्नमाग्नेयत्वं।
यदि प्रणाड्यां किंचित्प्रमाणमभविष्यत्। असति तु प्रमाणे साक्षाद्देवप्रदानं युक्तं न चात्र प्रमाणमस्ति य
न व्रीहिपशुसोमवत् प्रणाडीमाश्रयामः। चतुरवत्तं जुहोतीति वा कं प्रमाणमिति चेदू वेत्त्वप्रमाणं यदि हो
मानुवादेन चतुरवत्तं साधनं विधीयेत। न त्वेवं उत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्रसत्वात्। त्यागमात्रेण होमाभावे
विपर्यग्निकृतानारण्यानुसरंतीति वद्देवतासंबंधोपपत्तेः। अतो नेयं वचनव्यक्तिः यज्जुहोति तच्चतुरव
त्तमिति। किंतु। यच्चतुरवत्तमिति उपस्तरणद्विवाक्यप्राप्तं चतुरवत्तं द्वितीयया संस्कार्यत्वेनोद्दिश्यते तत्सं
स्कारो होमो विधीयते होमश्च त्यागपूर्वः प्रक्षेपः। तत्र त्यागस्योत्पत्तिवाक्यप्राप्तत्वादप्राप्तः प्रक्षेपांशः सं
स्कारो विधीयते। अतो नानेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य कर्मणः साधनविधानं येन पुरोडाशस्य तत्प्रकृतित्वं
स्यात्। कर्मांतरमिदं अवघातादिवत्संस्काररूपं विधीयते। यागस्य तु साधनांतराभावात्पुरोडाश एव साक्षा
प्र३ त्साधनमिति सर्वदानं। नन्वाचारादेव होमः प्राप्तः। न। आचारस्य स्वतः प्रामाण्याभावात्। श्रुतिकल्पनस्य च
प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावेनुपपत्तेः। यदि वाचारप्रमाणको होमः स्यान्न तस्तस्य प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वाद्विक
उपदिष्टद्वारकत्वात्१ तिष्वप्यसावोपदेशिक एव होम इति प्रत्यक्षद्वारत्वादाहवनीयादयः पवमानेष्ट्यादिषु उपदेशादेवप्राप्यरन्

अग्नयश्चेति। यस्य हि विकृतावातिदेशिकं द्वारं तस्यैवानारभ्याधीतस्य प्रकृतिगामित्वं यथापर्णतादेः न चाग्निजुहूरूपस्य द्वारस्य विकृतावतिदेशात् आतिदेशा-
पाँ त्रेय पर्णता विशिष्टतया प्राप्तेः पुनः पर्णताविधाने हि कृत्स्नदोषप्रसंगात् द्वारस्यातिदेशिकस्याभावे तु द्विरुक्तिदोषाभावादुपदेशेन एवाहवनीयप्रा-
प्तिरिति सग्नय इत्यधिकरणन्यायादि स्वर्षः। स्त्रचेति पवमानेष्टिषु पवमानेष्टयः कर्तव्या न वेति विचारे पूर्वपक्षसूत्रे इत्यर्थः

अग्नेयश्चस्वकालत्वादिति न्यायात्तत्र तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजादिवदिति सूत्रैकारव्यवहारो नोपप-
द्यते। तस्माच्चतुरवत्तं जुहोतीति होमविधिः यागस्तु सकलपुरोडाशद्रव्यक इति समंजसं। अधिकरणं तु
होमविषयं व्याख्येयं। प्रा[illegible]न्द्रविषां होमदर्शनादग्निमुखा वै देवा इति चार्थवादात्सकलस्य होमं मन्व-
ते चतुरवत्तं जुहोतीति वचनान्तावत एव होमः। सकलस्य तु देवतासंबंधस्य त्यागमात्राद्विरोपपन्नः। एवं
च शेषात्स्विष्टकृतमित्यादि समंजसं भवति। ननु अग्न्यादिभ्योदत्तं कथमिव पुनः स्विष्टकृते दीयते। त्यक्तस्य
हि पुनः स्वीकारे शिष्टाचारविरोधः स्यात्। अत्यक्तस्य त्यागं वा धित्वा तावन्मात्रं पुनः स्वीक्रियत इति न
कलादि६ दोषः॥ ॥ अथ प्रयोजकस्मात् क्रियते न शेषस्य गुणभूतत्वात्॥ सति शेषे शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि किमेक- ६५
स्माद्विधेः कार्याण्युत सर्वेभ्य इति विचारः। नन्वेकस्मादेव शेषात्स्विष्टकृत इति शास्त्रार्थस्य कृतार्थत्वादेक-
स्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति प्राप्ते ब्रूमः॥ यदि शेषगुणकानि प्रधानकर्माण्येतानि ततः स्यादेवं शेषस्य
56 चाकीर्णकरस्यापेक्षितप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोयं विधीयते। उत्पन्नो येन संयुक्तं तदर्थं श्रुतिहेतुत्वात्स्या- चत्वारि ३
र्थातरगमने शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति। तेनैव चगतार्थत्वान्नेदमधिकरणांतरं प्रयोजनस्त्वनानित्वेनां- राम सूत्रका
निरूर्वाधिकरणस्य यदा शेषकार्यवशात्पूर्वपक्षेप्यसर्व[illegible]दानं किं तदा चिंतायाः प्रयोजनं। तत्राह ५६ न: इति प्रोक्तः२
३ सयस्यैव नक्रियते तस्यैव प्रतिपत्तिनियमलोपादैगुण्यं स्यात् तस्मात्सर्वेभ्यः। प्रतिप्रधानगुणावृत्तेः१
प्रतिपत्तित्वं चैषां चतुर्थे वक्ष्यामः२
यथा नाध्यायसंधिकरणमुपवर्ण्यते तथा वार्तिके स्कंदोषभवता स्यात्प्रतिपत्तिमिति।१

अयं बकुद्ग्रीहिः शेषस्य विशेषणांश २

पूर्वपक्षेपि सर्वदानप्राप्तस्विष्टकृदादिवशेन शेषः स्थाप्यते। प्रधानकर्मवत तदा स्विष्टकृदादि नवति तच्चैकस्मा
देव सिध्यतीत्येकस्मादेव कर्त्तव्यं। सिद्धान्ते त्वपेक्षितप्रतिपत्तेः स्विष्टिनस्य शेषस्य प्रतिपत्तिरियं इति सर्वेभ्यः स्या
दिति प्रयोजनं॥ ॥एकस्मान्नु यथाकाम्यमविशेषात्। कृत्वा चिन्तेयं यदा शेषकार्यवशादेव शेषं स्थापयि
त्वा एकस्मात्कार्याणि न दा किमनियमो यतः कुत। स्विष्टकृतमुख्यादिति विशेषाभावादनियम इति प्राप्ते ब्रूमः।
मुख्यस्य प्राप्तनिमित्तत्वाच्छेषः स्थाप्यते। तस्मिंश्च स्थापिते तत एव शेषकार्याणामुपपत्तेर्निमित्तविघाता
न्नेतरेभ्यः शेषस्थापनं। तस्मान्मुख्यादेव कार्याणि॥ ॥भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये॥ आग्नेयं चतु
र्द्धा कृत्वा इदं ब्रह्मण इत्यादिवाक्यादेशेनर्त्विग्भ्यः समर्प्यते तत्र संशयः। किमिदं समर्पणं ऋत्विजां यथेष्ट
विनियोगार्थं परिक्रयाय उत द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थं भक्षणायेति। तत्र। भक्षस्याश्रवणात्तावत्तादर्थ्यं नावगम्यते। कि
यत्यप्यानतिस्ताव इवतीनि तदर्थता। न ह्यश्रुतेनच्छेदेनादर्थ्यमध्यवसातुं शक्यं कर्मकरेभ्यश्च दीयते। दीयमा
नं कियतीमप्यानतिं करोतीति सोमचमसवत्परिक्रयार्थता। मैवं। स्वामी हि द्रव्यदानेन परिक्रीणीते न त्विह।
स्वामित्वं कस्यचिदिह तं देवतायै हविर्यतः। सकलस्य हविषो देवतायै प्रत्तत्वादनीशानो यजमानस्तत्व्यत्र ऋत्वि
ग्भिः कथं परिक्रीणीते तस्मान्न परिक्रयः। शेषस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वाद्योगात्तया पुरोडाशस्य भक्षणमेव प्रतिप

सतणेय औदुंबरसोमचमसवत् २

राम ध्रुवात आज्यं गृहीत्वा उपांशुयाजेऽकृते ध्रुवायां यदवशिष्टमाज्यं तत्रापि शेषकार्याणि कार्याणि आग्नेयात् स्विष्टकृदर्थमवदानानन्तरं ध्रौवाज्याद् यवदेयं न च
तदा ध्रौवाज्यं प्रतिपद्यते। तदनन्तरं भाविनो ध्रौवकार्यस्योपस्तरणादेः सत्त्वात् तदुक्तमर्थः। यद्यपि स्विष्टकृदर्थावदानानन्तरं उपस्तरणं नास्ति तथापि द्विरभिघारणं स्विष्टकृदर्थं द्विरभि
घारणविधानात् प्राथमिकाभिघारणपरः उपस्तरणशब्दो बोध्यः ५

लिखगनेतिकर्तृ विशेषमात्रापेक्षायां ब्रूहिदयोनियम्यन्ते। तन्नियमस्यापि दृष्टमेव प्रयोजनं। ते चांकरिष्यमा
णेऽखगनेतिकर्तृ विशेषमात्रापेक्षायां त्रर्हिदयोनियम्यते। तन्नियमस्यापि दृष्टमेवप्रयोजनं। ते चांकरिष्यमा
णकर्मप्रयोगकौशलं। लक्षणाद्धि सामर्थ्यं भवतीति लक्षणार्थता॥ ॥इति श्रीशास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्या
यस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ आज्यानु सर्वसंयोगात्॥ शेषकार्याणि किमाज्याद विउपांशुयजिद्रव्यात्कर्तव्यान्युत
नेति संशयः। तत्राविशेषात् कर्तव्यानीति प्राप्ते उच्यते। कृतार्थस्य प्रतिपत्त्यपेक्षस्य हि तस्य शेषस्य प्रतिप
त्त्यर्था निशेषकार्याणि। न चाऽऽज्यमेवंविधमस्ति। [illegible] वत् ध्रुवायामणुपांशुयाजार्थं गृहीतेऽवशिष्टमाज्यं
तत्र स्वाङ्गावुपस्तरणाद्युपयोगीत्यकृतार्थं न प्रतिपत्त्यर्हं सर्वं तिच्चते न निःशेषेण समिष्टयजुर्होमः क्रियत
इति न ततः शेषकार्याणि। यत्तु जुह्वां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीतं तदशेषं कुलमिति शेषाभावान्नाज्याच्छेषकार्या
णि॥ ॥साकंप्रस्थायीये स्विष्टकृदिडं च तद्वत्॥ साकंप्रस्थायीयं श्रूयते। स ह कुम्भीनिरभिक्रामेद् इति। तत्र
किं शेषकार्याणि कर्तव्यान्युत नेति। तदर्थं च किं तेषु शेषो विद्यते उत नेति। तत्राभिक्रमणमात्रं कुम्भीनिर्नहोमः स
त्वभिक्रमाद्याहवनीयमवदायेव जुह्वा यथाप्रकृति कर्तव्य इति शेषसद्भावात्कर्तव्यं स्विष्टकृदादीति प्राप्ते ब्रू
मः। नेदमप्राकृतकार्यमपूर्वमभिक्रमणं कुम्भीनिर्विधीयते। किंतु यदेव प्राकृतं होमार्थं जुह्वा अभिक्रमणं तत्रैव
जुहूमपहाय कुम्भ्योनिर्वेक्ष्यमाना होमार्थो विज्ञायते। नह्यन्यथा होमार्थाभिक्रमणसंबन्धो युज्यते। तदनेनप्रा
कारेण कुम्भीनिर्होमो विधीयते। न द्विधो चाभिक्रमणं प्राप्तमेवानुवदति। तस्मादत्रापि शेषाभावान्न शेषकार्याणि

शेषाभिस्विष्टकृदेते भवतीसविशेषश्रवणात् ४
॥४७॥

47

राम
४७

तत्र द्वे सायं दोहे द्वौ प्रातर्दोहाविति चतस्रः कुम्भ्यः सन्ति ताभिः सह ध्वर्युराह [illegible] सर्वा। नेदमिति। अभिक्रान्तविधिर्गौरवप्रसङ्गाद् दृष्टार्थत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः ६

यथागृहीतानामेवोपादानवचनाद्युत्तरेग्ना विति यथो[illegible]पात्रानामेव होमसंयोगाच्च शेषा भावान्नकर्तव्यं २

कोकिलसौत्रामण्यां न चरकारव्या यां तत्र सुरापयोग्रहयोर्विकल्पितत्वेन समुच्चे मा ग्र १ भावात् ॥

णि ॥ ॥ सौत्रामण्यां वग्रहेषु ॥ सौत्रामण्यां पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च तत्र श्रूयते । यथा गृहीतानर्द्धान् त्रयाप्तिजठ
पाददाते उत्तरेग्नौ पयोग्रहान्जुहूति दक्षिणेग्नौ सुराग्रहान् निति तत्रापि सर्वेव देव संशय सर्वो नरपक्षाः । [illegible] सो
मग्रहतुल्यत्वात् अनित्यत्वात् तत्र च शेषसद्भावादिहापि स्यादिती मा मा शंकां व्यावर्त्तयितुमतिदेशः ॥ ॥ द्रव्यैकत्वेकर्मभेदो
त्प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥ सर्व एषु यायां षट्कर्माणी द्रायरर्थं तराय निर्वपतीद्रायवार्हताय त्येव मादीनि ते वां षट्ह
वींषि क्रमेण यथादेवतं निरूप्य प्रकृतिवत्सहाः वघातपेषणे कृत्वा विनागेप्रा मेतं अकृत्वा वचनात्सर्वैरेकं पु
रोडाशं कृत्वा ततः समंततः पर्यवदाय प्रधानानि क्रियंते । तत्र किं प्रतिकर्मत्वेदेन स्विष्टकृदिडमवदेयं । उतस
कृदिति संशयः । तत्र कर्मबहुत्वेन प्रतिकर्मावसायिनिः । चोदकैः शेषकर्मापि प्रतिकर्म प्रदिश्यते । तस्मात्प्र
तिकर्मावदेयं । तथा च प्रधानभेदे एकास्मिन्न पि शेषकार्यी स्ततो सिद्धवद्धेतुं दर्शयति द्विरैन्द्रवायवस्य भक्ष
यति । द्विर्ह्येतस्य वषट्करोतीति तद्दिहापि द्विः प्रासेद्भूमः । सर्वसाधर्म्यात् शेषस्तस्मात्सकृदवद्यति । तावतै
व हि सर्वेषां कृतं स्यादविशेषतः । ननु तुल्यत्वस्य पुनस्त्यागायोगान्न सकलः पुरोडाशः सर्वार्थः किं तु एकैकावय
व एकैकस्य यागस्य साधनं तद्येनावयवेन यो यागः क्रियते तदुत्तरार्द्धे दवदीयमाने तस्य शेषादवत्तं भवतीति
नेदं एव न्याय्यः । नैतदेवं अवयवानामेव विशेषाग्रहणान्नत्वेन ज्ञायते अयमवयवो स्यायमस्येति विशेष
प्रमाणाभावात् होमदेशाच्चैव न वचनाद्यवस्थिता नया यागदेशाः तेन यागावच्छिन्नापामेवं संकल्पयितव्यं । यो

ऐंद्रवायवग्रहस्य वायवेकोवषट्कार इंद्रवायुभ्याम परः वषट्कार द्वित्व हेतु नाएकस्मिन्नेव शेषविधि भक्षणो को हेतु य केन पा यत्सु सोय ग्रवषद्विः पात्र तत्रतान कृत्सः
शेषकार्याणि कर्तव्यानीत्यवगमादिह शेषकार्याण्यावर्त्या । नीसर्थः ६

होमार्थावदानदेशाः १

न चु समाख्या सोमाभिषव प्रत्यक्षवचनैर्भक्ष इति सिद्धांतकोटिरयुक्ता। चमसेषु समाख्या नास्ति योगस्तु तं निमित्तत्वात्। वषट्कारात्र भक्षयेत्। होमाभिषवाभ्यां चेत्यधिकरणांत
पु समाख्या वषट्कार होमाभिषव वषट्कार निमित्तकभक्षणवस्था प्रमादत्वाधिकरणे पुरस्तादैंद्रवायवं भक्षयति। पुरस्तान्मैत्रावरुणं। सर्वतः परिहारमाश्विनमित्या
दिप्रत्यक्षवचनेनैव भक्षस्य कुसाधत्वादित्यन आहतदिदमिति (ह१) पुरस्तादैंद्रवायवमित्यादिवचनैर्यच्चात्र भक्षो यस्साधः स हि तेषां विशिष्टभक्षणविधित्वेना
प्यनचतत्सौ भक्षयति। वक्ष्यमाणहोमाभिषवादिभिरेषां इष्याद्यादिष्यपि भक्षणप्राप्त्या विशिष्टविध्ययोगात्। तस्माद्धोमाभिषवाभ्यामित्येतदंतमेकमेवाधिकर

स्मिन्पुरोडाशे निर्वापदशायामिंद्रायरथंतरायदातुं प्रक्रांतो शक्तं तस्मै ददामीति एवं सर्वेषु कृतेषु शेषस्य सा
धारणत्वादग्रहमात्रविशेषं शेषकार्यं तंत्रेण सकृत्कर्तव्यं। ऐंद्रवायवे तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः। न प्र
धानत्वेदात् हेतुनिर्देशस्त्वर्थवादमात्रं॥ ॥ ऐंद्रवायवे तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः स्यात्॥ ऐंद्रवायवे तु किं
सकृद्भक्षणं उत द्विरिति सर्ववत्सकृदिति प्राप्ते वचनाद्द्विरिति सिद्धांतः॥ सति वचने पूर्वपक्षासंभवात् पूर्वाधिक
रणएवोपवर्णनापरिहारार्थं सूत्रं नाधिकरणांतरं॥ ॥ सोमे वचनाद्भक्षो न विद्यते॥ सोमे च वषट्कृतोऽग्रहोः
चमसापुरुषास्तत्र संशयः। न चकृवित्कस्यचिद्भक्षणं उत सर्वेषामविशेषात् भक्षः। उत यत्र यस्य प्रत्यक्षवचनं सर्वत्र
तस्य तत्र भक्षणं अथवा समाख्यावषट्कारहोमाभिषवप्रत्यक्षवचनैर्भक्ष इति। वार्तिके तु सर्वत्र सर्वेषां
भक्षणमतिमंदत्वादनुपन्यस्य त्रयः पक्षाः इत्युक्तं तदिदमतः प्रभृति होमाभिषवाभ्यां चेत्येवमंतमेकमधिकर
णं। तत्रान्न भक्षणं नास्ति सोमस्य निःशेषं हूयते यतः। शेषे सत्यपि नैवात्र भक्षणं विधिमवतः। सोमे हि यद्ग्र
हान्गृह्णापयति चमसं जुहोतीति वचनात् सौत्रामणी साकंप्रस्थायीयवत् शेष एव नास्ति कुतो भक्षणं अल्पं जु
होतीति वचनमल्पत्वात् सोमपात्राणामनुवादमात्रमिति मन्यते। यस्तु ग्रावविंदुनिपातमात्रेण शास्त्रार्थस्य प्राकर:३
कृतत्वान्नाऽशेषहोम इत्याह। तस्य सौत्रामण्यादावपि तथैव स्यादुपांशुयाजे च ज्योऽवस्य शेषः स्यात्॥
अथ शेषकार्यं शास्त्रिष्यते। ततस्तेषामपि प्रयोजकत्वात् शेषनाशदोषोऽपहारादावपि स्विष्टकृदादा राम

वै१ प्रतिपत्तिर्वा याहन्येत२ ह२ ४८

यद्ग्रहान्निति यह चमसपात्रोद्देशेन होमविधानासंभवाद् सोद्देशेन ... विधीयते। तैश्च होमैः सौत्रामण्यादिवत्सर्वहोम एव
स्वीरसतः प्राप इति नास्ति शेषः इत्यर्थः ४

श्च अनिसम नक्षणेनिस्तवनुगुणविधय योगादिति भावः

कदाचिदागतः प्राप्त नक्षणे गुणा विधिरिति भावः३

तत्वस्ताव्ली ... स्याति पुलाकवद विशेषेणाभक्षं गमयति ६४

अवगमे नक्षणं१ कश्चिदैंद्रवायवादो कस्यचिदध्वर्य्वादेरवगतं नक्षणमुक्तेनैव न्यायेनैंद्रवायवादितरसाधारण्येन ध्वर्य्वादितरेषां गमयतीत्यर्थः

वपि ह विरंतरागमः स्यात्। तस्मादशेषत्वाद् नुक्षणं। यद्यपि चाल्यं नु होमेनेति वचनस्याऽनन्यार्थत्वात् शे-
षः स्यात् तथापि न नुक्षो वचनाभावात्। पुरस्तादैंद्रवायवं नक्षयन्निवषट्कर्तुः प्रथम नुक्षो हविर्धाने ग्रावति
रन्निषुत्याहवनीये कुलाप्रसंगः परेत्य सदसि नक्षाम्भक्षयंतीत्यादो सर्वत्र गुणांतरश्रवणान्न खलु तो विधिर्न
नक्षं विधत्ते। अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्संते इति लिप्सामात्रं श्रुतं न नक्षः। तस्मान्नास्ति नक्ष इति
प्रथमः पक्षः। शेषत्वादल्पहोमविधानादस्त्येव। तस्य चासति नक्षे विशेषविधानं पुरस्तादैंद्रवायवं न
क्षयतीति चानुपपद्यमानं नक्षं गमयतीई इति सर्वत्र सर्वे पान क्ष इति द्वितीयः पक्षः। स्यादेतद्यदि विशेष
विधिरयं नसत्यां तु नक्षणप्राप्तौ विशेषविधिर्न घटत इति अयमेव विशिष्ट नक्षविधिः। तस्माद्यत्रैंद्रवाय
वादेः पस्याधर्यादेः नक्षोपदेशस्तस्यतत्र नातिप्रसज्यत इति तृतीयः पक्षः। सिद्धांतस्तु सत्यमेतत् यत्रा
पदेशां भक्ष इति पुरस्तादैंद्रवायव समित्येवमादिनिरुक्त नक्षोपदेशो येषु तेष्वेव नक्ष इति न मर्षामहे। कारणां
यादेव नक्षप्राप्तेः पुरस्तादित्यादेस्तु विशेषमात्रपरत्वात्तच्च कारणांतरमन्यत्राप्यस्ति। किं पुनः कारणांतरं स
माख्याव षट्कारहोमाभिषवा यथायथं प्रापकाः। हारियोजने तु वचनं। तत्र चमसेषु तावत्समाख्यया चम
सिनां नक्षः। होतृचमसादि समाख्या। वेदस्यैव होतुश्चमस इति मंत्रे पठिता। सोम चमस इतिलोकिकी स
माख्या। चमसइत्येषो। दनार्थस्य चमेरौणादिकाधिकरणसाधनः प्रत्ययः। तस्मादत्र होत्रादिनिश्च मि

सोमशेषे६

पुरस्तादिविशि ९१

सदः प्रतिगच्छ त्विति अर्थः२

चमु अदने१ भक्षो ६ असः असमिचमीत्यादिसूत्रेण१

धयः वषट्कारहोमाभिषववाक्यनुगुणा विधीति सिद्धांतस्तु विपरीत

रा म अदितिः पाशान्प्रमुमोक्तु इति मंत्रे प्रथम प्रतीत प्रातिपदिकार्थस्य प्रकृति भूतोऽग्नीषोमीयपशोः एकपाशके समवाया तद्धितो विनो बहुवचनस्याऽविव दितत्य कल्याना यथातथे सर्वः ३

मिति च्च: सोमरस इति सिद्धश्च मसेषु चमसिनां भक्षः॥ ॥ ३ उद्गातृ चमसमेकश्रुतिसंयोगात्॥ सं प्रतिवषट्कारा द्गा १
दिनि मित्तं भक्षणमनुक्त्वाऽधिकरणमसमाप्यैवांऽतरास मारव्याभक्षप्रसंगमेवानुसरति। तत्रैव मंत्रे प्रो द्गा प्रशब्दस्येविसेनन सर्वं ध: २
तृणां च मस इति श्रूयते तत्रो द्गातृ चमसमुद्गाताएको भक्षयेत्। प्रातिपदिकार्थ विरोधिनो बहुत्वस्य पाशव
दन्याय्यकल्पनादिति प्रथमः कल्पः। युक्तं पाशो बहुत्वस्य प्रकरणे त्वंता संभवादिहतु लक्षणयार्थ परत्वे
संभवति न वचनस्यात्यंत वाधनं युक्तं। तस्मादुद्गातृशब्दः पुरुषांतरं लक्षयतीति। तत्रापि विशेषप्रकरणागत बात ५
सर्वपुरुषलक्षणात्सर्वेषां भक्ष इति द्वितीयः। श्रुत्यर्थे संभवति न कस्य चिल्लक्षणायुक्तागानकारिषु
॥५६॥ चत्रिषु अवयवयोगेन वर्त्तमानं प्रातिपदिकं बहुवचनं च द्वयमपि श्रुत्यर्थं भवति तस्मादपसुब्रह्मण्यो
नां त्रयाणां गानकारिणां छंदोगानां भक्ष इति तृतीयः पक्षः। नावयववुत्पत्त्या त्रिषु त्तवृत्तिः संभवति। न
४१ हि गानमात्रमुद्गानं साम्नो हि द्वितीया भक्तिरुत्सर्वस्य गायतेरविधेया। तां चोद्गाते व एको गायतीति बहु साम
वचनानुपपत्तिः। तस्माल्लक्षणैव न्याय्या। सा च न सर्वेषां किं तोद्गातृस्य वचन संबंधावांतरसामान्यात्स वेद २
सुब्रह्मण्यानां चतुर्णामपि छंदोगानां प्रतम्यला रोपिभक्षेषु। नैवं। सत्यं लक्षणा सा तु यथावांतरसामान्या राम
च्चतुर्णामेव न सर्वेषामिव मेकस्तोत्रसंबंधः सदसि च सन्निधानं भक्षवेलायां च व्याप्रतिरित्येतान्यवांतर ४६

९७२

सामान्यानि स्तोत्रकारिणां संतीति तेषामेव त्रयाणां लक्षणान्याय्या॥ किंच प्रैतु होतुश्चमस इति यत्र भक्ष
यितारः स्थिताः तत्र नयनं भक्षार्थं प्रेष्यते सदसि च नयनं। अतो ये सदसि स्थिताः तान्सर्वान्प्रतिनी
यत इति गम्यते। न च सुब्रह्मण्यस्तत्र स्थितः। न च वचनबलात्तस्य सदसि स्थितिराक्षेप्तुं शक्यते। तेष्वे
वस्तोत्रकारिषु तदुपपत्तेः। अतो यत्केनचिदपनयादुक्तमपसुब्रह्मण्यवादिनोपन्याय्यवादिन इति
तदेवापन्याय्यं। अपनीतं चेति कृत्वा प्राज्ञैरुन्मत्तभाषितवदुपेक्षितव्यं॥ ॥ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्य
ते ऽनाम्नानात्॥ इदमपरं भक्षस्य कारणं यथा चमसमन्यांश्चमसांश्चमसी। नो भक्षयंती खल्वाऽथैत
तस्य हारियोजनस्य सर्वएव लिप्संत इत्यभिधानाद्भक्षणमेव लिप्संति नाविधीयते तु नैतद्वचनं हारियो
जनेन भक्षस्य कारणमिति स्थिते चिंत्यते। किं चमसिनामेवात्र भक्षणं। उत सर्वेषामृत्विजामिति। यदा च
मसिनां तदा ग्रावस्तुतः कारणं तदभावादभक्षणं। सर्वविषयत्वे तु तस्यापि भक्ष इति। तत्र। संनिधेः सर्वश
ब्दोयं चमसिष्वेव वर्त्तते। तेन तेषामयं भक्षो ग्रावस्तुन्नैव भक्षयेत्। उच्यते। सर्वशब्दोयं कृत्स्नार्थव
चनो यतः। तेन सर्वेषु वर्त्तेत न संकोचोस्य युज्यते। सर्वशब्दोयं समस्तवचनोपि परमसर्वेषामव्यवहार
योगात्केनचिदवच्छेदं सहते। स चावश्यं प्रकृतयागगत्वेनावच्छेत्तव्यः। चमसिनामपि प्रकृतगामिनामेव

चमसिनो भक्ष
यंतीति वाक्यशे
षाद्द्वे लक्षणा
ति ग्लातेरित्यर्थः

राम लक्षानुवादेन प्राथम्यविधौ लक्षस्योदयस्य प्रथमं प्रतीतिः प्राथम्यस्य विधेयस्य पश्चादिति वा व्यातथा चपदद्वयस्यापि युगपदेव विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वाभावे एकार्थी
वलक्षणसामर्थ्याभावात् समासो न स्यादित्याह किंचेति। वचनव्यक्तीति। या लक्षइत्युदयपराएकास प्रथमद्रूपरे स्पर्शः ४

वचनीतरा दृति। सोममभिषुणोति हविर्धाने भिषुणोति ग्रावभिरभिषुणोति ग्रहं जुहोति चमसे जुहोति आहवनीये जुहोतीत्येवं रूपा भिषवहविर्धान ग्रावहोमाहवनीयाः। मा: अभि प्रविवि
नारसस्य होमासं नयाद्धोमाभावे चरुतके रत्वाभावेन लक्षरूपप्रतिपत्तनपसला अर्थादभिषवहोमलक्षणो क्रमः प्राप्तः व (किं च ४) षद्वद्वादीनां सदसि स्थितत्वात्तत्र
सनयना र्थवि
मसाध्वर्यूणां
तदर्थमनुपरव
दानार्थश्चाध्व
दोषः वाक्यभेदः

ग्रहणोत्ते नचेद्दिशोषित स्तन्मात्रादेव सिद्धेः नद्द्रूपश्च मसिरा द्देन यथा चमससंबंध रूनार्थे न प्रभुते
: संकोचो युज्यते। तस्माद्ग्रावस्तुतोपि लक्षः॥ ॥ वषड्काराच्च लक्षये ते॥ इदमपरं कारणं वषड्कारो नाम
वषड्कर्तुः प्रथमभक्षाइति वचनात्। समाख्या प्राप्त लक्षानुवादेन प्राथम्यमात्रं विधीयते न लक्षण
मिति चेत्। न। वषड्कर्तृविशिष्ट लक्षानुवादेन प्राथम्य विधौ विशिष्टानुवाददोषात्। प्रथम लक्ष इति सम
स्तमिदमेकं पदं। तस्यैक प्रसरत्वान्नैकांशेन लक्षणं उद्दिश्यापरेण प्राथम्यं विधीयत इति वचनव्यक्ति
द्वयं संभवति। तस्माद्वषड्कर्तुर्लक्षणं प्राथम्य विशिष्टं विधीयत इति वषड्कारोपि निमित्तं॥ ॥ होमाभिषवा
भ्यां च॥ अपरमपि कारणं होमाभिषवौ। एवं ह्याह। हविर्धाने ग्रावभिः। प्राग्नावी च होमात्। होमश्चाह
वनीये। तत अप्रत्यकूग मनमिति सर्वमिदं वचनांतरादर्थाच्च प्राप्तं न विधेयं। अभिषवहोमसमानकर्तृत्वं वि
धीयत इति तयोरपि कारणत्वं॥ ॥ प्रत्यक्षोपदेशाच्च समानमव्यक्तः शेषे॥ इदानीं पूर्वाधिकरणोक्तानां
लक्षकारणानां समवाये किं वा धोथ समुच्चय इति। चमसेषु हि चमसिनां समाख्यया लक्षणं वषड्कर्तु
र्वषड्कारेण होमाभिषवाभ्यां अध्वर्योः प्राप्यते। तत्र समाख्याया अध्वर्यवे कविषयत्वाद्वषड्कारादेश्च हे
षिसावकाशत्वात्प्रतिपत्तेश्चैकेनैव लक्षणेन सिद्धेः चमसिनामेव चमसे भक्ष इति पूर्वः पक्षः। वाचनिक
योर्वषड्कारहोमाभिषवयोः समाख्यया बाधायोगात्तस्याश्च निरवकाशत्वेन ताभ्यां बाधासंभवादवयव
७ X ग्रावाभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयंतीति। अ

त्रिविर्धाने भिषवः। स च X ७ पु २
भक्षं १

वस्तुतो वषट्कर्तु
रेव होत्रादेः समा
ख्यया चमसेषु
प्राप्तभक्षानुवा
देन सर्षः

॥५०॥

लक्षणे ८
होमाभिषवयो
र्लक्षणप्राग्राव
नियमादर्थाभि
षितेत्स्पर्धः ६

राम
५०

वाक्येति। यद्यपि विशिष्टविधौ न वाक्यभेदः तथापि गौरवं तासर्थं। ननु प्रथमपदानर्थक्यापत्ता गौरवमपि सह्यमित्यरुचेराह अथवेति। होता ताय पाहोता प्रथमभक्षयि
त्वा शेषप्रदानेन पालितवान् तथा त्वमपि पाहि इत्यध्वर्युं प्रति सचिवजी प्रार्थनात्ऊपमानानिर्देशेन होतुः प्रथमपानं सिद्धवदवगम्यत इत्यर्थः। अभावकारस्य वषट्कर्तुः
प्रथमभक्षइति वचनं नप्राथम्यविधायकं किंतु भक्षमात्रविधायकं इति द्रष्टव्यं चिंतयेदमधिकरणमित्याहुः तदनघटं प्रयुक्तिचोदितेति वचनोपन्यासः वचनादिति सूत्र
विसर्गः व्यवहारेनैवाहृतात्मेयेति। न च व्यवहारे नतु न्यैवद्धचयति अतएवेति। अनभिधेया ख्यौ चर्मिकक्रमोदस्यावेल क्षण्यादेवेत्यर्थः न च व्यवहारस्ता

शास्त्रसवैर्लक्षैः प्रतिपत्तिसंजवेऽन्यतरस्यापि वाधो न युक्त इति समुच्चय एवेति सिद्धांतः॥ ॥ एकपात्रे क्र
मादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत्॥ ॥ सिद्धः नैकेषां भक्षाणां क्रम अभिचिंत्यते। किमध्वर्युः पूर्वं भक्षयेदुत वषट्कर्तेति तत्रा
ध्वर्युर्हस्ते पात्रस्यावस्थानात्स तावद्भक्षयेत्। ततो वषट्कर्ता च मसिनः पश्चात्तावषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति भक्षप
रं न प्राथम्यमपि विधत्ते वाक्यभेदात्। [illegible] बाधयोः प्राथम्यस्य न्यायतः सिद्धत्वान्न तद्बोधनं युक्तं॥
वषट्कर्तृचमसिनां चानवगतः क्रमआकांक्षित इति तद्विषयमिदं वचनं वषट्कर्तुश्चमसिभ्यः प्रथमं भक्ष इति न
ध्वर्युपेक्ष [illegible] तस्मादध्वर्योः प्रथमभक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। वचनस्याविशेषेणापरत्ते न्यायमात्रेणासंकोचायो
गाद्विशिष्टविधानाच्च वाक्यभेदाभावात्। होतेव नः पुथेमः पाहीति मंत्रवर्णात्कारणाभ्रूतस्य वषट्कारस्य चमसा
नं१ थम्यानन्ति [illegible] भक्षणां प्रथमं कर्तव्यं। यत्तु वचनाभावेपि कारणप्राथम्यादेव वषट्कर्तुः प्रथमं भक्षणं तव
तीति प्रतिपादयितुमिदमधिकरणं। वचनोपन्यासस्तु तत्वाचिंतोद्घाटनार्थमित्याहुः। तेषां स्व व्यवहारे विरोधः॥
तातीयः क्रमेऽभिधेयो विधेयश्चेति विस्तरं व्यवहरंति। अतएवासौ तृतीये चिंत्यत इत्याहुः। अत्रैवाधिकरणे
क्रमचिंता। वषट्काराच्च भक्षयेदित्यत्र वषट्कारो भक्षनिमित्तमित्युक्तं न क्रमः। सत्विहैवं चिंत्यते। स चेद्वचनमना
हत्यन्यायादेव चिंत्यते सोप्यनभिधेयः। पांचमिकवद विधेयश्चस्यादिति सिद्धांतदानिः। पंचमे [illegible] सो चिंत्यः
स्यात्। प्रसंगादिह चिंत्यते। युष्माकमिवेति चेत्तर्हि तथैव ब्रूहि विधेयत्वादसौ तृतीये चिंत्यत इति पांचमिकाद्धि
शेषाभिधानं प्रलापः किंच यदि वचनादितिसूत्रं तत्वाचिंतोद्घाटनार्थं तर्हि तदधिकरणं समाप्य कर्तव्यं इ

एवा ३

संविध्यनादित्रिसावः ३

राम X च्चिंतोद्घाटनं पु[illegible]ज्यते। यादृन्या यादेव प्राथम्यं लभ्यते तत्तो ऽवचनमेवेदं न्यायानु
वाद मात्रत्वा १X

ननु भक्षणकाले होमाभावात्तत्संस्थानमादाय तस्य निमित्तत्वे वाच्ये। तथा सति प्रतिसंधानं निमित्तं सति केन भक्षेव [illegible] वषट्कारभक्षिते सवनीयान्
प्राथम्याच निमित्तं भक्षप्राथम्यमित्यत आह भक्षेतेति। सा घ [illegible] सवनीयानुष्ठानसमये सरूपमतनालं भनेद्द्रिति अग्नीषोमीय सवनीयान
अनुष्ठानसत्वं एवके नेति चिंतोद्घाटन

दंतुकारणानुस्मर्वादिति सूत्रात्प्रागेव कृतमिति निनकृत्वां तत्र वचनादिति सूत्रानुपपत्तिः। न च शक्यमिदं न्या
याल्लब्धुं। यदा वषट्कारः नुतदा भक्षणं कर्तव्यं अकृतस्य भक्षणासंभवाद्धोमेनुकृते तन्निमित्तकमपि भक्षणमुप
स्थितमेवेति न विशेषः प्रत्युत वषट्कारनिमित्तमुपस्थानं भक्षं होमनिमित्तं त्व भक्षं इति तदेव प्रथमं कृत्वा
पश्चादन्यत्कर्तव्यं। वक्ष्यति हि सर्वहोमान्ते सवनीयमुपाकृत्य पश्चादग्नीषोमीयोपाकरणमिति। तस्माद्वचना
देव प्राथम्यं वषट्कर्तुः। अभ्युच्चयमात्रं तु कारणानुस्मर्वं॥ ॥ वचनादनुज्ञातभक्षणं॥ नानुपहूतेन सो
मः पातव्य इत्यत्रोपहूतशब्दे नानुज्ञानमुच्यत इति दर्शयितुमुत्तरचिंतार्थं चेतत्सूत्रं॥ ॥ तदुपहूत उपह्वयस्वे
त्यनेनानुज्ञापयेत् [illegible] लिंगात्॥ अनुज्ञाप्य भक्षणं कर्तव्यं वचनादिति स्थितं। तत्र किं केन शब्देन मंत्रेण वेति। उपहू
त उपह्वयस्वेति लिंगवन्मंत्राम्नानात्तेनैव कर्तव्यमिति। इदमपि प्रातिसूत्रमेव॥ ॥ तत्रार्थात्प्रतिवचनं॥ उपहू
त उपह्वयस्वेति मंत्रः स किं समस्त एवानुज्ञानानुज्ञापनयोः अन्यतरत्र प्रयोक्तव्य इतरत्र लौकिकः शब्दः उत द्वे
यत्रापि समस्तः किं वा विभज्य यथायथमिति। तत्रानुज्ञापनपूर्वकत्वादनुज्ञाया मंत्रांशयोश्च तद्रूपत्वात्तत्वान्त
विभज्य विनियोगः। तस्मात्समस्तोयमन्यतरत्रोक्त यत्रवेति प्राप्ते ब्रूमः। लिंगेन वाक्यं बाधित्वा विभागएव मंत्रयोः
न चापि पाठक्रमं अर्थक्रमेण बाधित्वा पश्चात्पठितोप्युपह्वयस्वेति सर्वेणानुविन्यपनुज्ञापने योज्यः। पूर्वपठितोप्यु
पहूतशब्दः पश्चात्तस्यामनुज्ञायां॥ ॥ तदेकपात्राणां समवायात्॥ ॥ तदुपह्वानं किं सर्वेषां पुरुषाणामुतैकपात्रा
णामेवेति। अविशेषात्सर्वेषामिति प्राप्ते ब्रूमः। दृष्टार्थमनुज्ञापनं व्यलीकं ज्ञागाधिकं च मर्षयितुं। तच्चैकपात्राणां

पि
मंत्राम्नानात्तेनैव विधिक
त्यनायाः स्पष्टत्वे
नसर्वपसमो घपि
तिभावः ८
॥५१॥

51

राम
५१

पशोष्टिष्ट भक्षणानिमित्तमिपं

नक्षस्य यागार्थद्रव्यसंस्कारत्वमेवविशदयन्नूश्लोकं व्याचष्टे यदीति। सोमन्नक्षसंकीर्तनात्प्रकरणाच्चसोमसंबंधी चोमक्षः सएवायंफलचमसस्संबंधितेनतमसैममदौ प्रयच्छेदितिवाक्येनप्रतिपाद्यतेसचयागीयद्रव्यप्रतिपत्तिरूपइतितथाविधस्य मक्षसंबंधोऽस्फलचमसोपियागसाधनंसंपद्यतइत्यर्थः। फलचमसस्ययागसाधनत्वंयजमानभक्षसंबंधनिमित्तकमितियजमानचमसयागाभ्याससंस्थैवफलचमसः सा. धनेनतुरू स्ययागस्य सन्निप्रायेण यजमानचमसयागाभ्याससाधनेत्युक्तं॥१३ फल०नि०१०

म२

मेवतितेषामेवानुज्ञापनं॥ ॥ याज्यापनयेनापनीतो नक्षः प्रवरवत्॥ होतृप्रवचनाम्नातायाज्याः समारभ्ययाहो तुः प्राप्तास्तत्रकाश्चिद्धोतुरपनीययजमानस्यविधीयते। तस्यापनीयमानायांकिंवषट्कारलक्षाऽवपनीयते। उतनेहोतर्यैवावतिष्ठते याज्यामात्रंत्वपनीयतइतिसंशयः। तत्र। यजमानस्य याज्येति याज्यापनयचोदना। व षट्कारस्य याज्यातो भिन्नत्वान्नापनीयते। याज्यायाअधिवषट्करोतीति याज्यातोवषट्कारस्य भिन्नत्वान्न ऽपनयः यद्यपिस्वयंवानिषद्यजतीतियष्टृत्वंयजमानस्योक्तंतदपियाज्यामात्रप्रयोगादेवो तदपनयेऽपनयः याज्यायाअधिहोतैववषट्कुर्यान्निमित्तश्च नक्षस्तस्यैवेति प्राप्तेब्रूमः। यष्टृत्वंयज पपन्नं अतस्तेनप्रयुक्तायाः याज्यायाअधिहोतैववषट्कुर्यान्निमित्तश्च नक्षस्तस्यैवेति। परिस्पर्शाच यष्टृत्वंवषट्कारेणाज्ञायते। याज्यामात्रप्रयोगेतुन्यूनंतच्चनयुज्यते। मानस्यप्रत्यक्षवचनाच्छ्रुतं। अवान्यादयजमानोतोवषट्कुर्यात्सएवनः। नक्षोपि यजमानस्यवषट्का अनंचानंचयष्टव्यं याज्यामात्रंब्रुवन्नसौ। एतद्विशेषेणोमिति कालक्षविकारः श्रुतिसंयोगात्॥ ॥ यदिराजन्यंवैश्यंवायाजयेत्सयदिसो रनिमित्तकः॥ ॥ फलचमसोनैमित्तिकोभक्षविकारः श्रुतिसंयोगात्॥ ॥ यदिराजन्यंवैश्यंवायाजयेत्सयदिसो मंबिभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्यताः संपिष्यदधिन्युन्मज्यतमस्मैनक्षंप्रयच्छेन्नसोममितिराजन्यवैश्यनि मित्तेनसोमविकारः फलचमसः श्रुतः सकिंलक्षमात्रे सोमंविकुर्यादुतेज्यायामितिसंशयः। तत्रविलक्षयिषेदि त्युपक्रमाद्भक्षंप्रयच्छेदितिचोपसंहारात्तत्रैव विकारोनेज्यायामस्तिवृ। एवंप्राप्तेब्रूमः। यागार्थद्रव्यसंस्काररूप लक्षणासंगतेः। स्तिभिनीचमसोयागेद्रव्यमित्यवधार्यतेयदिसोमंस्कारत्वेननिर्दिष्टोतस्तत्संवधित्वेनचश्रूयमाणः फलचमसोऽन्यथातत्त्वंवधायोगाद्यजमानचमसयागाभ्याससाधनत्वंप्रतिपद्यते। तदेवंनक्षसंबंधकथनव्या

X विभक्षयिषेदितिसोमभक्षमनूक्तोयत्तत्फलचमसोनिर्दिष्टपतेप्रकरणाच्चसो मभक्षोनभक्षांतर। सचयागद्रव्यसर X

...नरवं चमोपर्णयष्टृत्वस्त्रवचनाद्यजमानस्यवषट्कारसंबंधे सिद्ध फल चमसस्यनयागसंबंधः इतिस्रवितं३

सहितोमसेस गडके आनेतरसव मिनक्षचितेतिपे टिकाचेदः१

संवेदः१

सोभितेरपयितिहोत रत प्रजेतिस्वयंवं निषद्य यजतीति।

निवर्चपेल११

फलचमसेराजन्यस्येवनिमित्तत्वेन भक्षस्य निमित्तत्वाभावाद्राजन्यस्य भक्षणाभावेपि फलचमसएव का फलचमसे राजन्यस्य भक्षणेतु केतस्य के चिदप्रवादः किंत्व र्थ इति राजन्यचमसइतिवदतो भावः १२ ते२

जेनतद्वारावगतयागसंबंधित्वेन विधीयते। तद्विधौच भक्षसंबंधः प्राप्तएवानूद्यते। तस्माद्विज्याविकारत्वं। एतेनाग्निषवयुक्तस्तोकानांयागसाधनत्वंव्याख्यातं॥ ॥अनुप्रसर्पिषु सामान्यात्॥ राजसूये दशपेयः सोमविकारः। तत्रराज्ञोधिकारः। ज्योतिष्टोमाच्चतत्रदश चमसाः प्राप्ताः। तेषु यजमानचमसस्यराज्ञोभक्षणांप्राप्तं तत्रेदं श्रूयते। दशदशैकैकं चमसमनुप्रसर्प्येयुः। शतंब्राह्मणाः सोमान्भक्षयंतीति तत्रसंशयः। किं यजमानचमसं राजन्यादशभक्षयेयुः। उतब्राह्मणाइति। तदर्थंच किं दशादशेति विधिः शतंब्राह्मणा इत्यनुवादः। उतायमपि विधिरिति। तत्रानुसर्प्येयुरितिविधिश्रवणात्प्रतिचमसंदशसंख्याविधीयते। तथासंख्यामात्रंप्राकृतं निवर्त्तते जातिस्तुप्राकृतैवावतिष्ठते। तत्रौरुगौकहायनीन्यायेनजातिसंख्ययोर्मिथो नियमेसति ब्राह्मणाचमसेषु ब्राह्मणाः दशराजन्यचमसेषु राजन्यादशभवंतीति शतंब्राह्मणा भक्षयंतीति वर्त्तमानापदेशात्स्तवपरिशिष्ट शतसंख्यानुवादः। भूम्नाच ब्राह्मणा ब्राह्मतेषु ब्राह्मणशब्दः। अनुवादाच्चलन्यशावचनं व्यर्थलक्षणाचमसस्येति। नहिकृत्स्नानुवादस्य किंचिदस्तिप्रयोजनं। संस्तवं त्यागतो नैव लक्षणाप्युपयुज्यते। तस्मात्तानुवादेन ब्राह्मणापिमिहचोद्यते। तत्रचन्यायतः प्राप्ताराजजातिर्निवर्त्तते। स्यात्यं च मलकारेण विधिप्रसमिदादिवत्। ब्राह्मणानाम तो भक्षोराजन्यचमसेस्थितः॥ ॥इतिश्रीशास्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य पंचमः पादः॥ ॥ सर्वार्थमप्रकरणात्। अनारभ्यविचारप्रस्तावागतं शेषविषयंविचारं समाप्येदानीं तमेवानारभ्यवादमनुसंधत्ते। यस्यखादिरः स्रुवो भवतियेपर्णमयी जुहूर्भवतीत्यनारभ्यस्रुग्द्वाद्युद्देशेन विधीयमानाः पर्णतादयोजुह्वादीनांकृत्स्नत्वामनि प्रत्यापिनद्धमाति। तस्माद्धेतमानचमसंराजा नोदृश्येपभक्षयेयुरिति। उच्यते विधेरेवा यमर्थवत्वाघुतेस्तथा। अ६

स्य १

वद्यपिपरती का नांनयागस्य चत्वं किं तुप्रतिनियमस्त्वायमिष्टवदृष्टं तेनयासि तेनसर्वप्रकाशि भक्षणादय

भक्षयेयुः ४

च ६

Left margin: ...यदोषित्वेन दक्षः स्पर्शेनाधिकारी...

॥५२॥

52

राम ५२

तुल्येति। आतिदेशिकञ्चरूपस्थितस्य पदस्या। औपदेशिकञ्च रूपस्थितेः शोध्यसत्वेपि अधिकचित्करत्वादिति भावः। अतिदेशस्य प्रत्यक्षोपदिष्टपर्णतादिवर्जनेन प्रवृत्तेर्न द्विरुक्तिदो
ष इत्याह नैवमिति। एथ-त्वेनेति। प्रयाजाः कर्तव्याः अनुयाजाः कर्तव्याः इत्येवं एथक् इत्यर्थः। प्रकार इति। तत्तत्सदार्थसाध्यदृष्टादृष्टावान्तरव्यापारनिचयात्मकोऽस्ति। ततो ऽपकारास्वाः
प्रकारः सर्वपदार्थविशिष्टोतिदिश्यत इतिदशमाद्येव स्पष्टमाणत्वादिति भावः। यदि पदार्थानां प्रकारविशेषणत्वं प्रसक्तं स्यात्तदा तद्द्वारेणातिदेशः पदार्थविशिष्टप्रकारातिदेशो पि स्यात्। तत्र स्यैतदस्ति। एकादेशसमुच्चितानामेव तद्विशेषणत्वेनेत्याशयेनाह समुच्चिता इति। पङ्क्तेः प्रत्यक्षोपदेशात् पर्णतादेर्नानुमानमिति। तन्नाह अवश्यं चेति। प्रत्यक्ष

चाराच्च द्वारेणकल्पनार्थात् इतिस्थितेचिंत्यते। किंप्रकृतिविकृतिसाधारणं विधानं उत प्रकृतेरेवेति। तत्र अनुक्ता
दिप्राप्तिमात्रे हि पर्णतादेरपेक्षितं। या चोपदेशिकी प्राप्तिः प्राप्तिर्या चातिदेशिकी। सर्वासा प्राप्तिरूपेण तुल्यात्तद
नुवादतः। विधीयमाने पर्णत्वं सर्वार्थमिति गम्यते। ननु येनातिदेशेन विकृतौ प्राप्यते तु द्वयः। तेनैव पर्णतापीति व्य
र्थं तदुपदेशनं। नैवं प्रत्यक्षसिद्धत्वात् पर्णत्वं नानुमानतः। चोदकात् प्राप्यते। तस्मात्सर्वार्थाः पर्णतादयः। नैवं द्विरु
क्तिदोषः स्यात्प्राप्तस्य हि पुनर्विधेः। एथत्वेन पदार्थानां रवेश्चे चोदकस्ततः। तद्वर्जं युज्यते प्राप्तिः प्रकारस्त्वतिदिश्य
ते। पदार्थानां खलु प्राप्तिस्तद्विशेषणभावतः। समुच्चिताश्च ते सर्वे प्रकृतौ तद्विशेषणं। तेन यावज्जुहूप्राप्तिर्वि
कृतौ तावत्तेव च। प्राप्तैव पर्णतापीति व्यर्थस्तस्याः पुनर्विधिः। अवश्यं च जुहूप्राप्तिः प्रतीक्ष्या पर्णताविधेः। तयास
हैव पर्णत्वं प्राप्तं न तु विधीयते। प्रकृतावेव पर्णत्वविधिस्तेन व्यवस्थितः॥ ॥प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधि
त्वात्॥ ॥सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याम्नातं। साप्तदश्यं किं प्रकृतो उत विकृताविति संशयः। तदर्थं
च किं प्राकरणिकेन पांचदश्येन तुल्यबलमुत दुर्बलमिति। तत्र द्वयोरपि वाक्यसंयोगाविशेषात्तुल्यबलतां मन्यते।
न च प्रकरणेन कश्चिद्विशेषः। वाक्यात्तु दुर्बलं यस्मात्तस्मात् प्रकृतिगामिता। पूर्ववत् साप्तदश्यस्य तथा प्राप्ते विधीय
ते। सामिधेनीस्वरूपेणासंबंधो वाक्यतो भवेत्। तन्मात्रसंगते चैते संख्ये स्यातामनर्थिके। अपूर्वसाधनत्वांशे ल

संख्ययोरितिश
ः२ क्षिते संगतिर्न भवेत्। तल्लक्षणावबोधश्च शीघ्रं प्रकरणाद्भवेत्। प्रकरणे विधीयमानस्य सर्वस्य प्रकृता पूर्वसाध

सफलेति
शेषः१

राम नन्वविकृतिष्वपि सामिधेनीप्राप्तिप्रतीत्यर्थं साप्तदश्यं निविशेत सामिधेन्यभ्यासप्राप्यमाणाः पांचदश्यविशिष्टतयैव प्राप्यंत इति तत्रापि तदवरोधाविशेषात्कथं साप्तदश्यनिवेशः स्यात आह तत्रापीति। नतश्च मित्रविंदाध्वरकल्पासु दिष्टुत सकरणान्मात साप्तदश्येन बाधान्न तत्रावरोधदोष इति भावः ६

उत्कृष्टस्य च साप्तदश्यस्य विकृतिषु औपदेशिकत्वादातिदेशिकपांचदश्यवाधेन निवेश इति भावः ९

न त्वस्वरसत इति पांचदश्यमपि तत्रैव विधीयमानं तादर्थ्येन विधातव्यमिति गम्यते। तादर्थ्यं च तत्साधनरूपसंबंधे घटते न सामिधेनीस्वरूपसंबंध इति स्वरूपातिक्रमे। साधनरूपलक्षणा तत्र लभ्यते साप्तदश्यस्य तु रूपमात्रं गम्यते नापूर्वार्थत्वं। स्वरूपस्य च सामिधेनीस्वरूपेणापि संबंधो घटत इति नान्वयोपपत्तये लक्षणा किंतु विधीयमानस्य साप्तदश्यस्यानर्थक्यपरिहाराय प्रतिपन्नक्रतुसंबंधसामिधेनीलिंगवशाद विपरीवर्त्तमानमेव कल्पपूर्वकं कथं चिद्धृदयमागमयत्तादर्थ्यसिध्यर्थं तत्साधनलक्षणाश्रयणीयेति क्रतुसंबंधविप्रकर्षाद्दौर्बल्यं। अतः पूर्वनिविष्टपांचदश्यावरुद्धत्वात्रैनैव निराकांक्षं प्रकृतिमलभमानं साप्तदश्यं विकृतिषु निवेक्ष्यते। तत्रापि न सर्वासु किंतु श्रुतसाप्तदश्या सु मित्रविंदादिष्वेवेति दशमे वक्ष्यते॥ ॥ नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात्। सप्तदशावैश्यस्येति यद्वैश्यनिमित्तेन नैमित्तिकं साप्तदश्यं विधीयते। तत्प्रकृतौ वा स्यादुत विकृतौ इति। प्रकृतेः पांचदश्यावरोधात्पूर्ववद्विकृतिषु उत्कर्षे द्वयोर्वा प्रकरणाधीनत्वात्क्रत्वर्थत्वाच्च विकल्पे प्राप्ते निधीयते। नैमित्तिकं प्रकृतावेव नित्यं पांचदश्यं विकृतं निविशते। तुल्यप्रकरणत्वात्तन्नोत्कर्षं तावद्र्हति। प्रकृतौ निविशताततत्त्वापि न विकल्प्यते। पांचदश्येन किंत्वस्य वाधकत्वेन वर्त्तते। नित्यं सामान्यतः पूर्वं सर्वकाशं विधीयते। नैमित्तिकं विशेषेण पश्चान्निरवकाशं। नैमित्तिकमतो हेतुत्रयान्नित्यस्य वाधकं। सामान्ये न हि सर्वप्रयोगानां पांचदश्यं तद्यावद्विक्षित्या वैश्यकर्तृकं प्रयोगं नास्कं दतिताव तत्रैव साक्षाद्विधीयमानं। साप्तदश्यं बलवद्भवति। तथा सर्वमेव क्रतोः स्वाङ्गविकं नित्यं विधीयते। तेनैतद संजातप्रतिपक्षत्वान्न कस्य चिद्वाधकतयाऽवगम्यते नैमित्तिकं निमित्तसंयोगेन विशेषतया

नित्यानैमित्तिकस्य प्राबल्यमुपपादयति ४

सामान्यस्य विशेषविषयत्वविनानुष्ठानापर्यवसानाद्विशेषापेक्षित्वे अल्पलक्षणा ल्पत्वात ३

निमित्तानपेक्षे अनत्यवत्वं २

तादर्थ्ये अपूर्वसाधनं प्रतिशेषत्वं नापूर्वार्थत्वं। अपूर्वोपस्थापकाभावात् १

स्व २

कार्यमात्रे विकल्प्येरन्निति १

बाधित्वा ५

॥ ५३ ॥

राम

५३

तत्प्रतिसंधानसापेक्षत्वाद्दुर्बलत्वं १

करणान्नानर्थक्याद्धि कृतावुक्तपूर्वपक्षोऽमंदः ॥ सावकाशनिरवकाशादिस्त्वे लेविक ल्पोऽप्रसक्ते विकल्पोपिमंदः ५ ननुतर्हि द्विरुक्तेहे तुतरवकाशस्यापिपूर्वपक्षोऽमंदः इत्यत साप्र पूर्वपक्षमुपपादयति ५

विकृतावपि चमसबाधतद्गुण्यमित्यस्यरसादाहृ ९

अत्रा १ चमसोदिति कर्मेति षष्ठी ४

विधीयमानं प[...]ननं भवति । ततश्च तदुल्यन्तप्रतिपक्षविज्ञानावस्थोत्पत्तिकत्वात् तद्बाधे नात्मानं नात्ले लब्धुं लब्धव्य

श्चेतेनात्माप्रत्यक्षवचनात् । अतः पूर्वं गुणावाधकत्वेनैवात्मानं लभते । सावकाशं च नित्यं विप्रराजककर्तृके प्र

योगे अतो न तेनावश्यं नैमित्तिकविषये निवेष्टव्यं । नैमित्तिकमनवकाशं नित्यावाधेन न शक्यते विधातुं । वि

धीयते च तदिति बाधकत्वं । एतेन काम्यस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्य नित्यचमसादिबाधकत्वं व्याख्यातं । पूर्वपक्षस्त्वे

नैमित्तिकेतिमंदः इति कृत्वा नाप्यकारः स्त्वित्तमपि नैमित्तिकमतिक्रम्य तुल्यन्यायं काम्यमुदाहार काम्यस्य हि क्र

त्वर्थत्वाभावात् । क्रत्वर्थश्च चमसस्ततो भिन्नविषयत्वान्नतेन वाधितुं शक्यते । न ह्याधेय चक्रतौ वै गुणफलं न स्याद्धि

गुण क्रत्वाश्रितादपि गुणा[...]न्न स्यात् । यो हि मधुन्येवं दत्तदृष्टिर्दुर्वलां शाखामधिरोहति । तस्य विनिपात एवेति तद्धि

दिहापि । मधुदृष्टिवदेवास्य गुणकामं प्रपश्यतः । क्रियाफलविनाशालावि निपातः प्रसज्यते । तस्मान्न प्रकृतौ नि वे

शः संभवतीति विकृतिरेव गतिः । अथवा क्रतवे चमसेन प्रणीयपुनः कामाय गोदोहनेन प्रणेतव्यं न तु बाधः संभ

वः । क्रतुवैगुण्यादिति एवमेव विशेषाशंकातन्निराकरणाय काम्योदाहरणं । निराकरणहेतवश्च नैमित्तिकवत्त्र

यापि अत्रानुसंधेयाः । आसन्नपुरुषार्थत्वं अपरं चापि कारणं । येन काम्यं वली यस्मान्नित्यान्नैमित्तिकादपि

पुरुषार्थप्रयुक्ता हि सर्वस्य प्रवृत्तिः । काम्यं च फलप्रत्यासन्नं शीघ्रं प्रयुज्यते गोदोहनं क्रत्वर्थस्तु चमसाश्रित्रे

णेति दुर्वलः । अनेनैव हेतुना नैमित्तिकादपि क्रत्वर्थात्साक्षाद्रूपात्पुरुषार्थस्यैक विंशत्याद्यनुवचनस्य वली

आश्रयभूतायाः क्रियायाः गुणफलस्य च विनाशान्नाइ सर्घः ६

ल. लं

नवेतिफलाश्रवणात्। अतएवेष्टी नांइदं फलमनेनकथं कर्तव्यमिति तीतिकर्तव्यताकांक्षालक्षणप्रकरणमसिद्धमिति
भावः। सफलमिति। अग्नीनादधीतेतिवचनाद् ग्नीनां सफलत्वात्र तीतेः। अतएव तस्यैव प्रकरणी इति भावः १
मसिद्धेः प्रकृतविवतस्य सक्तौ कथमतिदेशः इति निरस्तमिति तद्वैपरीत्याशयः १०

ननुपशुकामप्रयोगेति मनि धिनाचमसस्यांग ...
त्राहर

मुस्ही भवति। तस्मात्तेन सा पशुरूपं पांचदश्यं चतुर्यं अपि बाध्यते स त्यपि किन्न विप्रयत्वे प्रणयनादिद्वारतुल्यतयास्ति वि
रोधः। ततश्च क्रत्वर्थस्य तस्मिन्प्रयोगे बाधः प्रयोगांतरे लसावकाशत्वं सामान्येन दिसश्रुतः पशुकामप्र
णयनप्रयोगे तु वाक्यांतरगतश्चमसः संनिधिमात्रेण संबध्यते। गोदोहनं तु तत्रैव वाक्ये श्रुतमिति बलीयः।
तदुक्तं। पशुकामप्रयोगे तु क्रमेण चमसांगता। श्रौतांगं दोहनात्तत्र चमसस्य निराक्रियेति। बाधितत्वादे
वननदानां चमसादेरंगत्वमवघातादेरिव लक्षण्यादौ। अनस्तल्लोपेपि नास्ति वैगुण्यं। येन क्रियाफलवि
नाशस्तद्भया चप्रणयनाभ्यासः स्यात्। गुणाद्धानिर्हि वैगुण्यं नचास्य गुणता तदा। गोदोहनं न च गुणः कृतः
कामायचोदनात्। किंतु प्रणयनं द्रव्यहीनमंगं कृतोस्तदा। काम्यनेमित्तिकेत समासा ... कृतेनित्यबाधके॥ ॥
इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात्॥ ॥ आधाने पवमानेष्टयस्तिस्रः सन्निहिताः समाम्नाताः। तत्र किमाधानमिष्ट्यंगं उत 4
नेति। तत्र प्रकरणादंगत्वं। ननु फलवत्त्वं। निधाव फलं तदंगं। नचेष्टेः फलवत्त्वं। आधानं सफलं अग्नि निष्पादकतयोताव
परीतमंगांगित्वं। स त्सम्येवं पूर्वपक्षवादी मन्यते अग्नयोपति x यः x देशने ... गं। आधानं चाग्निसंस्कारकमवग
म्यमानं। प्रकरणादिष्ट्यंगं भूता ग्निसंस्कारकतयावघातादिवदिष्ट्यर्थं। इष्टीनां तु विश्वजिदादिन्यायेन फल
कल्पनानविष्यतीति। सिद्धांतस्तु॥ फलवदग्निहोत्राद्यर्थत्वादग्नयः फलवंतः तदर्थं चाधानं श्रुतिसंयोगात्॥
इष्टयोपि प्राकरणिकेन वाक्येन फलवदग्न्यंगं। प्रकरणाद्वाधानस्यैव फलवतोंगं विज्ञायमाना। नकल्प्यफला

राम

प्याधरीत्याहप्राकरणिकेनेति। पवमानेष्टिसंनिधौ यदाहवनीये जुहोतीति वाक्यमस्ति तेन चासिद्धस्याहवनीयस्य इष्टिसाधनत्वानुपपत्त्या लक्षणया सप्तम्या द्वितीयार्थत्वे ...
त्यइष्टीनामेवाग्न्यर्थत्वे विधीयत इत्यर्थः। वाक्यांतरमनभ्युपगच्छतामाचार्याणां मतेनाह प्रकरणादिति।

राम ५५

५५

अग्नीनादधीतेति द्वितीया पा २

पवमानेष्ट्यर्थत्वेतत्प्रकरणाधीनत्वादनारभ्यवादत्वानुपपत्तेः इत्यस्यैव निराकरणेन करिष्यमाणोपोद्घाततया अनारभ्यवादत्वव्यवस्थापितमिति सर्वं ३

न्नवितुमर्हति। विनैव कल्पनया सर्वेषामर्थवत्वात्। यत्वातिदेशिकमग्नीनामिष्टाङ्गत्वं तदौपदेशिके प्रत्यस्मिन्नेनं नामग्न्यङ्गत्वेनाधानाङ्गत्वेन वा विरुध्यमानं बाध्यत इति वक्ष्यते। तस्मात् प्रत्यर्थमाधानं। अनारभ्यवादप्रस्तावाद् अनुपदं २ धानवाक्यस्यानारभ्यवादत्वमवस्थितं॥ ॥ तत्सत्वत्यर्थं यथान्येनारभ्यवादाः॥ ॥ स्थितेनारभ्यवादत्वेसं प्रत्येतद्विचार्यते। किमाधानं प्रक्रत्वर्थमग्निमात्रार्थमेव वा। तत्र पर्णमयीन्यायात्सा प्राकृतिगामिता। उच्यते श्रुतिसंयोगादाधानस्याग्निशेषता। प्रसिद्धक्रतुशेषत्वं प्रकृतावुपदिश्यते। पर्णत्वमन्यथा दोषो द्विरुक्तिः स्यात् द्विविधं तु। न कस्यचित्क्रतोरङ्गमिदं श्रुत्याद्यनावतः। वाक्यलक्षणयास्याद्येनान्यग्न्यङ्गत्वोपपत्तितः। स्यादेतत्। यथानारभ्याधीतमपि पर्णमयीत्वं जुहूस्वरूपपरत्वे सत्यानर्थक्यात्क्रतुसाधनांशत्वलक्षणया विधीयमानं वाक्याद्धेव क्रत्वर्थं भवति। एवमाधानमपीति। मैवं। जुह्वादयो ह्याकृतिविशेषं विनापि पर्णमयीत्वेनैतदाकाराः सन्त्वेवातस्वरूपार्थत्वे विध्यानर्थक्याज्जुहूनां तत्र साधनांशलक्षणा। इह त्वाहवनीयादिस्वरूपस्यादृष्टत्वात्कुत्रचिदवगततत्स्वरूपार्थत्वेपि विध्यानर्थक्याभावान्न साधनांशलक्षणया क्रत्वर्थत्वं युक्तमिति विशेषः। एतेन पवमानेष्टीनामप्यकर्मार्थत्वं व्याख्यातं॥ ॥ तासामग्निप्रकृतितः प्रयाजवत्॥ प्रासङ्गिकमिदं। पवमानेष्टिषु किं पवमानेष्टयः कर्तव्या नेति। तत्र प्रकृतितस्तासु पवमानेष्टिसंस्कृतः। प्राप्नोत्यग्निप्रसिद्धेति। अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धजुहूद्वारा सामान्यतः प्रसिद्धसर्वा। वाक्यलक्षणयास्यादितिशङ्कां विवृणोति स्यादेतदिति। उपाकृतीति इह समन्वयादि रूपः उत्तराधिकरणार्थस्योच्यते तदशास्य सिद्धयेतुक्त न्यायमिष्टिष्वतिदिशति एतेनेति। पवमानेष्टीनामग्न्यर्थत्वपक्षेपि न तद्द्वारा क्रत्वर्थत्वमिति सर्वं। प्रयोजनं सर्वपक्षे आधानस्य क्रत्वर्थत्वेपि न तत्र क्रतुकोटित्वं। ... अनुष्ठेयत्वात् ततश्चाधानमात्रेण सर्वत्र प्रकृतिविकृतियागानां काम्यनित्यनैमित्तिकानामुपक्रान्तत्वात् काम्यानामप्यवश्यानुष्ठानप्रसङ्गः सिद्धान्तेनेति।

राम तस्मिन्निति। अमावास्यायामादधीतेत्यादिविहितकाले पवमानेष्टीनां किं क्रत्वंगत्वातास्त्वतिदेशाः उत क्रत्वर्थाग्न्यर्थत्वादग्निद्वारेति विकल्प्या घेदृ षयति नताव
दिति। द्वितीयमन्त्रं घट्टयतीय यि त्यादिना। सिद्धा इति। अनवस्थापरिहाराय प्रथमतो ग्नीन्विनैवानुष्ठिताभिः पवमानेष्टिभिरग्निसिद्धेरूपपत्यात्मका त्रेणोपपत्तेस्ता
सां पुनः पुनरनुष्ठानं न प्रमाणकं।११

स्तदर्थे न कार्यास्ताश्चिष्टयो पिताः। ननु यास्तदर्थास्तासां मध्यन्याः कार्याः। तासामध्यन्या इत्यनवस्थापत्तिः
स्यात्। उच्यते नैष दोषो स्ति सामर्थ्ये न व्यवस्थितेः। यावतीः शक्नुयात्कर्तुं तस्मिन्नहनि तावतीः। कुर्वतो नाव्यव
स्थाप्रसक्ता दिति प्राप्ते विधीयते। नैतावदतिदेशेन प्राप्तिस्तासामंगतः। न हिताः प्रकृतेरंगमिति प्रागेव दर्शितं। प्रकृते
चोदनायां यत्कथंभावेन संगतं। तदेव चोदनालिंगाद्विकृतावतिदेश्यते। चोदकेन ततस्तासां तासु प्राप्तिर्न विद्य
ते। अंगत्वे सत्यपि तासां नातिदेशो व कल्प्यते। विधीयंते यदा तान प्रकृतौ संनितास्तदा। यदा हि पवमानेष्टयो वि
धीयमानाः कथंभावापेक्षिण्यः प्रकृतिमालोचयंति तदा प्रकृतेस्तच्छून्यत्वान्न ततस्ताः शक्यंते ग्रहीतुमिति तद
तिरिक्तामेवेतिकर्तव्यतां गृहीत्वा संतुष्टाः पवमानेष्टयो न पुनरात्मानमपि गृह्णंति। यत्तूक्तमग्निप्राप्तेरर्थतस्ता
मपि प्राप्तिरिति। अत्रोच्यते। सत्यं प्राप्यंते ग्नयस्तत्त्वसंनवाहाध्यंते। ते हीष्टीनां साध्यभूताः कथमिव तासां साध
नीभवेयुः। नन्वतएवाग्न्यर्थमन्याः क्रियंते। तत्साधितैश्चाग्निभिरन्या इष्टयः करिष्यंत इत्युक्तं। न। सर्वथा तावत्प्रथमं
काश्चिदिष्टयोऽग्निं विनैव कर्तव्याः। तानिष्ठाकिमग्नयो जायंते न वा। यद्विनैवाह हि किमर्थं ताः क्रियंते। अथ जायंते सि
द्धार्थे नान्याः कार्याः। अग्न्यर्थमेव हि ताः क्रियंते। ते च सिद्धा इति नान्याभिः प्रयोजनं। तस्मान्न पवमानेष्टिषु पवमाने
ष्टयः कर्तव्याः।। ।।तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणविशेषात्।। एवं प्रकरणस्य पूर्वैः सह विरोधविचारे प्रासंगि
कं समाप्याधुना स्थानस्य पूर्वैः सह विरोधा विरोधौ विचार्येते। पादाद्येन प्रकृतिविकृतीनां समानासमानविधा
।।५५।। नत्वं विचारितं। अत्रापि तदेवानुवर्तते। ज्योतिष्टोमे त्रयः पशवः तत्राग्नीषोमीयः क्रयसंनिधावुत्पन्नो वचनात् राम ५५

विरोधात्२ सरण औपवसथ्येऽहनि द्विर
वस्यः पशुरालभ्यत इति१

मोदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति१

55

ज्योतिष्टोमद्वारेणाहीति पशुस्वरूपार्थं आनर्थक्यात्सद्भूतज्योतिष्टोमापूर्वसाधनार्थत्वस्य वाच्यत्वादि। तन्मावाः नस्वतः इतदेवविशिष्टपति अग्नीषोमीयस्येति। य
दात्यग्नीषोमीयः क्रयसंनिधावुपन्नस्तद्देवतस्येति कर्तव्यताकांक्षा सा च चोदकेनैव पूरिता। ततः अनिराकांक्षे ... यसत्त्वस्य वचनाद् औपवसथ्ये दृनि प्राप
स्य धर्मविधिसंनिधावपि न ... तिकर्तव्यताकांक्षेति नास्ति तु स्वप्रकरणेऽस्य पशोः अग्नीषोमीयस्यापि सन्निधानाद्धर्मविधिसान्निध्यात्प्रकरणसद्भावना
रूचिता अनाकांक्षणीयमेव ... वेति। तस्मात्र ... तत्र सवनीये ... नापिनास्ती ... आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे ... प्रकरण
नपाप्रचार ... ईस्याश्रवणात्। ११

स्येदिनेऽग्नीषोमीयोऽनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिने धर्माम्नानादनुष्ठानसादृश्यलक्षणसंनिधानं स्यात्। ५

औपवसथ्ये हन्यनु... यते। तस्मिन्नेवाहनि सवनीयाम्नानं। आग्नेयः पशुरग्निष्टोम इत्यादि। तत्रैव पशुधर्माः यूप
च्छेदादयः पठिताः। सौत्येऽहनि पुनः सवनीयाम्नानं। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशु
मुपाकरोतीति। अनुबंध्यस्त्ववभृथांते समाम्नातः। तदिह विचार्यते। किमेते धर्मास्त्रयाणामपि पशूनां साधारणत्वे
न विधीयंते। किं वा सवनीयस्यैव। अथवाग्नीषोमीयसवनीययोरुताग्नीषोमीयस्यैवेति। तदर्थं च किमग्नीषो
मीयस्यपरस्त्वैनं ज्योतिष्टोमिकेन प्रकरणेन सवनीयावांतरप्रकरणेन वा विरुध्यते नेति। तत्सिध्यर्थं किं सवनीयाना
मोपवसथ्येऽह्नि प्रकरणमस्ति नास्तीति चिंतनीयं। ततोप्यनह्नि वेतव्यं। किं औपवसथ्येऽह्नि सवनीयोत्पत्तिरुत सौ
त्येऽहनीति। तत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमगृहीतास्तेधर्माः तदंगेषु पशुषु विज्ञायमानाः तत्प्रकरणाविशेषात्सर्वार्था भवंति
ज्योतिष्टोमद्वारेणाहि पशूनां धर्मविधिप्रकरणं। न स्वतः कस्यचित्प्रकरणं अग्नीषोमीयस्यापि स्थानमात्रं तत्र प्रक
रणाद्दुर्बलं। सवनीयस्यापि सुत्यायामुत्पत्तिरितरत्र गुणार्थश्रवणमिति नास्त्येव विशेषतः प्रकरणं। अनुबंध्यस्य त्व
नाशंकनीयमेव। तस्मात्सर्वार्थाः स्यादेवमविशिष्टं प्रकरणं। यदि ज्योतिष्टोमद्वारं स्यात्। सवनीयस्य तु स्वत एव
विशेषतोऽवांतरप्रकरणमस्ति। सौत्येऽहन्याश्विनग्रहणोत्तरकालं गुणार्थश्रवणं। औपवसथ्येऽहनि गुणाभावात्स
वनीयानामुत्पत्तिः। अतः प्रकरणात्तदर्थाः। येऽलवांतरप्रकरणं नेच्छंति तेषां स्तत्र नाप्यविरोधः। यद्वा निष्प्रसंगं नसमि
दादिषु सौमिकधर्मप्राप्तिरिति तत्स्थितत्रयस्य साधिकारेपि तुल्यं। अथ तस्य तस्मात्स्थितेभ्यः पूर्वे द्युः क्रियत इति देव
ताविधेर्नीचाच्छत्वं। समिदादिष्वपि मंत्रवर्णाद्देवताविधिरूपं स्तुयात्तुवदस्यैव। मा प्राप्तत्सौमिकधर्माः दर्शपौर्ण
निरधिकाराणामंगानामपीति कर्तव्यताकांक्षालक्षणप्रकरणाभ्युपगमे समिदादिषु तदाकांक्षायामव्यक्तासु सोमस्येति सौमिकधर्मातिदेशः स्यादिति पचैर्निशि ... पादितं तदनू ... प्र
पतिपत्तेति। मंत्रतश्च तु ध्यानद्विता द्वादेवता या ... मोऽ... ...

ज्योतिष्टोमे सोमद्रव्यकतया पशुधर्माणाम ... तदंगन्यायेन। ७

सएष उपोपवसथ्येहन्यद्भिर्देवत्रः पशुरालभ्यते ६ अवद्याहे तु च छ्यतिकुत इति। उत्तरमौहस्सवनीयस्येति ९

द्येति। चरुश्च पितृदेवतासकृदाच्छिन्नं बर्हिस्त्वाहो स्रुपादि संनिपातिपोक्षत्यादिष्वर्थः। दर्शितमिति। वेदिर्बर्हिरग्नीध्रादि भिन्नत्वान्तस्कारैश्च त्वाधानादि भिन्नसंनिपातिपोक्षत्यमिति दर्शितमित्यर्थः ९ तेनापीति। अग्नीषोमीयस्याकांक्षावलादुक्तमीणामाकांक्षाप्पत इतिभावः १७

मासिकधर्मास्त्वप्राप्नुयुः वैमृधवदिति चेत्। इदमपि पित्र्यज्ञे तुल्यं। अथ तत्रेद्ध्यदेवतादिसंनिपातिपोक्षत्व्या
न्नातिदेशः। तत्समिदादिष्वपितुल्यमिति दर्शितं प्रकरणाधिकरणे। तस्मादस्त्ववांतरप्रकरणं। यदि च एत
न्नेष्यते ततः स्तोत्रादेवसवनीयार्थतावश्यं स्यात्। तत्राग्निषोमीयस्याप्यविशिष्टमिति केवलसवनीया
र्थत्वपक्षो त्वं तन्निर्मूलः स्यात्। ननु तवाप्युभयार्थत्वपक्षो निर्मूलः। यथा न निर्मूलस्तथा वक्ष्यामः। तस्मा
त्सवनीयार्थ इति द्वितीयः पक्षः। गृह्णीमएतत्सवनीयार्थ इति स्तोत्रादग्नीषोमीयार्था अपि भवेयुः। ननु प्रकर
णात्स्तोत्रं दुर्बलं तत्कथं ततोग्नीषोमीयशेषत्वं धर्माणां स्यात्। तदुच्यते। यद्यपि प्राकरणिके न सवनीयार्थत्वेन
धर्मा निराकांक्षास्तथापि अग्नीषोमीयस्य पशुधर्मापेक्षित्वात्तेनापि संबध्यंते। यथोपदेशावगतप्रकृत्यंगत्वा
वाधमी दुर्बलेनाप्यतिदेशेन विकृतेरपि भवंति। एवमेते पशुमयार्था इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्नीषोमीयशेषत्वं यदु
क्तं सत्यमेव तत्। सवनीयार्थता तेषां अव जानीमहे कुतः। सवनीयस्य धर्मेषु नास्ति प्रकरणं यतः। न खल्वौपव
सथ्येह्नि सवनीयो विधीयते। यतः प्रकरणं तत्र सवनीयस्य लभ्यते। प्रचारविप्रकर्षो ह्यस्य गुणस्य तु विधित्सया
कीर्त्यते सवनीयोत्र सौत्ये ह्येष विधीयते। कर्मणश्चाविधिर्यत्र तत्र प्रकरणं न वेत्। ननु यत्र गुणार्थेन श्रवणं तत्र वि
द्यते। तस्मान्न सवनीयस्य प्रक्रिया गुणसंनिधौ। यत्त्वौपवसथ्यवाक्ये गुणो नास्तीत्युक्तं। अस्ति प्रचारविप्रकर्षः।
अग्नेयः पशुरित्याद्यनुकीर्त्य यथा वैमृधस्य इत्यादिना निंदित्वा तत्परिहाररूपेण वपया प्रातःसवने चरंतीत्यादि
ना प्रचारविप्रकर्षो विधीयते। शक्यते च सौत्ये पशुत्यागं कर्मान्तरघप्रचारविप्रकर्षो विधातुं उपादेयत्वात्। तासु या

विनिगमनाविरहमाशंक्य अनुपादेयगुण समभिव्याहृतत्वो क्य एव कर्मोत्पत्तिः ननु उपादेयगुणसमभिव्याहृते उपादेयस्य
अविदितानुष्ठानदेशाः
(यथा वैमृध्याः विदितोज्जननमवधुनोतेरेवमेते अप्रज्ञायमानाज्जननमवधुन्वते २
दूरस्थकर्मानुवादेनापि यदाहवनीयं जुहोतीति चद्विधिस्तथावादितप्रकरणांतरन्यायेन विनिगमकमाह शक्यते चेति। ९

राम ५६

परिव्याणांतरमिति। आश्विनग्रहोत्तरकालस्य आश्विनग्रहं गृहीत्वाभिवतापर्यं इति वाक्यादेव प्राप्तेरुपनिष्क्रमणस्यार्थात्प्राप्तेश्चात्र परिव्याणमेव विधेयं। तच्च पुनः श्रुतेः क्रमांतरात् क्रमादिति। पूर्व
वत्क्रमबाधकस्य प्रकरस्याभावात्। एवमपि अग्नीषोमीयार्थयूपार्थत्वेन परिव्याणं न विशेषणीयं किंतु अग्नीषोमीयसंबंधियूपसंबंधित्वमात्रेण। ततश्च मानर्थक्यपरिहारादग्नीषोमी
यसंनिधेरप्युपपत्तेश्च। अन्यथा सर्वस्याचारण्ये न वर्तमाना या धर्मश्रुतेः संकोचापत्तेरिसाप्रायेनाह श्रुसेति। नन्वेवमपि सवनीयपरिव्याणस्य तद्रूपसंबंधिनोग्नीषोमीयरूप
संबंधित्वाभावान्नसाचारण्यं तत्राह सवनीयेति। एकादशेयूपस्य सौमिकपशुत्रये तंत्रतायावक्ष्यमाणत्वात् सवनीयपरिव्याणमप्यग्नीषोमीयसंबंधियूपसंगतमिसर्थः॥ ॥
वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधचिंतायास्त्वोनस्य पूर्वैः सह विरोधाविरोधप्रसंगात्वासंगतिमाशंक्याह अतःपरमिति। समानविधानप्रसंगागता इत्यर्थः। प्रकरणमन्वाक्रमारभ्याधीतमेह
मात्रानुगतं किं वा सौमिकं महाप्रकरणं। आद्य आह। ग्रहाणामिति। तेषां क्रत्वर्थत्वयाविधानाभावात्। द्वितीय आह नापीति। ये सोमप्रकरण[illegible]गताः सुत्यास्तान् स मज्ञा
दित्येवरूपेण प्रकरणस्य धर्मविधिश्च विशेषणत्वेन संभवति। विनियोग[illegible]मात्रप्रमाणस्य तस्य परविशेषकत्वाभावात् अनुपपत्तेरिति भावः। इत्थमेवोत्तरा[illegible]तास्य
र्थैसंसेपत आह नहीति। तेन प्रकृते न विशेषणादिति। धर्मविधिपुरुदेशपरहशाद्यार्थस्य प्रकरणेनापूर्वसाधनत्वेन तद्रूपविशेषणत्वादिति यावत्। फलितमाह येचेति॥
मष्टासाधिकरणप्रयोजनं। गुणकामप्रवृत्तप्रवृत्तिरूपं। ननु नेदं प्रयोजनं विकृतिषु हि यथाश्रुताश्रयाभावात् गुणकामानामप्रवृत्तिः। संस्थानां तु विकृतित्वेपि तदाश्रयस्य ज्यो
तिष्टोमस्य सत्वाच्च धर्मतया नुष्ठीयमानस्य सदोमानादेर्यथाश्रुताश्रयस्य सत्वेन यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादित्यादिगुणकामानामिह प्राप्त्यव
श्यंभावादिति चेत् सत्यं। तथापि संस्थार्थयदुक्थ्यादिग्रहयागाभ्यासांतरं तत्र प्राकृतधर्माणामतिदेशातः प्राप्तो यहाधाश्विनगुणकामप्रवृत्तप्रवृत्तिरूपं प्रयोजनं संभव
तीति॥ ॥

श्रीगणपतये नमः॥ ॥सप्तहौत्रप्रयोगः॥ होतुः कर्मसाधर्थे उद्गातृ होतृ प्रशास्तृ उन्नेतृ अध्वर्यु एभ्य ओज्ञा आदित्याद् आब्रह्मणस्तु त्वः। अन्ये
भ्यो होत्राभ्यश्छ इति सेत्विग्वाचकेभ्यः कृः इति

उपाकरणस्य परिव्याणस्य या आम्भिनग्रहो चरका लोविशेषो नान्यः। तयोश्च नास्ति विपरिदृष्टिः॥ न च प्रचारोत्कर्षेण तयोरप्युत्कर्षाद्विपरिदर्शितिशक्यं। यत एकोत्कर्षे
अपरोत्कर्षो हि च्या संभवति। प्रधानोत्कर्षे अंगोत्कर्षो हि। तदादिवाभिसंबंधादिति न्यायाद्धि। तओपवसथ्ये हनिकर्मोत्स्यानीयस्तेन अवांगाना कर्तव्यत्वेन निवृत्तिकाल
त्वादनिवृत्तिकालानाम् अंगानां प्रधानोत्कर्षेण उत्कर्षात् उपाकरणादीनामिह नास्त्युत्कर्षः। तदादिवाभिसंबंधादिति न्यायस्य उपाकरणादिघस्ये नाप्रसंक्तस्मान्नोपा
करणपरिव्याणयोर्विपरिवृत्तिरित्तिपरिहरन्ति नैवमिति। तदादिक्रियस्योत्कर्षेकृते तदादेरुत्कर्षः। अस्य चापकर्षस्य तदंतस्यापकर्षः स्यात्। तेनुक्रतमात्रस्य बद्धक्र
मत्वात् क्रतमात्रोत्कर्षापकर्षयोः क्रमविलोपप्रसंगादिति तदादिवाभिसंबंधात् तदंतमपकर्षः स्यादिति पांचमिकस्य सूत्रार्थः। अपूर्वत्वादिति। अह्नाप्त क्रमत्वादित्यर्थः।
पाठतः क्रमह्नुहेः पूर्वमेवमस्य सवचनतो बपाश्रंकणो तु क्रतमात्रोत्कर्षो न तु तदादेरुत्कर्षः इत्यर्थः। तस्मादिति। उपाकरणस्योतिपरिव्याणस्याप्युपलक्षणं। सवनी
यप्रकरणानिरोसेन द्वितीयतृतीयपक्षौ निरस्य प्रथमपक्षं निरासितुमनुवदति। यत्विति। यदीति। एवं च पशुधर्मेषु महाप्रकरणव्यापाराभावो घटपशुनिर्युंजी
तेसादौ संनिहितानां अग्नीषोमीयापूर्वसाधनमेव पशु शादनलक्षणीयमिति भावः। अन्यत्रेति। सवनीमादौ। नविधानतः न सामानविधादित्यर्थः। सामान
विध्यमेवाजविचार्यते न तु धर्मस्य दसङ्गवइति भावः। तत्रहीपकमात्सत्रइति। तुल्यः सर्वेषां पशुविधिरिति सूत्रइत्यर्थः। प्रयोजनं पूर्वपक्षे सवनीयानव
ध्ययोस्तदेवत्यपुरोडाशस्याप्रवृत्तिः। अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्यग्नीषोमीयप्रयोगमध्ये अग्नीषोमदेवत्यस्यैव
पुरोडाशस्याम्नानेन तस्मात्सामानाभावात् न च पुरोडाशेन माध्यंदिनेति सवनीयादिपुरोडाशः प्राप्तइतिवाच्यं। तस्य पुरोडाशप्रचारविप्रकर्षेमात्र विधा
यकत्वेन पुरोडाशविधायकत्वाभावात्। पुरोडाशविधायकत्वेपि तस्य पुरोडाशस्य सवनीयपशुसमानदेवताकत्वमानाभावाच्च। प्रथमपक्षे स्त्री पशुका
यामन्वेष्यायां नावभिकन्यायेन मध्यमिकाग्निगुणप्रयस्य निवृत्तिस्मः सिद्धान्ते तु अग्नीषोमीयस्य प्रकृतित्वात् तत्र च पुरोडाशस्य दार्शमिकन्यायेन संनिपा
तित्वात् संनिपातिनां च विकृतिषु उहेन प्रवृत्तेः सवनीयादौ तत्तद्देवताक पशुपुरोडाशप्रवृत्तिरनवेष्यायामप्याग्निगुणप्रयस्योहेन प्रवृत्तिः॥ ॥अवांतरेति। पू
र्वेद्युः सायंदोहस्य विधानात्तस्य परेद्युरेवेति कर्तव्यताकांक्षास्यात् इति भावः। न चेति। शाखाहरणादीनां दोहमात्रपर्यवसानाभावेन दोहद्वारा यागार्थत्वाद्यद
तस्यैवावांतरप्रकरणस्थानतो। न च दधियागस्य पूर्वेद्युरवांतरप्रकरणमस्ति। ऐन्द्रदध्यमावास्यायामिति तस्य परेद्युरेवास्नातोः। न वा तस्य पूर्वेद्युः स्थानमस्ति।
तस्य परेद्युरेवानुष्ठानात्। प्रयोजनं पू. प्रातर्दोहार्थवत्सापाकरणं शाखयेति नो नियमः। तथा सायंदोहार्थं तरं शाखानाशे प्रातर्दोहार्थं न शाखान्तरं संपाद्य
सिद्धांते तु भयविपर्ययः॥ ॥उपोष्टउपरव पोस्य प्रवापकृतस्य डिके वराखेति। ऐन्द्रवायववादिग्रहयज्ञस्यासानात तत्रानुष्ठानात्। प्रकरणादिति। प्रातः स
वनेकग्रहयज्ञस्यासमात्रं स्वप्राप्तिरिष्ठविध्यभावात् स्तवत्वाभावात् तन्मात्रस्यप्रयोगीतिकर्तव्यताकांक्षाविरहात् महाप्रकरणेन सर्वार्थाः॥ ॥

57/1

उपादयत्युत्ता समाभव्याहृत. उपादयस्य
हूरस्य कर्मानुवादनापियदाहवनीये जुहोतीति यद्धिसंभवादिति प्रकरणान्तरन्यायन विनिगमकमाह शाक्यतन्यात।

ननु सिद्धान्तेप्यतिदेशेन सवनीयानुबन्ध्ययोरपि विधिः स्यात् कथं स्थानानुपूर्व्यस्येति सिद्धान्तस्य एतदधिकरणाद्यसूत्रस्थविधिशब्दानुषङ्गेणा
ग्नीषोमीय एव धर्मविध्युक्तिरित्याशंकामुपदेशपरो विधिशब्द इत्येवं निरस्यतीति १०

वाक्ये तु कालो गुणः न चासावनुपादेयत्वादौपवसथ्येऽहन्यदूरस्थावि परिवर्त्तमानकर्मानुवादेन विधातुं शक्य
त इति तत्र तावत्कर्मास्य निर्दिधात व्या। नन्वौपवसथ्ये प्युत्पन्नं कर्म प्रचारोत्कर्षादुत्कृष्टं प्रातःसवने विपरि
वर्त्तत इति शक्यत एव कालविधिः। नैवं। ये हि वपाप्रचारात्प्राक्तनाः पदार्थास्तेषामेव तदादिकान्निसंबन्धादिति
न्यायादुत्कर्षः स्यात् दूरत्वाद्धा तेषामपि न स्यात्। उपाकरणादीनां तु प्राचां पदार्थानां नास्त्येवोत्कर्षः। तस्मा
दुपाकरणस्य प्रातःसवने विपरिवृत्त्यभावान्न तस्य कालविधिः संभवतीत्युत्पत्तिविधिरेवायं। इतरस्तु गु
णविधिरिति प्रकरणान्नाचान्न सवनीयार्थत्वं स्थानात्त्वग्नीषोमीयार्थत्वं। यत्तु महाप्रकरणेन स्थानं वा
धित्वा ज्योतिष्टोमगृहीताः सर्वपशूनामित्युक्तं तत्रोच्यते। पशुधर्मा हि पशुप्राप्त्याकांक्षन्ति। ज्योतिष्टोम
स्तु सोमयागो न पशुधर्मान् गृह्णाति। यदि न कश्चिदपि पशुधर्मान् गृह्णीतुं शक्नुयात्ततो गत्यभावाज्ज्योति
ष्टोमगृहीताः संतस्तत्रानर्थक्यात्तदंगेष्ववतरेयुः। शक्नोति स्थानादग्नीषोमीयो गृहीतुमिति तदर्था धर्माः
न सर्वेषाममीनापि सवनीयस्यैनानुबन्ध्ययोः। अग्नीषोमीय एवाम्नो विधेरीमा व्यवस्थिताः। अन्यत्र त्वतिदेशेन
गच्छंतीति न विधानतः। विधिस्तु देश एवेति सूत्रे विधिरुदाहृतः। ॥ दोहयोः कालभेदाद् संयुक्तं शृतं स्यात्। द
र्शपूर्णमासयोः सायंदोहः एवं घुः प्रातर्दोहश्चापरेद्युर्दोहधर्मा शाखाहरणादयः हरवेद्युः क्रियन्ते ते किं सायं
दोहार्था उत तदुभयार्था इति संदेहे एवं वदनुष्ठानसादेश्यादवांतरप्रकरणाद्धा सायंदोहार्था इति प्राप्ते निधीयते।
प्रकरणविशेषादुभयार्थाः न हि स्थानं प्रकरणस्य बेहेन च दधियागस्यावांतरप्रकरणमत्रास्ति। न च स्थानमपि नहाप्रकरणा१२
प्रयोजनं शाखाच्छेदनहरणादेः सिद्धान्ते तिरपूर्वोऽपि उभयार्थेनापि गोपस्थानप्रस्तावनवत्सापाकरणादिपरेद्युः पुनरनु
ष्ठेयेपयायागार्थपूर्वपक्षे नेति शाखाहरणाद्यपि पयोविरुद्धोपयस्यादावनुष्ठेयं सिद्धान्ते पूर्वपक्षे तु न ४

राम

भक्तिकापचारः रशनयायूपं परिव्ययतीति

प्रयोजनं एवं पक्षे सवनीयपरिव्याणं वा ससालोकिकरशनयापि वा कार्यं सिद्धांते त्रिवृत्त्वेन

प्रधानस्य विघतेतस्याप रेद्युरेवानुष्ठानात्। दधिसिद्ध्यर्थात्तक्तके चिद्धर्माः पूर्वेद्युः क्रियंतेन च तदर्थाः शाखा

हरणादयः प्रधानार्थत्वात् तस्मादुभयार्थादोहधर्माः॥ ॥तद्वत्सवनांतरग्रहाम्नानं॥ ज्योतिष्टोमे प्रातःस

वनसंनिधौ ग्रहधर्माः समाम्नाताः उपांशुमिश्रन्ये ग्रहाः सायंतेऽनुपांशुध्रुवइत्येवमादयः। तत्किं प्रातःसवनि

कग्रहार्थाः उत प्राकरणिकसर्वग्रहार्था इति विचारः पूर्वत्रस्थानमपि नास्तीत्युक्तं इहतु संदिग्धं स्थानमिति

॥५७॥ विशेषाशंका। प्रकरणाविशेषात्तु सर्वार्था इति सिद्धांतः॥ ॥रशनां च लिंगदर्शनात्॥ अग्नीषोमीययूपप

रिव्याणं विहितं परिव्ययत्यूर्गवै रशनेति। सवनीये पुनः परिव्याणांतरं विहितं आश्विनंग्रहं गृहीत्वा पनिष्क

म्य यूपं परिव्ययतीति। परिव्याण साधनभूतारशनातद्धर्माश्चाग्नीषोमीयक्रमे विहिताः त्रिवृद्भवति दर्भम

यी भवति पथिष्ठानां कर्तव्येत्यादयः तत्किं अग्नीषोमीयपरिव्याणार्थाः उत सवनीयपरिव्याणार्था अपीति

संशयः। तत्र क्रमादग्नीषोमीयार्था इति प्राप्ते निधीयते। श्रूयेत यूपसंबंधिपरिव्याणं तो गताः। नाग्नीषोमी

यधर्मास्युस्तावतेवार्थवत्वतः। सवनीये परिव्याणमप्येत यूपसंगते। तस्मात्तत्रापि रशनं संदधर्मैः प्रयत्स्यतद्

ति॥ ॥आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात्॥ अतः परं प्रासंगिकी कथा लक्षणसंगतिः स्पष्टैव। अग्रह पाद ४

धर्माणां साधारण्यं पूर्वमुक्तं ते क्रिमनारभ्याधीतयोरभ्यदाभ्ययोरपि भवंति। उत प्राकरणिकानामेवेति संश

यः। तत्र प्रकरणादेनेतद्व्रत्यग्रहमात्रगाः। नानारभ्य समाम्नातग्रहार्थास्युरसंनिधेः। उच्यते। ग्रहाणां प्र राम

क्रियानास्तियथा धर्मव्यवस्थितिः। नापि प्रकरणं तेषां विशेषेण तयेष्यते। नह्ययेसोमप्रकरणगतास्ते षाममी ५१

हि

57 1/2

यस्यैवं विदुषोऽसुर्गृह्यते यस्यैवं विदुषो दाघ्यो गृह्यते रीतिवाक्यानर्थ

३X को धर्मः अखंडामलक्षणामित्येवमाद्यः किंप्रा करणिकानामेवेति X३

इत्यादिवाक्ये इति यागे सोमस्य बाधकः न धर्मलक्षण इति पञ्च मया देवपान्या सिद्धा रोहिणी नमस्

प्र० एवंपक्षे सोमपदवतो मन्त्रस्यादिमन्त्रस्य फलचमसे लोपः व्रीहिमंत्रस्यावयवेषु। सिद्धान्ते तु रैनप्रयोगः ६

नसमा त्रविकारत्वेसंस्काराप्रसक्त्यावि चारायोगाद्राहृतेचे ति १

धर्मा इति। किंतु। यज्ञेः प्रकरणांतेन प्रकृतेन विशेषणात्। धर्मास्तत्साधनानां द्रव्यग्रहाणां शेषतामियुः। ग्रैवाना रभ्य विहिता ये च प्रकरणे ग्रहाः। स वैतत्साधनत्वात्तद्धर्मसंबंधमामुयुः॥ ॥अग्न्यंगमप्रकरणेतद्वत्॥ अ ग्निप्रकरणे समाम्नाता दृष्टकानां उतानां रत्याधीतानामपि चित्रिणीरूपदधातीत्येवमादीनां। पूर्ववदेव संश यपूर्वोत्तरपक्षाः। पूर्वत्राग्न्याधानयो रनारभ्योत्पन्नयोरपि प्राकरणिकेन वाक्येन विनियोगोऽस्तीति प्रकरण संस्पर्शिनावान्तद्धर्मसंबंध इति विशेषाशंका। प्रकरणसंस्पर्शिभावेऽपि प्रकृतापूर्वसंस्पर्शित्वसाधननिवे शिनो धर्मास्तासामपि न वंतीति सिद्धांतः॥ ॥नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे राज न्यवैश्यनिमित्तेन फलचमसश्च्नोदितः सेज्याविकार इति स्थितं। संस्कारिषवादिसंस्काराः तेकिं नैमित्ति कस्यापि फलचमसस्य समानाः उत नित्यस्यैव सोमस्य नैमित्तिकं तु तद्विकार इति विचार्यते। तत्र पूर्वसा धनत्वांशे संस्कारविधयो यतः। तस्मान्नैमित्तिकेऽपि स्युः साधनत्वाविशेषतः। सोममभिषुणोतीत्ययमर्थः अभिषुतेन यजेतेति। फलचमसे नापि चेज्यते अतस्तस्याप्यभिषवउपदिष्ट एव भवति। तेन व्रीहियवानि साः समानविधयो यथा। नित्यनैमित्तिकद्रव्ये समानविधिनी तथा। उच्यते साधने नैव नित्यसंस्कारसंगतिः। स रूपाणां त्वसौ युक्ता न विरूपेण युज्यते। संस्कारादि निमित्तसंयोगानावाक्रतेः स्वांनाविकांगत्वेन विधीयमा नास्तदनुरूपमेव द्रव्यमाश्रयंते। व्रीहिवच्च यवा अपि प्राप्तिरूपेणाकृतो नित्या एवेति। धर्मविधेरवैरूप्यात्त नुवंति द्वारतामुपगंतुं यदप्यनुष्ठानरूपेणानित्यत्वं तद्व्रीहीणामपि तुल्यमेवेति नित्यद्वारा शवादगत्या

१०X युक्तो धर्मसंबंधः। चित्रिण्यादीनां तु वि नियोगोपपनार्थ्यवादेनैवेति प्रकरणासंस्पर्शा X१

ननोति देशेन च मआह कारत्वर्थः

निमित्तानपेक्ष ३

विरोधी साशयेनाश्यदपीति १

यांकांचन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तामध्यमायां चितावुपदध्यादिति १

आम्नानकृतनित्यत्वमेव द्वारत्वे प्रयोजकं नानुष्ठानकृतं नित्यत्वविनिगमनार्थमाह शाब्देति। नित्यत्वे हि धर्मविध्येकवाक्यत्वोपयोगित्वेन धर्मे द्वारत्वे प्रयोजकं
एकवाक्यत्वे च आम्नानकृतनित्यत्वमेवोपयोगि शाब्दनित्यधर्मान्वये शाब्दनित्यत्वस्यैवोपयोगात् न त्वनुष्ठानकृतमपि तस्य शाब्दत्वात् स्वपि ... त्यादि त्यर्थः।
नित्यानित्यसंयोगविरोधस्यैकवाक्यतो विघटकत्वमेव वचनव्यक्त्यंतरनिराकरणेन विशदयति यदीति पुते नेति। प्रयोगतश्चेति। इदं च संनममा त्राकुरुते
स्यप्रागुक्तत्वात् ५ इह तनुप्रयोग

वघातादीनामनित्यद्वाराश्रयणं युक्तं। आम्नानस्वरूपेण च नित्यत्वाद्व्रीहि पवविध्यो र्नित्यवदाम्नात
संस्कारविध्येकवाक्यत्वं शाब्दरूपसमानत्वाद्युज्यते। शक्यते हि वक्तुमवहतैर्व्रीहिभि र्यवैर्वा यजेतेति फ
लचमसस्थनिमित्तसंयोगादाम्नानेनैवानित्यः कथं नित्यैर्यावत्क्रतुभाविभिराशिषवादिभिरेकवाक्यतामुपे
यात्। विरुद्धं खल्वेतदाशिषवेण नित्यं ज्योतिष्टोममुपकुर्याद नित्यफलचमसद्वारमिति तथा अनित्येन
फलचमसेन नित्यकर्त्तव्याशिषवसंस्कृतेन यजेतेति। यद्यपि पुतेन फलचमसेनेत्युच्यते ततः फलचमसो
पि नित्याशिषवद्वारमिति नित्यः स्यात्। सोमस्याम्नानतः प्रयोगतश्च नित्यः। राजन्यवैश्यपक्षे विराजन्यच
मसादेव सोमो निवर्त्तते अन्यत्र तु सोमः स्थित एव तस्मात्तद्वेवाशिषवादिविधिः। अपि च नित्यं नैमित्तिकं च न
युगपद्विधीयते। किं तु नित्यं विधाय पश्चान्नैमित्तिकं विधीयते द्धि निमित्ते सति कृतो विशेषरूपेणाचोद्यते नि
मित्तत्वे तद्रूपः क्रतुरिति एतच्च स्वारसिकरूपेणाक्षिप्तं दृश्यते वक्तुं तस्माद्यस्यां वेलायां क्रतोः स्वाङ्गाविकं नि
त्यांगं विधीयते तस्यामेव संस्कारविधयस्तद्विशेषणत्वेन स्वार्थं विधाय निरुत्तव्यापाराणत्स्यः शानुवंति
नैमित्तिकेनापि संबद्धुं आवृत्तिप्रसंगात्। तस्मान्नित्यार्थाधिधर्मा नैमित्तिके स्युरिति दर्शनमवियुंति॥ ॥प्रतिनि
धिष्वतद्धर्मत्वं॥ मुख्याभावे प्रतिनिधिर्वक्ष्यते। स किं मुख्येन समानविधानो नेति। मुख्याभावनिमित्तत्वात्सूर्व
वदसमानविधोपाप्त उच्यते। स्यादेवं यदि द्रव्यांतरं द्रव्ययागसाधनविधानेनोपादीयेत व्रीह्यभावे यवाः स्विहस

प्रयोजनं पूर्वपक्षसिद्धांतयोः क्रमेण व्रीहिपदवतो मंत्रस्य नीवारेषु ऊहितपथाश्रुतप्रयोगः २
पश्चाद्धि विहमेनोपपादयति तद्धीति। नैमित्तिकस्य ... सोमस्य ... प्रकृतिविकारभावाभावेति फलचमसेनापूर्वसाधनीभ
तया गम्यमानपक्षे कथमिति प्रकाराकांक्षायां प्रकृतयागसाधनत्वरूपसादृश्यात् सोमेनेव पथा पूर्वसाधनतया गोमावितस्तथा फलचमसेनापीति
सोमद्रव्यधर्माणां अभिषवादीनां फलचमसे तत्कार्यापन्नेत्यतिदेशः संभवतीति भावः ३

राम
५८

प्रयो॰ पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः सोमपदवतां मन्त्राणां प्रतीकेषु ऊहस्य याज्ञिकप्रयोगः ३

निधि ६

था वाजपेयस्य षोडशिवदेव पक्षुविगतस्यापि षोडशिन्येवातन्त्रीवः इति भावः। संस्थानां च तु त्वे स्मृति विरोध इत्यत आह एतदिति १४

कल्पासंभवात विकल्पाउपादीयंतेनीवारगतास्तदनुषंगाद् वर्जनीयत यानीवारोपादानं न साधनत यासाधनत्वेप्र

माणत्वावात्। व्रीहयश्यामाव्रीहिगतात्वनिवारणता। अपिसंस्कारविधयन्तिताएवेति समानविधानता॥ ॥नियम

मार्यो गुणश्रुतिः॥ अथ यत्र श्रुतः प्रतिनिधिः। यथा यदि सोमं न विंदेत पूतीकानभिषुणुयादिति। तत्र वचनेनैव

पूतिकानामेव साधनत्वं विधीयते। ननीवारवदऽसाधनत्वं। अतोऽव्यांतरमिदं सोमाभावे निमित्ते तत्साधनता

पन्नं फलचमसवदऽसमानविधानं मेवं। नह्यत्र पूतिकायाग साधनत्वेन विधीयंते सोमाभावे पूतीकैर्यागं कुर्या

दिति। किं तर्हि सोमावयवोपलक्षणातयाप्रतिनियमोयंनाऽभावे विधिरिति वक्ष्यते। तदेषा वचनव्यक्तिः यत्स

कल सोमावयवाभावे विकल्पावयवानुपाददीत तत्पूतीकानिति तस्मादत्रापि सोमावयवानामेव तत्साधन ग ता १

त्वात्पूर्ववत्सोमानविधं॥ ॥संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात्॥ नैमित्तिकं क्रत्वर्थं नित्येन समानवि

धानं नवति। नैमित्तिकस्यानित्यत्वात्तद्वारेणाधर्माणां नित्यवत्क्रत्वर्थत्वाऽनुपपत्तेरित्युक्तं। इह काम्या गुणा श्रि

त्यं ते किमाश्रयभूतयाक्रियया समानविधानाउताऽसमानविधानास्तद्धिकारा इति। तत्र काम्यस्य फलत्वलाक्र

तुवदेवस्वयमितिकर्तव्यताग्राहित्वान्नतद्वारेण क्रत्वर्थत्वमंगानां येन नैमित्तिकवद्विरोधः स्यात्। अतो नैता ग ४

र्थमिदं संस्थाग्रहणं चैंदर्शनार्थं। अन्योपि दाक्षायणयज्ञादिः उदाहर्तव्यः। ज्योतिष्टोमस्य चतस्रः संस्थाः। अ

ग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी अतिरात्र इति अग्निष्टोमस्यैव विधांतरं अत्यग्निष्टोमः। अत्र षोडशी। यह ग्रामत्यग्नि

ष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति। वाजपेयश्च षोडशिन एव भेदः। आप्तोर्यामश्चातिरात्रस्यैव तदिति प्रायं सप्तसं

स्थाः शब्दविरोधमाशंक्याह संस्थाग्रहणमिति। संस्थास्वपुरुष्यादयएवोदाहरणं न त्वग्निष्टोमसंस्थसारायेनाह ज्योतिष्टोमस्येति। अग्निष्टोमस्यैवेति। ननु दशमे सग्निष्टोमे

राजन्यस्य गृह्णीयादिति वचनस्य सग्निष्टोमसंस्थोपमर्दनषोडशिसंस्थाविधायकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् षोडशियस्योगेन अत्यग्निष्टोमस्य षोडशिसंस्थोपलाक्ष

मग्निष्टोमेऽत्यग्निष्टोमस्यातन्त्रीनः। तथा वाजपेयस्यापि [illegible] तरं स्तोत्रान्तरसत्वेन तस्य षोडशिसंस्थानुपपत्तेरिति चेत्सत्यं। तत्राप्य

ग्निष्टोमस्य यक्रतुकरणातद्वा सग्निष्टोमस्यापि क्रतुकरणे यद्यग्निष्टोमस्य सवनीयः पशुः स एव सग्निष्टोमस्यापीति क्रतुकरणपक्षात् चेदा भावाच्च स्य तदं ग्रीवः। त

×ग्रं१२×

राम

नन्वित्यिति। ग्रहादीनामित्यादिशब्देनुक्तिति यागयोर्ग्रहणं। न संस्थायां इति। तद्वाचकशब्दाभावादिति भावः। संस्था विधिस्त्वसंभवती त्याह समाप्तेरिति। स्तोत्रे स बन्धिन्या इति। उक्थ्यस्तोत्रेणया

क्रतोः समाप्तिस्तस्या इत्यर्थः। संस्थैवेति। न तद्विशिष्टः क्रतुः। समाप्तावपि समाप्तियुक्ते क्रतावप्यौ सर्थः। ततश्चनोक्तन्यायेन संस्थानाचित्यसिद्धिः। यद्यपि संस्था काचित्

न्यत्कालिवल्लक्षणास्यैव तथापि साक्षात्कि लब्धयोग इति न दुष्यतीति भावः। उक्थ्यान्सिको मिति। उक्थ्यसंस्थायाप्युक्तकर्मादि सर्थो सोमः। संस्थारूपगुणस्यफलभावना

यां तत्सय वाच्यायां करणत्वेन कर्मत्वायोगादिति बोध्यं। उक्थ्यमिति द्वितीया चाग्निहोत्रं जुहोतीतिवज्ज्ञेया। ग्रहणमिसस्यश्चेतमालभेते सत्र आलभति व त्रिसयमाज्ञानुग्रतायानु

मसंस्था इति स्मरणं। तत्राग्निष्टोमसंस्था क्रत्वर्था क्रतोस्तु फलं। स्वं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति। उक्थ्यादयः सं

स्था ज्योतिष्टोमाश्रिताः फले विधीयंते। पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् षोडशिना वीर्यकामस्तुवीत। अतिरात्रेण

प्रजाकामं याजयेदिति। ननु ग्रहणादीनामत्र फले विधानं न संस्थायाः। उच्यते। उक्थ्यशब्दोयं स्तोत्रविशेष

वचनस्तत्संबंधात् ग्रहणे उपचर्यते। न चैहोपचाराश्रयणं युक्तं समाप्तेः स्तोत्रसंबंधिन्यां वाचकत्वं। तत्संस्था

विशिष्टक्रतौ प्रयोगात् उक्थ्यायज्ञ इति। तत्र चाहत्यधिकरणन्यायाद्विशेषणभूता संस्थैवाभिधेया। स्तोत्रस

धा समाप्ताव पि लक्षणेति चेन्न तत्संबंधि क्रतुमात्रे प्रयोगाभावात्। अस्ति हि षोडशिसंस्थेय ज्ञे अतिरात्रसंस्थे वो

क्थ्यस्तोत्रं न च तत्र य ज्ञे उक्थ्य शब्दप्रयोगः। लक्षणा चेत्तत्रापि प्रयुज्येत न त्वसंस्थएव प्रयोगात् तन्निधेयेवसं

स्था। सैवात्र फलाय चोद्यते। पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात् इत्युक्थ्यामिकां संस्थां कुर्यादित्यर्थः। ग्रहणं तु पलवत्स

माप्त्यंगत्वेन वाक्यांतरप्राप्तमनूद्यते। एवं षोडशिशब्दस्यापि स्तोत्रवचनत्वं संस्थावचनत्वं च व्याख्येयं। तत्र हि

यं व्यवस्था। यदा समाप्तिवचनस्तदा अयतो लिंगला ना द्यज्ञवत्पुल्लिंगः। स्तोत्रवचनस्तु नपुंसकः। फलका

च पुल्लिंगः। षोडशिना द्वीवा कर्पशोषा ज्ञप्यत इति संस्थैव फले चोद्यते स्तोत्रं तु पूर्ववदनूद्यते। अतिरात्र इति तु रा

त्रिमतीत्य यः संतिष्ठते यज्ञः स उच्यते। तत्र सत्यपि संस्थाविशिष्टयज्ञवचनत्वे विशेष्यस्य यज्ञस्य प्राप्तत्वा

द प्राप्ता संस्थैव विधीयते विधेयस्य च फलमिति संस्थैव फलसाधनं। एतदिह विचार्यते किं दाक्षाणी या धंग वि

धानं ज्योतिष्टोमस्य संस्थानां च समानं उत ज्योतिष्टोमस्यैवेति। तत्र तुल्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलवत्त्वतः।

पूर्वपक्षे सद्दोमिनु यादिसादिगुणकामाः प्रवर्तंते सिद्धांते तु नेति

59

॥ ५४ ॥

किंतु प्रयाजांगत्वं पूर्वपक्षिणाभिमतं संस्कार्यमात्रांगत्वं चेति विकल्प्याद्यं निरस्यति वैरूप्यमिति। द्वितीयं निरस्यति नचेति।

अंशाया एवं भावनाया विधिगोचरत्वान्नांगविध्यन्वयविनाभावविधिः पर्यवस्यतीत्यर्थः ११

क्रियासमाप्तिरूपत्वेन क्रियात्वाभावादित्यर्थः ३ वैरूप्यमेवाह अंगेति ८

तुल्यमंगविधानं स्यादिति प्राप्ते विधीयते। वैरूप्यमंगवाक्यानां प्रसज्यते तत्र यान्वयासंभवत्येकस्य फले वैरूप्यं न हि युज्यते। न च क्रतुमनाद्रत्य संस्याभिर्घटते न्वयः। संवेस्क्राधीरणे नेव युज्यते क्रतुसंगतिः। संस्थात्वक्रियात्मकत्वाद् ध्यादिवदाश्रयभूतां क्रियामपेक्ष्य फलं साधयति साधननिवेशी वांगजातं तद्यदा संस्थाभिः संबद्धं प्रसक्तं तदा तत्साधनत्वनिर्वाहिकां क्रियां पितत्रैव द्रष्टव्यं तेसा वस्त्वयमपि फलवत्वात्संस्कार्थमपि प्रसक्तं तमंगजातं किमिति न गृह्णाति। तस्मात्संस्कासंबंधवादिनो प्यवर्जनीयः क्रतुसंबंधः केवलसंस्कार्थत्वं क्रतुस्त्वयमेव फलसाधनत्वादनादृत्येव संस्काशक्तौ त्यंगजातमात्मसात्कर्तुं इति तदर्थमंगजातं न संस्थार्थं अत एवागृह्यमाणविशेषत्वादुभयार्थमित्यपि न शक्यं वक्तुं विशेषग्रहणात्। एवमपि संस्थार्थत्वं किमिति न भवति वैरूप्यादिति ब्रूमः। अंगविधयो हि न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यंति। अनित्यप्रयोगवाक्यस्तु विशेषणत्वेन स्वर्थं समर्पयंतीति न नित्याः। नित्यप्रयोगद्वयानुसारेण। नित्यानर्थक्यप्रसंगात् प्रयोगवाक्यस्तु विशेषणत्वेन स्वार्थं समर्पयंतीति ... वदनित्यवच्च स्वार्थं बोधयंत स्तात्पर्यं भेदाद्भिद्येरन्। योऽज्योतिष्टोमेन फलं कुर्यात्स एवं यश्च ज्योतिष्टोमसंस्थावदनित्यवच्च स्वार्थं बोधयंत स्तात्पर्यं ... किं च गुणः फलाय चोद्यमानः पूर्वप्राप्तां परप्रयुक्तां क्रियामाश्रित्य पश्चाच्चोद्यते अंशायु कलार्थी स एवमिति। किं च गुणः फलाय चोद्यमानः पूर्वप्राप्तां परप्रयुक्तां क्रियामाश्रित्य पश्चाच्चोद्यते ... नापि गुणफलविधौ व्याप्रिकाच क्रियाप्रयुज्यते। तत्र प्राकृतनक्रियाविधिसमयेवाप्रवृत्तानामंगविधीनां पश्चात्तनोपि गुणफलविधौ व्याप्रियमाणानां विरम्य व्यापारः प्रसज्यते। अपं चापरो त्र विशेषः सोमस्तावत्क्रतुत्वांगार्थः। तत्संस्कारार्थाश्च क्रयाभिनवग्रहणादयस्तद्वारत्वाद्यागार्था एव न संस्थाभिः संबध्यंते सर्वं च ब्र करणं सोमसंस्कारविधिमिश्रमित्यत्र सोत्रे संस्थोदाहरणे २

इदानीं संस्थोदाहरणमात्रे निविदधिकरणोक्तन्यायमपि योजयति अयं चे ४ याद्र इति।

त्ववत्वेन तु प्रकरणप्रमाणादापतत्तदापादिन स्यादितिशंकनेएवमपीति ७

रा.म. अस्तु वा प्रधानस्य ग्राहकत्वं तथापि वेद्यां हविरासादनद्वारा प्रधानापूर्वं कुर्यादिति न वाक्यार्थः प्रधानोपस्थितिविधिना धर्मवि... ...नामनन्वयात्। किंतु प्रयोगविधिनैवान्वया-
प्रयोगविधेश्च सांगप्रधानविषयत्वात् प्रधानापूर्वोपयोगिहविरासादनद्वारा प्रधानस्योपकुर्यादित्येव वाक्यार्थ इत्येवं प्रधान... नानुपपत्ति
रित्याशयेन पक्षांतरमाह अथवेति। १०

बर्हिषि हवींष्यासादयति २

प्र० पूर्वपक्षे प्रधानहविषामेव वेद्यां बर्हिषि चासादनं सिद्धं नेतरहविषाम् पीति

ति नेतरसंबंधिपदैर्विच्छिन्नसंस्थानां प्रकरणानां दाक्षायणीयादिकमप्यंगमलं ग्रहीतुं। तस्माद् असमानविधानाः सं-
स्थाः॥ ॥इति श्रीशास्त्रदीपिकायां तृतीयस्य षष्ठः पादः॥ ॥प्रकरणविशेषाद् असंयुक्तं प्रधानस्य॥ सामानाः सामा-
न विध्यप्रसंगाद्वा प्रकरणविरोधाविरोधविचारः। दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां हवींष्यासादयति। वेदिं स्तृणाति
बर्हिर्लुनातीति श्रुतावेदिर्वेदिर्धर्माः किं संगप्रधानहविषां साधारणा उत प्रधानहविषामेवेति चिंत्यते तत्र
वाक्यस्यातेऽसत्यानर्थक्यात् ऋत्वंतरत्वाद्वा प्रसंगाद् अवश्यं प्रकृतैनैकवाक्यत्वमपेक्षितव्यं प्रकरणं च
प्रधानस्यैवेति प्रधानहविषामेव वेद्यां गंग न प्रयाजादिहविषामिति प्राप्ते ब्रूमः। सत्यं प्रकृतैकवाक्य-
त्वं न तु ग्राहकं न यावाक्यस्यात्यंतसंकोचः संनात्प्रधानगृहीताहि वेदिः तदर्थं च हविः स्यात् तत्र वाक्यस्या-
त्यंतसंकोचः स्यात्। तस्मान्नायं वाक्यार्थः प्रधानहविरासादनद्वारेण प्रधानापूर्वं वेद्यां कुर्यादिति। किं तर्हि
यद् दर्शपूर्णमासोपकारि हविस्तद्वेद्यामिति। एवं हि नाति संकोचः कृतः स्यात् अत्रानर्थकं च अंगहविरपि प्रधान-
स्योपकारकमेवेति तत्रापि वेदिः स्यात्। अथवा स्तु प्रधानस्य ग्राहकत्वं द्वारं तु न तदर्थमेव हविः किंतु तदुप-
कारि हविर्मात्रं वाक्यसंकोचपरिहारात् संनवति चोपकारिमात्रस्यापि द्वारत्वं। अतः प्रधानप्रयुक्तानामपि वे-
दिबर्हिस्तद्धर्माणां प्रयाजाद्युपूर्वस्वरूपनिर्वृत्तिद्वारेण तादर्थ्यं प्रयाजादीनामित्यनुविष्यतीति सिद्धं प्रयाजा-
द्यंगत्वं वेद्यादेः॥ ॥फलसंयोगात्तु स्वामिसंयुक्तं प्रधानस्य॥ ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रूवपनादयः यजमानसंस्का- वर
राः किं अंगप्रधानार्थाः उत प्रधानार्थाएवेति संशयः। तदर्थं च किंमते कर्तृत्वांशपाणिनः किंवा नोत्कृष्टांश रामे
न तु प्रधानाकांक्षा प्रकरणं ग्राहकमेव न तु विशेषकमिति तत्रात्र आह वाक्यस्येति गुरुमते संनिपतितमात्रं प्रकरणं विशेषकमेव न तु ग्रा- ६०
हकं न द्व्यत्रते संनिपातिमात्रे ग्राहकमपि प्रकरणं प्रकृतं... ...प्रधानमंग्राहकं किं तु विशेषकमेव ८

करर

दृष्टत्वादिति। प्रसक्तादिमानागो च रत्वात् इत्यर्थः। ततश्च विनापि संस्कारै अग्नेर्न त्वसिध्यतीत्यनवगमान्नादर्थ्यं तेषां युक्तमिति भावः। ननु सांगप्रधानजन्या फलस्य फलाध्या
रत्संयोग्यतार्थानां संस्काराणां प्रधानार्थत्ववदंगार्थत्वमपि स्यात्तत्राह प्रधानफलमिति। अंगस्य तत्पकारोपकारिणात्वात्फलजनकत्वमित्यर्थः। प्र॰स॰ अग्नौ वोमे। यद्विका
दे निरूढपशौ तेषां प्रवृत्तिः सिद्धान्ते तु नेति।

नता६

स्वर्गः

संस्काराणामिति शेषः२

पातिनद्दृति' तत्र फलस्य प्रधानफलत्वात्तदर्थाः सं न स्संस्काराः प्रधानतुल्यकक्षतया न प्रधानार्थाः एवं पुःता याग:
दर्थ्यं च प्रकरणादवगतं। अतः कत्रर्थाः कर्त्तावांगप्रधानार्थः संस्काराश्चापि तद्दृत्ताश्चंगप्रधानशेषाः स्युरिति
प्राप्ते ब्रूमः। फलत्वस्य प्रधानत्वाददृष्टत्वाच्च तद्गुणाः। संस्काराः कर्तृभावस्तद्गुणो दृष्टश्च सो[illegible]तः। प्रधा न्यः३
नं हि फलत्वं गुणभूतं कर्तृत्वं फलार्थत्वात्। संस्काराश्च गुणभूतास्ते प्रधानार्था एवं युक्ता न गुणा
र्था गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायाद् दृष्टं च फलं शास्त्रगम्यमुपायमपेक्षते कर्तृभावस्तु विना
पि संस्कारै रुत्पद्यमानः प्रमाणांतरादेव दृष्ट इति दर्थ्यमेषां। न च फलार्थानां प्रधानांगत्व वि
रोधः। न हि ते फलं जनयंति यतः प्रधानतुल्याः स्युः किं तु तादृशं संस्कारं यजमाने कुर्वंति येन यजमा
ने प्रधानं स्वफलं जनयितुमलं। तेन क्षेत्रसंस्काराणामिव वीजावपनार्थत्वं प्रधानार्थत्वं संस्का
राणां प्रधानफलं हि तमानो भुंक्ते नांगफलं तस्य फलवर्थत्वात्॥ ॥ चिकीर्षया च संयोगात्॥ सौमिके वेदिः
किं प्रधानार्थाऽत अंगार्थापीति चिंता। तत्र ये यजंति शक्ष्यामहे स्यां कर्त्तुमिति तु मुना चिकीर्षितार्थतागम्य
ते। प्रधानं च फलवत्वाच्चिकीर्षितं नांगानि तस्मात्प्रधानार्था वेदिःस्थितं तावद पर्यवसितं॥ ॥ तथा प्रधा
नेन॥ संयोगादित्यनुवर्त्तते तत्र लिङ्गमुप्रयाऽंतरोपक्रमः। दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिमर्शनार्थो मंत्रो चतुर्हो
त्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्पंचहोत्रामावास्यामिति किं तावदंगप्रधानार्थौ उत प्रधानार्थाविति पौर्णमास्य

नअवेदिमिमांसोत्रशस्यादीनांदेशाकाशुनास्ति नतुऐष्टिकातिदेशावतां सोमांगानां २
पूर्वपक्षो दीक्षादक्षिणयोरग्नीषोमीयविकारे निरूढे तिदेशाः सि x पि २ द्धांते तु न १
च मा वा स्याशाद्ध्योः प्रधानत्वं च न तत्प्रधानार्थत्वं। स्थितादुत्तरं। सत्यं चिकीर्षितार्था वेदिः सा गं विकी
र्षितं तद्धि फलापपुरुषलं न करणमात्रं अतोऽगप्रधानार्थावेदिरित्यग्नीषोमीयविकारे निरूढपशोप
॥ ६ १॥ सर्वार्थत्वावगतेः प्राकृतं न प्रयोक्ष्यते। द्वितीयस्यानंतरं पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवचनौ न च कर्मत्वे
निमर्शनं संभवति तस्मात् द्वितीयेयं समभ्यर्थव्याख्या पौर्णमासीप्रयोगे चतुर्होत्रा निमर्शेद् मावास्या
सर्वार्थत्वेसु चोयंत रमाह प्रयोजे पंचहोत्रेति हविर्भ्रात्रस्याभिमर्शनं वाक्यांतरप्रासमंत्रा सन्नानि हवींष्यभिमर्शेदिति तस्मादंगप्रधा
नार्थो मंत्रो॥ ७॥ दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य॥ ज्योतिष्टोमेदीक्षादं तेन दीक्षयतीत्यादि। दक्षिणा।
रा तस्य द्वादशरातं दक्षिणा नितं दीक्षादक्षिणमंगप्रधानार्थं उत प्रधानार्थमेवेति। तत्र दीक्षाणां प्रयुज्यमानसं
61 स्कारत्वात्प्रधानार्थत्वे सिद्धेऽप्यग्नीषोमीयादौ दीक्षितविनियोगादंगप्रधानार्थत्वशंका। दक्षिणानुप
योगांगत्वादंगप्रधानार्थैव। दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येति वचनं परं परयाप्युपपत्तेः नांगार्थता
विक्रयणादिहितिप्राप्तेः विधीयते। वचनात्प्रधानार्थत्वं। अन्यथाद्विवचनेन्याय प्राप्तानुवाद कमनर्थकं षष्ठ ४
स्यान्नत्वं च साक्षादपेक्षितांगांगिन्नाव परत्वेऽर्थवत्वे च संभवति परं पराश्रयणमानर्थक्यं च युक्तं तस्मा राम
यूपस्याग्निमित्स्य स्वरूपमाह २ प्रधानार्थत्वं। ॥तथायूपस्य वेदिः॥ यूपेश्रूयते अर्धमंतर्वेदिमिनोत्यर्धं वहिर्वेदि इति तत्र चिंताकिमं ६१
पक्षद्वये सोमेवेद्यनुष्ठाने विशेषाभावात् प्रयोजनाभावमाशंक्य सिद्धांतप्रयोजनमाह अग्नीषोमीयेति। चोदकादुपदेशस्य संकोचो नयुक्तः। किंतूपदेशबलाच्चोदक एव वेदिर्यतिरिक्ते
सकोचइत्याशयेन परिहरति नेवमिति २ योदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते नादीक्षितः सोमस्येति वचनं दीनभावः ५
क्रयाग्नीषोमीयादीनां दीक्षानंतरमाम्नानात्क्रमप्राप्तानुवादमात्रं योदीक्षित इति दीक्षितग्रहणमित्याशयः २

...नाधेमानाधि-
करणत्वे स्वरूपा-
गत्यपर्यवसाना-
दितिभावः।

तवेद्येकदेशो यूपांगत्वेन चोद्यते उत वहिर्वेदिसहितो यूपस्य मानदेशं लक्षयति तत्र लक्षणाया अन्याय्य-
त्वाद्वेद्येकदेशस्य श्रुतस्य यूपाङ्गत्वेन विधेरर्द्धं च मीयमानेऽर्द्धान्तरं बहिरेव भवतीति अर्थाद्बहिर्वेदीत्य-
नुवादः स्यात्। स्यादेवं यद्यर्धमेवान्तर्वेदि इति वाक्यार्थः स्यात्। न त्वेवं परिसंख्यादोषात्। किं त्वर्द्धं तावदन्तर्वे-
दिमानव्यमिति ततश्चार्द्धान्तरं न विहितं न प्रतिषिद्धं न स्यात् अन्तर्वहिर्वा मानं स्यात्तन्नार्द्धं बहिर्वेदि इत्यपि विधातव्यं
तत्र वाक्यभेदः पाक्षिकानुवादत्वे नित्यव...वणविरोधः। ननु अर्द्धमिति विशेषणादर्द्धान्तरव्यावृत्तिः स्यात्।
सत्यं विधितो व्यावृत्तिः। यत्र हि विशेषणं श्रुतं तत एवान्यव्यावृत्तिर्भवति वेदिमानविधेश्चार्द्धविशेषणमि-
ति विधानादेवार्द्धान्तरं व्यावर्त्तते इच्छातश्च वेद्यामेव मानमर्द्धान्तरस्य को वारयेत् तस्मादर्धं वहिर्वेदीत्यवि-
विधातव्यं इति वाक्यभेदः स्यात् उभयत्र लक्षितदेशविधाने त्वेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः तदयमर्थः। यत्र मीय-
मानस्य यूपस्यार्द्धं अन्तर्वेदि भवति अर्द्धं च बहिर्वेदि तत्र मिनुयादिति लौकिक एव देशविशेषो विधी-
यते न संस्कृतो वेदिदेशः॥ ॥सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्द्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनां॥ उत यस्सु-
न्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति यस्मिन् हविर्धाने निषवस्तत्रस्थिता सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः। तत्र
संशयः किं हविर्धानं सामिधेन्यंगं उत तल्लक्षितो देश इति तत्र पूर्ववद्वाक्यभेदात् लक्षणापरिहारा-
य हविर्धानमेवांगमिति प्राप्ते। तदुच्यते हविर्धानस्य हविर्ग्रहणाद्यर्थत्वात् प्रयोजनान्तरापेक्षाप्रकृ-
त तिश्चाहवनीयप्रत्यग्देशः सामिधेन्यंगत्वेन प्राप्तः। स च दक्षिणतस्थोत्तरस्य वा हविर्धानस्य समीपे भव

दाल्ल स्रिन४

राम

यजेतेत्याख्यातोपात्तकर्त्रा स्वर्गकामपदसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः ६
तस्या एव क्रियायां न कर्तृकारकान्वययोग्यत्वादित्यर्थः ८

कर्तॄणां नानात्वे सति समाख्यया होत्रादीनां व्यवस्थाविचारो घटते नान्यथेति ३

ति तत्र नियममात्रं लाघवाद्विधेयं। हविर्धानस्य त्वत्यंताप्राप्तमंगलमनपेक्षितं च न युक्तं विधातुं तद्दिक्ष
पि देशलक्षणा॥ ॥ शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात् तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात्॥ प्रासंगिकी कथास्तां समा
ख्यायास्तु ततः परं। विविचारयिषुः पूर्वैर्विरुद्धत्वाविरुद्धते। तदुपोद्घातरूपेण ज्योतिष्टोमादिकर्मसु। नानाकर्तृ
समावेशं वक्तुमारभते पुनः। दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकर्तृफलदक्षिणायुक्तं कर्म किं सर्वं यजमानेनै
उत्सर्गशब्दार्थमाह वरदानादिरा दिशब्दार्थः ५ केवलादृष्टार्थं ७ — व कर्तव्यं उत द्रव्योत्सर्गमात्रं हविस्त्यागदक्षिणादानादिकं यजमाननियमोऽन्यत्राऽनियमो यजमानोऽन्यो — कर्तृगामिफलेन दक्षिणायाश्च युक्तमित्यर्थः ४ यथाक्रमं पूर्वोत्तरपक्षास्फोरणाय विशेषणं
वाऽथवा उत्सर्ग एव यजमानोऽन्यत्राऽन्य एवेति विचारे तत्र स्वर्गकामो यजेतेति सामानाधिकरण्येनात्म
नेपदेन च कर्तुः स्वफलावगमात् अर्थी सर्वं कुर्यात्। दक्षिणादानं तु धर्ममात्रं। ननु प्रधानस्यैव सामानाधिक
रण्यात्मनेपदाभ्यां फलार्थिकर्तृत्वं नांगानां। तन्न भावनायां एव हि प्रत्ययवाच्यायास्ताभ्यां तत्कर्तृ
कत्वं सा च त्र्यंशोत्यंगानामपि स एव कर्ता। उच्यते सत्यमर्थिनः सांगे कर्तृत्वं तत्तु प्रयोजकत्वेनापि संभवति
॥६२॥ तत्प्रयोजको हेतुश्चेति स्मरणाल्लब्धिहलैः कृषतीति च प्रयोगात् तत्रात्र सति परंपराप्रमाणे साक्षादेव क। ले ६
र्तृत्वं स्यात्। अस्ति तु प्रमाणं परिक्रयवचनं तच्च कर्त्रंतरसद्भावे दृष्टार्थं भवति सर्वं च स्वयमशक्तोऽन्येन
कार्यं कारयति यजमानो विशक्तः स्वयं कुर्यादशक्तस्त्वन्येन कारयेत्। परिक्रयश्चान्यपक्षे नविष्पति
द्रव्योत्सर्गं तु अन्यस्याशक्यत्वात् स्वयमेव कुर्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। संभवति प्रयोजककर्तृत्वेनापि कर्तृत्वे परि। राम
क्रयस्यानित्यवदाम्नातस्य पाक्षिकत्वायोगात् नित्यमुपसंहर्तुमुत्सर्गादन्यत्रान्येनैव कारयितव्यं॥ छ॥ ६२

संज्ञानां वरणसमये श्रवणात्तदानीं च तत्तत्क्रियाणामनुपस्थितत्वात्तन्निमित्तकत्वं तासां इत्यर्थः ५

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ ॥ उत्सर्गादन्यत्रान्यद् इत्युक्तं तत्र कतिते न्यद् इति संशये विशेषाभावादनियमः सर्वथा परिक्रयसिद्धेः । अथवा यजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्ते परिक्रयसिद्धेर् यथा यजमानस्यैव कर्तृत्वे परिक्रयवशादन्योपादानं स चैकेनापि सिध्यतीत्येक एवान्यः स्याद् अध्वर्यु दिसंज्ञास्तु कर्मनिमित्ता अध्वर्युं पुनः कीत्यध्वर्युः । आवाहयतीति होता तथान्येपि तथा च दर्शयति । यादेवामुमावहामुमावहेत्यावाहयति तद्देव होतुर्होतृत्वमिति तत्रश्चैकस्यापि तत्तत्कर्म कुर्वतः पाचकलावकवदुपपन्नाना नासंज्ञाः । तस्मादेकः स्यात् । स्यादेवं यदि प्रवृत्तिसमये तदुत्तरकालं वै ताः संज्ञाः श्रूयेरन् । वरणं त्वप्रवृत्ताभ्यर्थनं । तत्रैताः श्रूयंते समः ब्रह्माणं वृणीत इत्यादि । न च तदा कर्मनिमित्तत्वं संभवतीति वरणनिमित्तत्वं । भिन्नानि च वरणानि एकस्यैवं पुनः श्रुतिरितिन्याय्या तु । न चैकस्मिन्पुरुषे बहूनि वरणानि संभवयंति दृष्टार्थत्वात् । नहि वृतस्य वरणं दृष्टार्थं तेन वरणानां तन्निमित्तानां च संज्ञानामसंकीर्णविषयत्वाद्यावद्वरणं यावत्संज्ञं च कर्तृभेदः कर्मांगं अतस्तावत्संख्यैः कर्तृभिर्ज्योतिष्टोमस्य निर्वृत्तिः । किं पुनरिदं वरणं उक्तं प्रार्थनमिति । तत्र महर्त्विजां होत्रका[illegible]णां च मंत्रेण अर्हीता सो मानुष इत्यादिना अन्येषां तु लौकिक्या वाचा प्रतिप्रस्थातामे भवान स्त्वित्यादि । किमेतावता होत्रादित्वं भवति को दोषः । न ह्येताः संज्ञाः प्राक् दृश्यंते वरणोत्तरकालं च यएवं वरतः यः स्वयं चैवमस्तानीति मनसा संकल्पयति तत्र होत्रादिसंज्ञाः प्रसिद्ध

आनत्सर्य्यत्वात्८

होत्रादिचतुर्णां१

होतृवर्जंषड्होत्रकाणां२

ग्नि ३

राम

यदीति। सूत्रे वरणाभावादध्वर्य्वादित्वमुख्यं न सं-
संभवतीति तत्राभिमतं तच्च वरणस्यादृष्टार्थतायां न
सिध्येत्। सत्रेऽपि तस्यावश्यकर्तव्यत्वादित्यर्थः १०

दर्शपूर्णमासयोर्विहितवरणास्सर्वमेव होतृत्वं च दर्शनात्तत्रा विहि-
तोपायवरणं विनाप्य व्यवस्थायादेव होतृत्वस्यैकर्तव्यं तदुक्तं
त्रेऽपीत्याह तस्मादिति १२

वार्त्तिके योग्यतामात्रेणेत्यनेन न संकल्पएवोपलक्ष्यत इति भावः ६

वत्वेदेयाज्ञिकप्रयोगे च व्यवह्रियमाणा दृष्टाः। तस्मादेवं वृतः एवं च संकल्पयति स एव होत्रादिसमा-
सर्वेषां यजमानत्वेन स्वतएवानन्तत्यात् २ ख्यां लभते। सत्रेषु तु दृष्टार्थत्वाद्वरणस्य अर्थलोपान्निवृत्तिः तदभावे चाध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
इत्यादिव्यवहारदर्शनात्संकल्पादेव होत्रादित्वसिद्धिः। प्रकृतावपि संकल्पो निमित्तमेव। यस्तु क्रिय-
माणो नेच्छति न स होतेत्युच्यते। तस्मात्प्रकृतौ वरणविधानात्तन्मिश्रः संकल्पो निमित्तं। सत्रेषु तु संक-
॥६३॥ ल्पमात्रं प्रयोगदर्शनात्। न चैवं वैरूप्यादशोभनमिति मंतव्यं प्रमाणबलादीदृशस्यैव शोभनत्वात्। न निमित्तनानात्वेन नानार्थत्वात् ५
हि सत्रे होत्रादिशब्दानां गौणत्वे किंचित्प्रमाणमस्ति। अथाप्यस्तं तमेकरूप्येण कार्यं ततः संकल्प एव नि-
मित्तं य एव क्रतुप्रक्रमे तदौपयिकं होत्रादिभावमात्मनः संकल्पयति स एव होत्रादिशब्दैरुच्यते तथा वक्ष्य- च १ वार्तिककारः ७
क ति सत्रे तु स्वयं कर्तृत्वाद्वरणाभरणयोरनपेक्षितयोरग्रहणाद्विनैव ताभ्यां वैगुण्यमिति योग्यतामात्रेणा-
ध्वर्युत्वादिसिद्धिरिति। नन्वदृष्टमध्वर्युत्वादिकं कथमविहितेन संकल्पेन जायते विहितमेव तु वरणं तस्य
63 जनकं युक्तं। यद्यदृष्टमध्वर्युत्वादिकं तदर्थं वरणं तत्र सत्रेऽपि तद्रुत्या ज्यावरणं कर्त्तव्यमिति सुतरां तत्राध्व- इदं होत्रादित्यादि १०
र्य्वादित्वसिद्धिः। न चादृष्टाध्वर्युत्वादिसत्त्वे प्रमाणमस्ति वरणविधिर्हि दृष्टार्थतयोपपन्नो नादृष्टकल्पनाया-
लं। यदि चादृष्टमिदं विहितोपायसाध्यं च दर्शपूर्णमासयोर्हि तावदृतः सामिधेनीरन्वाहेति वचनात्प्राग-
ववरणात्सामिधेनीष्वप्रसिद्ध [illegible] होतृत्वावस्य पश्चाददृष्टार्थं वरणं न होतृत्वोपयोगीति होतृत्वं न स्यात्। त

प्रवृत्तस्य १ ७५ नत्य ३

संस्कार्येति। चमसाध्वर्यन्त्वर्णीतइति द्वितीयया वरणेन संस्कार्यत्वावगतेः तेषामुद्देश्यत्वादुद्देश्यविशेषणस्य चाविवक्षितत्वादित्यर्थः। वरणार्थतया बहुत्वविवक्षाया आसंभवेपि क्रत्वर्थतया तद्विवक्षावश्यं भवति। न च क्रतुवाचकशब्दाभावात् तदसंभवः। चमसाध्वर्यूणां प्राकरणिकक्रतुसंबंधासिध्या तदुद्देशेन वरणमात्रविधावसंभवादिदमेव वाक्यं प्रकरणसाचिव्येन क्रतुवाचकशब्दकल्पनया वरणसंस्कृतेभ्यश्चमसाध्वर्युनामकैः कर्तृभिः क्रतुकुर्यादिति चमसाध्वर्युकर्तृत्वं तत्र विधत्त इति उपादेयत्वान्न तेषां संख्याविवक्षितेति सिद्धांतयति। सत्यमित्यादिना। गृहीतेति। गृह्णीतीति ग्रहणं क्रतुसंबंधासिद्ध इति ग्रहणमेव समार्गीयं (ततश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तदर्थत्वचमसाध्वर्यूणां ... भावः।)
धावुद्देश्यत्वेन तदेकत्वमविवक्षितमिहत

स्मादध्यवसायादेव बहुत्वमंगीकर्त्तव्यमिति तस्मिन्नपि बहुत्वादि[illegible] सिद्धिः। ननु होतृशब्दवाच्यः स्यामित्यध्यव
सायादेव तद्वाच्यो भवतीत्येतदलौकिकमेवात एव न च होतृशब्दवाच्यो न वेति प्रार्थनादेव तच्छब्दवाच्यो भवतीति वालौ
किकात सिद्धसंज्ञया करणं नेदः मा भूत्संज्ञयावरणानां तु बहूनां युगपत्प्रयोगवचनपरिग्रहीतानां दृष्टा
र्थत्वेनैकपुरुषासमवायाधावद्वरणं वरीतव्याः कर्तारो लिप्स्यंते॥॥ चमसाध्वर्यवश्च तद्व्यपदेशात्॥ ज्योति
ष्टोमेहर्वीधिकरणे षोडश कर्तारः सिद्धाः संति च चमसाध्वर्यवो नाम ते किं तेषामेवान्यतमा उत तेभ्यो न्य इति
योगिकत्वात्संज्ञाया अध्वर्युपुरुषाः न चमसाध्वर्यव इति प्राप्ते ब्रूमः। संज्ञानामास्त्वयोगेन वरणं तु पृथक् क्रियमाणं
तानत्र ध्वसंनवंते षांतेभ्यो न्येदं करिष्यति। एतेन सदस्यो व्याख्यातः। तस्यापि वरणसमाम्नानात्॥ ॥उक्त तो
नुवदनुमुतः॥ तेषु संदेहः कति चमसाध्वर्यव इति। बहुवचनस्य संस्कार्यगतत्वेनाविवक्षितत्वा[illegible]दनियम
एको द्वौ बहवो वा। उच्यते वरणगतया संख्यमो ग्रहसंमार्गवद्विधीयते किं त्वनेनैव वचनेन प्रकरणसहाये
न वरणसंस्कारयुक्ताश्चमसाध्वर्यवः क्रतुं प्रति विधीयते वरणेन चमसाध्वर्युनामकर्तृत्वं क्रत्वंगत्वेनोपाददी
तेति तस्मादुपादेयगतत्वेनाविवक्षितं बहुत्वं। तथा च स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यत्र प्रयनसंस्कार्यस्यापि स्वाध्या
यस्यार्थाववोधं प्रत्युपादेयत्वाद्विवक्षितासंख्येति शास्त्रांतराधिकरणे दर्शितं एतेन पुरोहितं वृणीत इत्यत्रा
प्येकत्वविवक्षा व्याख्याता तथा ध्वर्युं वृणीत इत्यादावेकत्वं अध्वर्युकार्यार्थं अतः सर्वमाध्वर्यवमेकेन कर्त
व्यमध्वर्युणा च कर्त्तव्यमित्यरुणैकहायनीन्यायेन मिथो नियमः। पुम्वकत्वयोरिवैतथा होतृ[illegible]दिकमपि हो
मारव्यामेदादेगीतथा ससर्यो द्विलकत कत्वामिति भावः ६ १ विवक्षितं बहुत्वं क्रतुंगतयात तेषामुपादेयत्वाद्विव

क्षितमेव बहुत्वं न ह्यन्यत्र सिद्धक्रतुसंबंधानु
द्दिश्य वरणमा ६

व १

[illegible]र्त्वग्ध्यर्थास्तु मिथो भिन्नकर्तृत्वमंगसमाख्याभेदात्॥ ॥दशत्वं लिंगदर्शनात्॥ स्थिते वहुत्वे कि-
कपिंजलन्यायात् २ यंतो वहर्हा इत्यनियमे त्रित्वे वा प्राप्ते च मसदशत्वाद्दशाभिस्तावद्भवितव्यं अधिकोपमाणाभावाद्दशैव॥ ॥शमि-
ता च शब्दभेदात्॥ अस्ति शमिता स किं प्रकृतेभ्योन्यस्तेषां वान्यतम इति संशये संज्ञाभेदादन्यत्वे यौगिकत्वा- शमयति पशुं हिनस्तीति २
त्संज्ञायो वरणाभावाच्च तेषामेवान्यतमः। तत्राध्वर्योः पराङ्गावर्त्तते ध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानादिति वचनाद-
प्रतिप्रस्थाचाद मः ५ सामर्थ्यादन्ये तत्पुरुषाः संज्ञपयेयुः॥ ॥उपगाश्च लिंगदर्शनात्॥ संत्युपगास्ते किं प्रकृतेभ्योन्य उत तएवेति
तत्र गाहणां गुणाभ्रता उपगातारो लोकवत्। न च लिंगाम त्विजस्तु कल्प्य कक्षा गुणाभ्रतान्स्तवितुमर्हतीत्यन्य
एवेति प्राप्त उच्यते। उत्पत्तौ वरणाभावात्संज्ञायाश्च यौगिकत्वात्त्विजामेव प्रैषप्रैषार्थकारित्ववत्परस्परो-
पकारसंभवात्त्विज एवोपगायेयुः॥ ॥विक्रयी त्वन्यः कर्मणोचोदितत्वात्॥ अस्ति सोमविक्रयी स किं तेषा-
॥ ६४ ॥ मन्यतम उतान्य इति सर्ववद्वरणाभावात्तेषामन्यतमः। नैवं विक्रयस्यार्थत्वात्क्रत्वर्थोपात्तान्मत्विजो न तं जीविकार्थत्वात् २
कुर्युः। तस्मादन्यो विक्रयी॥ ॥कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात्॥ ब्रह्मादयश्च मसाध्वर्यवश्च वहवः
६५ कर्त्तारः समधिगताः ते सर्वे किं त्विक्शब्दवाच्या उत केचिदेवेति। न त्वत्रतो कार्यं हि सर्वेषां तेन तु यज-
नादमी। सर्वे तदभिधेयाः स्युरविशेषेण यष्टृवत्। सन्तु यजन निमित्तो यमृत्विक्शब्दः कर्मंतः सर्वे च
न कार्यकरणाद् तो यजंतीति यष्टृशब्दस्येव ऋत्विक्शब्दस्याप्यभिधेयाः। सप्तदश त्विज इति वचनं अवयुत्या-
नुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः। अनुयागनिमित्तत्वेन चेत्सर्वाभिधायिता। संख्याश्रुतिविरोधाच्चुतन्नैवं संख्यायामहे॥ ॥व

सन्तो वसतादो यजंति यागानुकूलव्यापारं कुर्वंतीत्यर्थः ३

अश्वादिशब्दवन्नानार्थकत्वेन रूढसाधारणशब्दत्वमेव न पूर्वपक्षोक्तयोगिकसामान्यशब्दत्वं ७
एवं पयौगिकत्वेनापि सिद्धांतस्य सुवचत्वादित्यर्थकमूलनाद्रष्टिलं

रणांतन्निमित्तं स्याद्धसाधर्म्यादिशब्दवत्। ततो नातिप्रसंगस्याप्रसक्तिर्ध्येयाः। सत्यस्वादिलिंजमाद्युक्तिमूलत्वं
दूवचनं त्वेव मर्थवत्। २। अमलिजोत्पत्तीनाद इति सूत्रं छिनत्तीति वत्तवरणेन चर्मजः कुर्यादित्यर्थः। ननु प्रसिद्धा न्त्व
जोत्पत्तीत इति। ननु वरणानिमित्तत्वे प्यतिप्रसंगः स्यात् चमसाधर्मपूर्णाम पि वरणसद्भावात् उच्यते न वरण
मात्रं निमित्तं किंतु ब्रह्मादिगतो वरणविशेषः। ननु ब्रह्मादिषनुगतं चमसाधर्युष्वोव्यावृत्तं वरणावांतरसा
मान्यं न किंचित्। मामूद्दवांतरसामान्यं विशेषं निमित्तं यो पर्यलिकृशाद्वो ब्रह्मादिशब्दवत् एकैकस्यैव
न वाचकः सोयं साधारणोशब्दो न सामान्यशब्द इति यथाप्युक्तं नाप्यर्थत्वे वं युक्तं। लक्षणावयवशक्ति प
रित्यागात् अदृष्टरातंयतरकल्पना प्रसंगात्स्यादिति विरुद्धं विभिन्नं नत्वे न निपातना क्लर्त्विग्दृगिति वचना तथा
न्य दपि स्मरणं आत्विकृयज्ञरुदुच्यत इति। एवमपि वरणनिमित्तता श्रीयेत। यद्यन्यथा सप्तदशऋति
र्जोपपद्येत सातु यथा वरणानिमित्तत्वे तद्विशेषनिमित्तता दुपपन्ना तथार्त्विजनमपि ब्रह्मादिगत
मेव अत्विकृशब्दस्य निमित्तं इति हरिशब्दस्येव पशुगतं हरित्वं चैवं प्रसिद्धावयवशक्तित्यागः स
रणविरोधश्च न कृतोत्तवति ऋक्तिश्नो पचादितावरणविधिश्चेवं प्रसिद्धपदार्थकोत्तवतियावदुत्तं
न वतियाजकानहृणीतेति तावद् ऋत्विजो वृणीतेतिन नाप्रसिद्धपदार्थकत्वं वरणनिमित्तत्वेऽप्युपादि
वदप्रसिद्धपदार्थकत्वं वचनव्यक्तिविपर्यासश्चैवं स्यात्। न चैतन्याय्यं अध्वर्य्वादिशब्दानां तु प्रसिद्ध्यना

पूर्वपक्षेत्वार्त्विजउपनसंतिरसादिचमसाध्वर्यूणामपि सिद्धांतेनेति

त्वं यथाहरेतेर्दृतिनाथयोः पशाविवि
स्मरणात्तद्दृतिहरिपदपशुत्वं तद्वद्दिसा
ह इती ति। श्रु तिः सप्तदशत्व श्रुतिः। वरण
विधिश्चेति वरुण वा च्यं निसयो। भाष्य
कारपक्षे वरणात स्य वास्तविकवरणा

वरत्वमत आद कर्त्र्ये रीतिनिमित्तमिति। आदायेतितोषः उपपन्ना संख्याश्रुतिर्निषु वर्णानयः। अस्मिन्नपि पु
से तो नार्थत्वमेव ब्रह्मादिघनतिप्रसक्तसामान्याभावादिति ... या ब्रह्मत्वादि
कमेव सत्विकृश र्थः स्यादि सा शंकन नदि ब्रह्मत्वादिके प्रवृत्तिनिमित्तमनिविष्टे येन दोषः स्यात् किं तु पाधिना

प्र·प्र·स्वत्वि
जडुपवसत्तीया
दि·सत्तिग्धमिः सर्वं
प्रा·सि·प्रसादीना
मेवेति।१

कतुस्वामिभिः परिकल्पितः स एवाध्वर्युरितियुक्तं। आर्त्विज्य राबद्धस्य प्रसिद्धावयवत्वात् तं रव्याः ऋ
कश्चिन्न स्वार्थसमर्थयन् न देवनास्तीति ब्रूयात् तं भाष्यविरोधेन दूषयति न चेतिध

ननु सदस्यकार्यार्थं प्रसराः
पुनर्वरणं तत्राह ६ संकल्पनेन ८ सं कु ८

वाच्य एव वरणेन प्रकाशंतरेणाध्वर्युत्वेन कतुयज्ञ न विशेषनिमित्त इति विवेकः॥ ॥ नियमस्तु दक्षि
णाभिः श्रुतिसंयोगात्॥ सप्तदशेत्युक्ते केतेइत्यनियमे प्राप्ते आर्त्विज्यो दक्षिणां ददाति स्रुकाग्नीध्रे दद
तिब्रह्मणे ददाति इत्यादीनां ब्रह्मादीनां षोडशानां कीर्तनात्तेषामत्विक्त्वं॥ ॥ स्वामी सप्तदशः कर्मसा
मान्यात्॥ अथ सप्तदशः किं सदस्यः उत यजमान इति संशयः। तत्र कर्मकरत्वात् सदस्यः न चासौ नास्तीति
मंतव्यं वरणाम्नानात्। न च ब्रह्मण एवेदं वरणं। तस्य ब्रह्माणं वृणीत इति वरणं विहितं न पुनर्विधातुं शक्यं। अनु
वादे चानर्थक्यं अध्वर्य्वादिष्वपि तथा प्रसंगः। न सदस्यव्यतिरेकेण ब्रह्मवरणं नास्ति ब्रह्माणं वृणीत इति वरण
वचनेनर्त्विकुवत्कुत्वसाधनाधिकरणे साध्यकृतोदाहृतं तस्मात् सदस्यः सप्तदश इति प्राप्ते ब्रूमः। सदस्यवर
णमदृष्टार्थं न तु कश्चिदपि पदार्थस्तेन कर्तव्योऽयेनयज [illegible] नादन्य आर्त्विक्स्यात् तस्मात् स्वामी सप्तदशः॥ ॥
ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्॥ अग्न्याधेयस्य कालत्वात्॥ नानाकर्तृषु सिद्धेषु सा प्रतं संप्रधार्यते। किमव्यवस्थि
तं तेषां कार्यं किंवाव्यवस्थितं। तत्र प्रकरणविशेषात् सामर्थ्याच्च यद्येन शक्यं कर्तुं तत्सर्वमव्यवस्थया कुर्या
त्। दुर्बलाहि लिंगप्रकरणाभ्यां समाख्या न तद्विरोधेन नियमं कर्तुमलं अतः सर्वे सर्वार्थाः। स्थितं तावदपर्यव
सितं अग्निषु चितां तेष्वनारभ्य वादेन यदाहवनीये जुह्वतीत्यादिना होमार्थं तया विहितास्ते किं प्रकृत्यर्था उ
तवैकृतानामप्यामनहोमादीनां साधारणा इति पर्णतादिवत् कृत्यर्थत्वं मन्यमानस्तोत्तरमगनयश्चसर्वा राम ६५

ननु समाख्यया व्यवस्थास्यात्राह ३

सोग्रह ज्यैष्ठ्यामामनमस्यासन स्यदेवाइतिलिरत्र आकुतीर्जुहोतीतिविहिताहोमाः१

होत्रसमाख्याने प्रातरनुवाके यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुब्रुवत उपांशु आदि लिंगस्य वद्धोः प्रातस्य दर्शनमनुनादस्त्सर्थः १०

उक्तं यनुब्राह्मणास्त्वचः प्रणव उक्थशासिनां प्रतिग... स्तोपिके एवमर्थके तद्धि लिंगदर्शनमिति तत्र सत्र्यसके नुपपन्नं स्यादिसाशये नाह अन्तरवेति १०

र्था इति अनुवर्त्तते। तदनु दृत्यर्थं चांतरास्तत्रकराणां स्वकालत्वात्स्वतंत्राम्नानादप्रकरणाधीनत्वादित्यर्थः। न चा त्रद्विरुक्तिदोषः। प्रकृतिसमकालमेव विसृताव प्युपदिष्टत्वाद्धोमस्य यत्वयागमात्रे चोदिते प्रकृतिन एव चतुरवत्त जुहोतीति एतदतिदेशात्प्राप्यमाणं प्रतीक्षितव्यं। तत्र पर्णमयीन्यायः। उपदिष्टेष्वनुवे कृतेष्वपि होमेषु समान मेवाग्निविधाने। स्थितादुत्तरं लिंगप्रकरणाभ्यां हि न सर्वेषां समुच्चितकर्तृत्वं प्राप्तं येन समाख्याविरो धः। किं तु नियमेन। तत्र किं केनेत्यस्ति व्यवस्थापेक्षा। तां च कुर्वती समाख्याऽनुगुणत्वान्न बाधित व्या। तस्माद्यथासमाख्यं नियमः। हौत्रं होत्राध्वर्यवं चाध्वर्युणा। तथा किमेष एवोत्सर्गः सर्वं हौत्रं होत्राध्वर्यवमध्वर्युणेति नं क्वचिदपोद्यते। यत्र प्रत्यक्षं वचनं यथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति यत्र विशेषसमाख्या यथा पोत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमिति तत्र विशेषसमाख्याबलाद्वचनबलाच्च सा मान्यसमाख्याऽपोद्यते। तदुक्तं। तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देश इति। तदिदं समाख्याविनियोगस्यैवा तिप्रसंगनिवारणेन शेषोऽस्मिन्नधिकरणे। नरं अत एव तस्यैव लिंगं पश्चादुच्यते प्रातरनुवाके होतृ दर्शनादिकं॥ ॥ प्रैषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात्॥ उपदेशात्सिद्धे समाख्याबाधे तद्विशेषचिंता मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति किं प्रैषमात्रेऽनुवचनमात्रे च मैत्रावरुणोपदेशेन होत्रादिसमाख्याबा धोऽथवा यानि प्रैषांतान्यनुवचनानि होता यक्षदग्निमित्यादीनि तेष्वेवेति संशयः। प्रैषानुवच

होतर्यजेत्संतांशतः प्रैषरूपाणि प्रैषसाध्वर्यव प्रैषानंतर्याज्ञीशतानुवचनरूपाणि १०

उक्थशा यजसोमस्ये... यस्तानुवचनानीति

एतानि समस्तानि

साहित्यमिति। चशब्दप्रतीतमपि साहित्यमनुद्देश्यगतत्वाद विवक्षितं। उद्देश्यभेदेन वाक्यभेदोऽप्यगत्यास्वीकार्यः चशब्दोऽप्येकस्यैव मैत्रावरुणस्यो भयत्रान्वयमात्रार्थो नादइति भावः
अपेक्षितविधिबलाड्डयात्मकेऽप्येव मैत्रावरुणविधिरिति सिद्धांतमाह नैवमिति। निज्ञातइति। समारख्याबलादिति शेषः। प्रत्येकं मैत्रावरुणविधिर्यो वाक्यभेदापत्त्या चशब्दस
हितारख्यातद्वयेनानुवचनविशेषस्यैव लक्षणीयतयाऽऽडयात्मके द्वैतद्विधिः। वाक्यभेदो लक्षणायाऽज्याय स्त्वादिति भावः। तदधिकारइति। प्रैषांतानुवचन सन्निधानइत्यर्थः

नोद्देशात्साहित्यमविवक्षितं। विधीयते प्रशास्तातः समस्तयोस्तयोः। नैवं समस्तयोरेव मैत्राव
रुणचोदना। अज्ञातकर्तृकत्वेन व्यस्तोद्दिष्टाज्ञातकर्तृके॥१॥ अपेषाणामध्वर्युरनुवचनानां च होतानिज्ञा
त इत्यनपेक्षितं कर्तृविधानं यानि तु प्रैषांतान्यनुवचनानि तेषु अपेषांशे नाध्वर्योरनुवचनांशे न होतुः
प्राप्तेरेकमंत्रत्वेन नानाकर्तृसमावेशासंभवाद्धोतुरध्वर्योश्च प्रच्युतानामज्ञातकर्तृकाणां मैत्रावरुणवि
धानमपेक्षितार्थं भवति। तदधिकारेचेदं वचनं इति तत्रैव मैत्रावरुणविधिः।॥ चमसांश्चमसाध्वर्यवः
समारख्यानात्॥॥ चमसेषु संशयः। किं तैश्चमसाध्वर्यवो जुहुयुरुताध्वर्युरिति तत्राध्वर्यव समाख्यां सा
मान्यभूतां बाधित्वा विशेषसमारख्यया चमसाध्वर्यव एव ते जुहुयुः। मैवं। सामान्यनिरपेक्षो हि विशेष
स्तस्य बाधकः। चमसाध्वर्युसंज्ञेयमध्वर्युप्राप्त्यपेक्षिणी॥१॥ चमसेऽध्वर्युवृद्धा बाच्चमसाध्वर्य चोयनं। ततः
साध्वर्युपेक्षत्वान्नतद्बाधेन वर्तते॥२॥ तद्बाधे हि चमसाध्वर्युसंज्ञैव नस्यात्तद्भावात्कामम जुह्वतामेव तज्ञावः स्या
त्। अतोऽध्वर्युर्जुहुयात्तस्य ग्रहहोमादिव्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्यां ते जुहुयुः॥॥ वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदा
न्यत्वे यथोपदेशं स्युः॥ औद्गात्रे समाम्नातः श्येनो वाजपेयश्चाध्वर्यवे द्वावपि ज्योतिष्टोमविकारौ। तत्र किं
प्रधानवेदसमारख्यानतउद्गाताध्वर्युश्च तत्रैतत्त्र चसर्वपदार्थानतिदिष्टान्कुर्यादुतप्रकृतिवन्नानाकर्तार राम
इति। तत्र प्रधानविधिविधेयत्वादंगानां तत्समारख्यात्वात्तस्याश्चोपदेशरूपत्वेनाति देशाद्बलीयस्त्वाद्द्द

प्रधानप्रयोगविधिनासौगस्यैवतत्स्यापि
ध्यानादिति भावः१

चोदकतो नानाकर्तृसमाशंक्याह१

चोदकस्योपजीव्यत्वादिहनदौर्बल्यमित्याशयेनाह तत्रैवेदिति। अंगेषु समाख्याया अलब्धप्रमाणभावत्वादपि न तत्र कर्त्रंतरबाधिकत्वमित्याह तेनेति। न चेति। शरमयं बर्हिरित्यादौ यथा चोदकप्राप्तस्यापि कुशादेर्बाध एवमिह चोदकप्राप्तस्य नानाकर्तृकत्वस्य बाधो न संभवति समाख्यायाः पापदेशस्य कल्प्यप्रमाणभावत्वेनाकृत त्वादित्यर्थः। पाठेति। मंत्ररूपीं गेष्वाम्नानलक्षणपाठनिमित्तात्तदितरांगेषु प्राप्ति ×त्व× स्यिकविधित्वस्तल पाठनिमित्तोइत्यर्थः। न विधिनिमित्ता। न प्रधानविधि निमित्तेत्यर्थः। प्रधानविधेरंगविषयत्वस्य कल्प्यत्वेन तत्र पाठाभावेन आध्वर्यवकांडे पठितत्वनिबंधनाध्वर्यवसमाख्यायाः प्रधानांगेष्वानुपपत्तेरिति भावः।
×धिनिबंधन×

न तत्समाख्यातए कएवकर्तासर्वं कुर्यात्। प्रकृतौ तु प्रत्यक्षवचनैरेव नानर्त्विग्विधानात्तस्यामपि यथा नद्वारेणाध्वर्यवसमाख्यायां नानैककर्तारः। हेतुचोदकदौर्बल्यात्तद्बाधे न समाख्याप्राप्तएकएवकर्ता स्यात्। अत्रोच्यते नैवेदं चोदकोयदि दुर्बलः। स तु प्रथमप्रवृत्तत्वात्समाख्यां बाधते बलात्। अंगानां हि समाख्यानं प्रयोगवचनाश्रयं। चोदकप्राप्तेपक्षस्तु प्रयोगविधिसंग्रहः। प्राकृतानामंगानां वैकृतप्रयोगविधिसंस्पर्शोत्तरकालं तत्समाख्या नैव तत्संस्पर्शश्च चोदकप्राप्तानां स्यात्तेन तेप्राप्यमाणाः सकर्तृका एव प्राप्यंत इति कर्त्रपेक्षानावादपेक्षा निबंधनश्रुतिकल्पना समाख्यानकर्त्रंतरमलं कल्पयितुं। न चात्र शरमयं बर्हिरिति वत्प्राप्तबाधः। कल्प्यत्वात्समाख्याविनियोगस्य कल्पनायाश्चापेक्षाधीनायास्तदभावेनुदयात्। अपि च पाठनिमित्ताध्वर्यवादिसमाख्यानं विधिपिनाननचोदकात्तेपदार्थानां पाठः। तेन नास्ति समाख्येप्यविद्यमानापि दुर्बला। श्येनादौ तेन नानैककर्तारः प्रकृताविव॥ ॥इति श्रीशास्त्रदीपिकायां तृतीयस्य सप्तमः पादः॥ ॥ स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात्॥ अस्ति हि ज्योतिष्टोमे परिक्रयो द्वादशशतं दानमाध्वर्यवे समाम्नातं श्रोत्रे चदर्शपूर्णमासयोश्चान्वाहार्यदानमाध्वर्यवे तत्किमध्वर्य्वादिना कर्तव्यमुत यजमानेनेति संशये समाख्यानादध्वर्य्वादिना यथा चाध्वर्युः स्वद्रव्येणेतरान् परिक्रीणीते तमुपायं यजमानः कुर्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। स्वामिकर्तृकत्वे सर्वत्र प्राप्ते परिक्रयवशात्तरपरस्यायाग

द्रव्ययाः न्यकर्तृकत्वं स्यादित्याशयेनाह नहि यद्दिति। एवं च परिक्रयाधीनमन्यकर्तृकत्वं न परिक्रयेत्त्र दत्तितदापरिक्रयप्रा
स्त्वेलेपि समा- रा ३ भावात् किंतु तदितरांगेष्वेवेत्याह अत इति। समाख्याकर्त्रंतरप्रवेशमंगीकृत्याप्यन्हा हिकृ चेति। तत्कथयादिति। यजतेस्य प्राध्वर्य्वादे [illegible] यादिरित्यर्थः। असंतप्राप्तइति। यजमानद्रव्ये नेन स्वामिना पि केस्यादिसरार्थस्य कर्तृ [illegible] अध्वर्योः स्वामित्वाभावेन स्वकीयद्रव्येणाध्वर्योः परिक्रेतृत्वस्य विधितएव प्राप्तेण। यत्तादिति भावः। एवं चन्यायसाम्याद्धेति

प्र: पृ: अध्वर्युणा दंतधावनं गृहीत्वा यजमानस्य दंताः क्षालयितव्याः क्षुरं च गृहीत्वास्य केशश्मश्रुवपनं कार्यं स्ना
नं च जलं गृहीत्वा तेनैव कारणीयं। सिद्धांते आद्ये स्वयमेव दंतधावनग्रहणं द्वितीये नापितस्य क्षुरग्रहणं तृतीये तु
परिक्रयबलात् सर्वेषां ऋत्विजां मिह समारभ्य यानियमसे नवति ति भाव: ९ स्वयमेव जलग्रहणमिति ७
कर्तृत्वमाश्रितं। नहि समारभ्यामात्रा साक्षात्कर्तृत्वं प्रधानं वा कपस्वरसावगतं शक्यते बाधितुं। नहि यः कामयेत वी
राम आजायेतेति स तुं चेद्धोतारं वृणुयादित्यादिवध ग्रीष्मयणमिति। अतः परिक्रयात्माकु अधर्य्वादेरनावान्नंतक
र्तृत्वं परिक्रयस्य यजमान एव कर्त्ता तस्य लाभम्नि परिक्रयविरोधात् कर्त्तृता प्राप्ता नुवंत्य न्यत्रैव भवति
नियममात्रं समारभ्यया क्रियत इति न परिक्रयः अध्वर्युः समारभ्यया भवति। किंच सत्यपि कर्तृत्वे समवेशो
वश्यं स्वयं यजमानेन किंचित्कर्तव्यं तन्नियम एवायं परिक्रयविधिर्लाघवात् अध्वर्य्वादिरत्यंताप्राप्त एव
विधेयः। तस्माद्यजमानं दान्यं यत्र तु वचनमस्ति य एतामिष्टकामुपदध्यात्स त्रीन्वरान्दद्यादिति तत्र
कालिताम पि स्यादद्यचनस्यातिमात्रावावात्। अन्यत्र यजमानस्यैव॥ ॥संस्कारास्तु पुरुषसाध्ये यथा
वेदं कर्म व्यवतिष्ठेरन्। पुरुषसंस्काराः केशश्मश्रुवपनादयः किमाध्वर्युवा उत यजमाना एवेति स
मारभ्यानादाध्वर्यवा एवेति प्राप्ते ब्रूमः। संस्काराः संस्कृतस्य कार्ययोग्यतामाधातुं क्रियंते न च कश्चि
द्योग्यता जननार्थं कर्त्तारं परिक्रीणीते स्वयमेव योग्यत्वात् त्वं तन्म्न कार्यं प्रति गुणभावे न परिक्रीणीते ते
न गुणानये व परिक्रीतानां कर्तॄणां प्राप्ते यथा प्राप्ता नास्ति व समारभ्यापौ व स्थानात् यत्रैव पुरुषाणां गुणान्ना
व स्तत्रैव समारभ्यया नियमः संस्कारास्तु पात्नमानाः वचनात् ऋत्विजमपि भवंति हिरण्यमालिन ऋत्विजइ ति राम ६७
वत्॥ ॥तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत्॥ अस्ति ज्योतिष्टोमे तपः कायशोषणं कर्म द्व्यहं नाश्नीयादित्यादि। ६७
कार्ययोग्यतां फलाधारे त्वयोग्यतामिति यावत्। ननु योग्यतां परिक्रीतेषु किं न स्यान्न चाह नचेति। योग्यतेति। परकीयं योग्यताजननार्थमित्यर्थः। स्वयमेवेति। स्वामिन एवेत्यर्थः।
ननु सत्विक्कृतानामेव संस्काराणां स्वामिनियोग्यताधायकत्वं समारभ्याबलाद्स्तु तत्राह स्वतश्चेति। षष्ठेऽर्थं तसिः। तथाच मुख्यत्वेन कर्तृत्वेनापि क्रिया यत्र स्वामिनो
गुणभावस्तत्रैवेति स्वामिप्रधान कर्म प्रयोगानुष्ठानाय परिक्रीतानामपि परिक्रीतेषु ... स्वामिगतयोग्यतावाधायकत्वमिति तत्र परिक्रीतानामप्राप्तेर्न समारभ्या
व्यवस्थापिकेत्यर्थः। ननु हिरण्यमालित्वादिवत् ऋत्विजां वपनादयः ... प्रयोगाद्वितीयमः ४

दुःखफलमिति बहुव्रीहिः। कार्यविरोधिनं क्रतुफलप्रतिबंधकं योग्यतेति। अनेन लिंगमनुपपादितं प्रकरणमुपपादयन्नाह क्रत्विति। ऋत्वर्थंहेपि अंगांतरवदा ध्वर्यवं किं न स्यात्तत्राह यजमान इति।

तदाध्वर्यवं उत यजमानमिति समा[redacted]ध्वर्युवं दुः[redacted]त्मकत्वेन च कर्तृप्रतिकूलत्वान्ना सो संस्कार इति मन्यते। दुःखात्मकत्वादस्य दुःखफलं कार्यविरोधिनमधर्मं सपयितुं योग्यतास्तीति क्रतुफलमप्रतिबंधकपापक्षपणेनैवास्य क्रत्वर्थत्वं लिंगप्रकरणविरोधिनमधर्मं क्षपयितुं णाभ्यां अव गम्यते यजमाने च फले नोत्पत्तव्यं अतोऽस्यापि फलिसंस्कारत्वाद्यजमानत्वं वचनादृत्विजामपि स्यात् यथा ऋत्विज उपवसंतीति॥ ॥ गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यात्॥ ये च संस्कारा एवं वचनादृत्विजां ज्ञाताद्धिरण्यमालित्वादयः ते किं समाख्यया तत्पुरुषे कार्या उत सर्वर्त्विग्भिरिति समाख्यया तत्पुरुषे इति प्राप्ते ब्रूमः। यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र केन चिदेकेन तत्सिद्धेः कः कुर्यादित्यपेक्षितेन नियमः समाख्यया क्रियते संस्काराणां तु यावत्संस्कार्यमावृत्त्यवगमात्तद्विरुद्धमनपेक्षितं च नियमं न शक्नोति समाख्या कर्तुमिति सर्वविषयता॥ ॥ तथा कामोऽर्थसंयोगात्॥ ज्योतिष्टोमे सदोमानेगुणकामश्रुतयः यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यान्नीचैः सदो मिनुयादिति स किं आध्वर्यवः यदि कामयेताध्वर्युरिति उत याजमानः यदि कामयेत यजमान इति तत्र मिनुयादित्याध्वर्यववचनात्तत्सामानाधिकरण्यादाध्वर्यव एव प्रवचने ऽध्वर्योः समाख्ययाधिकृतत्वात्स एव कामयतिना निर्दिश्यत इति तस्यैवेदं फलं नेवं मिनुयादिति परस्मैपदश्रुत्याध्वर्युव्यापारः परार्थः श्रूयते तन्याश्रुत्या विरोधाद्धाक्यगम्यं तत्सामानाधिकरण्यं कामयते वीध्यते किं च अन्यायु

तत्सामानाधिकरण्यादिति। कामयते रिति शेषः। अधिकृतत्वात् उपस्थितत्वादित्यर्थः। एवं चात्र समाख्यायाः कामयते समकर्त्रीकाक्षारामकृत यावचनात् ... लाच्चान्नेबाधइति संगतिः परार्थ इति। इतरथा तु मित्र प्रक्षेपण इति ... संगादिति भावः।

हिरण्यमालित्वमाध्वर्यवं समाख्यया ऽध्वर्योः लोहितोष्णीषत्वमो ऽत्र समाख्यया ऽतुरेवं ततस मो रव्ययातन संस्काराः कार्याः इत्याद समाख्ययेति समाख्यया हिरण्यमालिनं सत्विज इस विरोधवचनं सका ... यागप्र इत्यो शयेनाह यत्रेति

वेद

राम नहीति। परकीयकाम्यगुणेन यजमानप्रयोगप्रसंगादुपकाराभावाद्यजमानस्य निजगुणो वश्यं प्रयोज्य इति भावः २

कर्मेति। आयुरादीनां कर्मफलत्वाभावेपि आयुरादिशब्दैर्ल क्षणया कर्मफलमेव प्रकाशनीयं। तु त्साहत्यनेन न दृष्टा र्थत्वलाभादिति भावः। न त्विंगिति। सा त्विकफलं प्रकाश नस्य यजमानसंबंधिनि क्रतावुपकारकत्वाभावादिति भावः। तस्यापि सचि गुत्साहद्वा राकथंचिदुपका रकत्वसंभवा दाह्यजमानाश्रेति

णो नित्यतया विहितः नाग्निदग्धाः पर्यंत इत्यादिः सक्रत्वर्थत्वाद्यजमानस्य कर्त्तव्यः तद्यदि काम्यो गुणस्तस्यै
वचोद्यते ततः स तेन नित्यस्य बाधमनुमन्यते अथ स्वार्थेन तु गुणेनाल्लार्थस्य गुणस्य बाधं यजमानो नानुमन्य
ते न हि तस्याध्वर्युस्तेन काम्यगुणत्यागेनाल्लस्तं त्यानं नित्यविषयं निवर्त्तते तस्माद्यदि कामयेत यजमान
इति संबंधाद्यजमानं गुणफलं। यत्र तु पृथगुपदेशो यथाग्ने ने यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमुद्गा
तोद्गायेदिति तत्र पृथग्यजमानग्रहणाद्दाशद्वाचालन इत्युद्गातैव चोद्यते वचनस्य चातिभारा भावात्तस्यै
॥ ६७॥ व फलं॥ ॥मंत्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत्॥ इहाऽकरणभूताः जपयाजमानाः शिष्टा मंत्रा उदाहरणं। आयुर्दा अग्नेस्या
युर्मे देहीत्यादयस्ते किं अध्वर्युणा प्रयोक्तव्या उत यजमानेनेति समाख्ययाध्वर्युवत्वे प्राप्ते ब्रूमः। कर्म
68 फलमत्राशास्यं न त्विंक्फलं अक्रत्वर्थत्वप्रसंगात्। यजमानाच्च त्विंक्फलं दक्षिणालाभात्मकं आ
शास्यं नाग्नेः कर्मफलं च यजमानगामि तौ समत्यगात्मविषयत्वेन प्रार्थ्यत इति लिंगात्समाख्यां बाधित्वा
यजमान एवं प्रयुंजीत॥ ॥द्याम्नातेष्वसौ द्याम्नानस्वार्थवत्वात्॥ दर्शपूर्णमासयोः केचिन्मंत्राः सा
आध्वर्यवसमाख्याते कांडे ३ मान्यरूपेणाध्वर्यवे पुनश्च विशेषरूपेण याजमानकांडे समाम्नाताः वाजस्य मा प्रसवेनेत्यादयः ते किं
येन केनचित्प्रयोक्तव्या उत यजमानेनैव अथवाध्वर्युणैव अथ वोभाभ्यामिति संशयः। तत्र मंत्रैकत्वाद
केनेवसिद्धेर्यः कश्चित् ब्रूमः विशेषसमाख्याबलीयस्त्वाद्यजमान एव अथवार्थस्य स्रुग्व्यूहनादेराध्वर्यवत्वा ॥ राम ६८

एकत्रोत्पन्निरन्यत्रविनियोगइ
त्युक्तयत्रपाठउपपन्नाइतिभावः १

उरवसितिविनियोगयोरेकेनैवपाठेनसिद्धपाठोतवैयर्थ्यस्यादित्याशयेनाहससपीति। ननुमंत्रस्यस्वरूपस्यैवप्रयोगवचनेनग्रहणंननुपाठस्यानगत्वात्तत्राहनचेति। अतएवेतिपाठविशिष्टस्यैवप्रयोगवचनेनग्रहणादित्यर्थः। अनविषयत्वेनेति। अध्वर्योरुच्चारणमनुष्ठानसिध्यर्थंयजमानस्यतुअप्रमादार्थंप्रसवेजाणायेतिभिन्नविषयत्वमित्यर्थः॥

मंत्रोपितेनैवप्रयोक्तव्यइतिप्राप्तेब्रूमः। सत्यपिहिमंत्रैकत्वेपाठद्वयंप्रयोगवचनेनगृहीतंकर्त्तारमपेक्षते।नं
चमंत्रस्वरूपमेवप्रकरणिनागृह्यते किंतुपाठविशिष्टमेवतादृशस्यैवप्रकारणेविपरिवृत्तेः। अपेक्षितमपिमंत्रा
णांप्रकाशनोपायःनत्वप्रकाशिताःस्वार्थमभिदधति तत्रपाठस्यविपरिवृत्तेस्सादतिक्रमेकारणंनास्तीति।तएव
वप्रयोगकालेमंत्राणांपाठसिद्धिः अन्यथाहिस्मृतिस्थैरर्थप्रकाशनसंभवान्नैकांतेनोच्चारणंसिध्येत् अतो
यत्रपाठद्वयंतत्रसमाख्याद्वयेनकर्तृव्यानुबद्धिंनविषयत्वेनाविरोधात्समुच्चीयते॥ ॥ज्ञातेववाचनंनत्वविद्वा
नविद्वितोस्ति॥ वाजपेयेकुर्वीर्यजमानंवाचयतीतिश्रुतंतत्रकिंज्ञस्याःज्ञस्यद्वावपिवाचयितव्योउतविद्वएव
अथवाविद्वएवयाजमानमंत्रैःसंगात् चिंत्यते।तत्र।अविशेषादुभौपठास्वयमेववदेद्बुधः। अविद्वांस्तुवाच
तेनैवंनघज्ञोविघतेकतो।। अधिकारोहिविदुषांनान्येषामितिनिश्चयः।ब्रूहीतिस्मरणान्नसस्यसंभवाति
वाचनं॥ ॥याजमानेसमाख्यानात्कर्मोतियाजमानंस्मृ॥ दर्शपूर्णमासयोर्वत्सानुपावसृजत्युखामधिश्रय
तिव्रीहीनवहंतीत्यादिभिःप्रत्येककर्माणिसामान्यरूपेणाध्वर्यवेविहितानिपुनश्चयाजमानेवत्संचोपाव
सृजत्युखांचाधिश्रयतीत्याद्यनुकीर्त्यएतानिवैद्वादशद्वंद्वानिदर्शयज्ञायुधानिदर्शपूर्णमासयोस्तानिसंपा
द्यजेतइतिश्रुतंनदेतेषांद्वाम्नातमंत्रवदुभयकर्त्तत्वनसंभवतिएकेनकृतानामितरेणकर्तुमशक्यत्वा
त्अतःएकःकुर्यादितिस्थितेकःकुर्यादिति। विशेषसमाख्यानाद्यजमानइतिप्राप्तेब्रूमः। कर्मत्वियत्रचोद्यतेतत्र

द्वं५ आधुर्यसेनकत्वात्मितिक्तस्पर्शकशब्दयुक्तान्मंत्रानित्यर्थः६

द्वादशेति।यद्यपिवत्सेचोपावसृजतिउखांचाधिश्रयति।व्रीहीनवहति।दृषदौचसमाहंति।अधिवचवपते।कपालानिचोपदधाति।पुरोडाशंचाधिश्रयति।आज्यंच।स्तंबयजुश्चहरति।अभिचगृह्णा
ति।वेदिंचपरिगृह्णाति।पत्नींचसंनह्यति।प्रोक्षणीश्चासादयति।आज्यंच।इतिचतुर्दशानांपदार्थानांकीर्तनात्सप्तैवद्वंद्वानितथापिपर्वानुवाकेस्फ्यश्चकपालानिचेत्यादिनादशानांपदार्था
नांकीर्तनात्तैःसहद्वादशद्वंद्वानिबोध्यानि। नन्वेति। स्मारणेनशक्य ... ... इति ... पः।

राम

चोदके ति ज्योतिष्टोमादाद्वादशाहे ततोगवामयने ततः कुंडपायिनामयने इत्येवं चोदकपरंपरयाऽग्नीषोमीयस्य पशोः कुंडपायिनामयने प्राप्त्या तदंगमंत्रा अपि प्राप्ता इ
त्यर्थः। सत्रिकसमासः एकस्य ऋत्विजोऽनेकर्त्विक्कार्यसंबंधः। अशक्य इति। एकपायपरिवीयमाणायेति त्रैषदत्वाकरणमंत्रः प्रयोज्यस्तदा नो च क्रियमाणानुवा
द्युपस्थितत्वादितः भयोरेककालत्वात् क्रमेण च प्रयोगेयोगमघास्सं भवाद्दशाक्लिरिति भावः। परिधिरिति। परिधेः सतोस्य एककार्ये नियोजनविधानात्स्वयंकृत्वा
दिपरिधिधर्मा विरोधिनएवस्वधर्मा भवति ननु तद्विरो (प २) धिनस्तु लक्षणादयइति द्वादशेवक्ष्यमाणत्वादिति भावः। न स्वधर्म विरोधितेत्युकर्त्यापत्ते

षां कर्त्रपेक्षिता। आध्वर्यवे च चोद्यते कर्माण्याध्वर्यवाण्यतः॥१॥ यजमाने तु द्वंद्वसंपादनमात्रं विहितं ननि
र्ज्ञातकर्तृकाणां विधीयते द्वयोर्द्वयोर्मिथः प्रत्यासन्नसंपादनत्वमित्यर्थः। न तु कर्मणां वि[redacted]धिः। न चा
न्येन क्रियमाणानामन्येन द्वंद्वत्वसंपादनं शक्यं। अशक्यत्वात्। ननु द्वंद्वानि संपाद्य यजेतेति त्वाप[redacted]त्यपेक्षना
त्मनेपदसमानकर्तृकत्वात् द्वंद्वतासंपादनं वचनादेव याजमानं तद्वत्कर्मणामपि सएव कर्तास्यान्नेत्याह प्रयो
२५ जनकत्वेनापि कर्तृत्वसंभवादतोध्वर्युरेव क्रियमाणानां द्वंद्वत्वं यजमानोध्वर्यु[redacted]रयिष्यतीत्यदोषः॥ ॥वि
प्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशो युग
पदध्वर्युणा होत्रा च प्रयुक्तोपरिव्याणकरणे क्रियमाणानुवादिनो परिवीरसि युवा सुवासा इति मंत्रो चोद
॥६६॥ कपरंपरया कुंडपायिनामयनसत्रे प्राप्तो नत्र त्विकू समासः समाम्नातः यो होता सोध्वर्युरिति तत्रैको होता प्र
योक्तुमशक्तः किं होतैव ब्रूयादुताध्वर्युरेवमिति संशये ऽनियमोथवा होतुः सतोध्वर्युत्वविधानादपरित्यक्तस्व
69 धर्मो होताध्वर्युधर्मैः संबंधुमर्हति परिधिरिव स्वधर्माविरोधेन स्वपधर्मैरिति क्रियमाणानुवादिनमेव वदेत्।
एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रत्यक्षवचनात्सामर्थ्याद्धि होतुराध्वर्यवेषु दृष्टिः होत्रेषु चोदकाद्धा कं चोदकाद्धत्वं वक्तरं॥१॥ [redacted] होता
सोध्वर्युरिति मुख्यत्वात् श्रुतिः होहोता जघन्याध्वर्युत्वेक्षितेषु कार्येषु प्रत्यक्षेण वाक्येन विधीयते होत्रेषु चोदक राम
तः प्राप्तिरिति वाक्यबलादाध्वर्यवमेव वदेत्। परिधौ पशुं नियुंजीतेति नियोजनमात्रे परिधिर्वचनेन विधीयते। न ६६

अष्टमद्वितीयपादांत्ये सत्रकारः। एते पंचदशरात्रकुंडपायि   नामयनेसत्रेए वन ससहीनेयेकामभिप्रधीतिएनंपंचदशरात्रमुपेयुरिति। मतिकामा उपेयुरिति चो भयोरुपायि चोदना चे
दित्यादिति सत्राभोः उभयोरेककर्तृकत्वविधौवचनतासर्यामीकारं आतिदेशिक होतृकार्यादीपदेशिकाध्वर्युकार्यस्य प्रावल्यपरानिबंधनग्रंथविरोधोपीत्याहुः त्रसक्षेति।

यूपधर्मेष्विति वैषम्यं। यस्त्वसत्रेषु द्रोत्सादयोन संतितदभावाद्धनहौत्रादिषु चोदकतः प्राप्तिरित्याह तत्र हौत्रे लहो
तुश्चोदकात् समवाय इति भाष्यविरोधः। सत्रं हि कुंडपायिनामयनं वक्ष्यति। हि सत्रे चोपायि चोदनादिति किं चैवं
या होतासोध्वर्युरिति वचनेन किं विधीयते न हि होतास्ति योध्वर्युकार्ये विधीयेत। अथ हौत्रमाध्वर्यवं चैकः कर्त्ता
कुर्यादित्येतावद्विधीयते तदो भयोरपि प्रत्यक्षवचनादिष्टत्वेन तुल्यवत्वलादाध्वर्यवस्य वलीयस्त्वं न स्या
त् तुल्याधिकरणविरोधः। प्रत्यक्षविधिनादिष्टमिति च निबंधनग्रंथो विरुध्यत इत्यास्तां तावत्॥ ॥ प्रैषेषु च
ह्मी ६ पराधिकारात्॥ प्रोक्षणीरासादयाग्नीन् विहरेत्यादयः प्रैषाः प्रोक्षण्यासादनाग्निविहरणादयः प्रैषार्थाः किं
मध्वर्युलोकेन कर्त्तव्याः। उतान्यः प्रेषितुस्तदर्थानां कर्त्तेति संशये समाख्यानादुत्तरयत्राध्वर्युः प्राप्तकालता
यां चलोडन्तविध्यतिन प्रैषे समाख्यावलादिति प्राप्ते ब्रूमः। मध्यमपुरुषस्याग्नीदिति च संवोधनस्य चेत
नांतरविषयत्वाद्धतेनुपपत्तेः प्राप्तकालतापि पुरुषांतरं प्रतिवक्तव्यातद्धरं प्रैषएवायं प्रैषसमाख्यानांतरस
वात्मनिनसंभवतीति लिंगेन समाख्यां वाधित्वान्यः प्रेषितान्यस्य प्रैषार्थे कर्त्ता॥ ॥ अध्वर्युस्तद्दर्शनात्॥ जोषि
तुरन्यः प्रैषार्थकर्त्तेति स्थितं स किं अध्वर्युः प्रैषार्थकर्त्ताग्नीध्र प्रेषितोत विपरीतमिति संशये ऽर्थानां प्रधानभ
तत्वाद्धृयस्त्वाच्च नत्राध्वर्युवाधो युक्तः प्रैषस्य त्वेकत्वाद्गुणत्वाच्चाध्वर्युं वाधित्वाग्नीत्कर्त्तात्व त्वितिप्राप्ते। उच्यते।
अध्वर्युः प्रेषितास्यादेवं हि तेनैव प्रयोजकत्वेन प्रैषार्थाअपि हतास्यंतीति न कश्चित्समाख्यावाधितास्यात् इतर

वर्यं तेषां धाना इत्यादि पादत्रयेषष्ठ्या भावेनाख्याहारायोगादस्य प्रकारस्याव्यापकत्वेनापरितुष्य भाष्यकृदुक्तांगो
णीमाह। यजमानएववेति। प्र० प्रकृतौ मानस व्यापारे विशेषः पूर्वपक्षे अध्वर्युणैता निफलानि काम्यानि सिद्धांतेय

पूर्वं च यजमानगामित्वमिति प्राप्ते सिद्धांतमाह ९ तथा च तत्प्रांकरणसमेवचनस्यादिति भावः ३

थाप्रेषत्यंत बाधितात्वं वेहून चाबाध संभवेत युक्तं अतोध्वर्युः प्रैषं अग्नीत् उ अै बार्था कुर्यादिति॥ ॥ मल्लिंगं
फलं करणे धर्थत्वात्॥ अकरणात्वात्प्रत्यगाशिषो मंत्रा लिंगाद्यजमानाद् उक्तं। येतुकरणमंत्रा ममाग्ने
वर्चो विहवे ष्वित्यादयः ते प्रत्यगाशिषो पि क्रियाकर्त्रा ध्वर्युणैव कर्त्तव्याः। नै त्यन्येनो च्यमाना अध्वर्योः
क्रियां प्रकाशयंति न च मंत्र वशेन प्रधानभूतायां क्रियाया मध्वर्यु बाधो युक्तः। तेन मंत्रस्तावदाध्वर्यव एव
न द्भूतं च वर्चः प्रभृतिस्तत्तवाकृगतायुरादिवत् फलमिति स्थिते किं तत् फलमध्वर्योरुत यजमानस्येति।
ममेति लिंगाद ध्वर्योरिति प्राप्ते प्रधानवाक्य गतात्मने पदश्रुत्या सांगप्रधान भावना विषयांग फला
नामपि यजमानगामित्व मुक्तं इति तद्विरुद्धलिंगं नत्विंगामित्वं बोधयितुमलं अतो ममेति यजमान व्य
तिरेकजनिता षष्ठी मम यो यजमानस्तस्य वर्च इति यजमानएव वो पचारान्ममेति निर्दिश्यते। अतस्त
स्यैव फलं॥ ॥कर्मार्थंतुफलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्ता स्यात्॥ यत्तु मा मा संताप्तं इत्यसंतापनादिकं फलं क
र्मानुष्ठानोपयिकं तद्यजमानस्यात्मीयकर्मा विघातार्थं ऋत्विग्गामित्वे नैवेष्टं इत्यात्मने पदानुग्रुण्यं प्रा
प्त ऋत्विग्गामि इति युक्तं॥ ॥व्यपदेशाच्च। यत्र व्यपदेशो भवति तन्नौ सहेति तत्रापि द्विवचनस्यानुपपत्ते ऋ
त्विग्गामित्वं॥ ॥द्रव्यसंस्काराः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणां॥ वर्हिर्धर्माणामंगप्रधानार्थत्वं पूर्वं उक्तं तत्र
र विवक्षया प्राप्यते। अथवा पूर्वपक्षस्तु त्वमिदं यस्मात्प्रकृतावंगप्रधानार्था वर्हिर्धर्मास्तस्माद्विकृतावपि

संततेन कर्मकर्तृम शाक्य सात ३

जमानेनेति। तथा विकृतावपि यजमान द्विदृष्टौ सत्रादौ अध्वर्य्वेक साम्नाममहमित्यनयोरन्तूहः
पूर्वपक्षे सिद्धांते तु यजमाननाचि निमम...यासा...मत्यूहः...मित्यत्र चास्मान्नयमिति ९

॥७॥

70

सम

७०

धर्मविधिषु बर्हिःसामान्यश्रवणेपि त्रिधातु पंचधातु वा बर्हिर्लुनातीति यल्लूनं तस्य सर्वस्य त्रिधातु पंचधातु या वेदिं स्तृणातीति विनियोगात् स्तरणार्थस्यैव धर्म विधिः पर्यवस्यतीत्याह धर्मवत इति ५ अथर्ववेदविहितास्मिन्याग्रादिवक्ष्यामि सर्थः १२

प्रादेशमात्रे पवित्रे अरत्निमात्रे विधृती इति सूक्तं ४

यूपावटस्तरणे वर्हिर्विकल्प्यं व्याहृति प्राप्ते सिद्धांतसूत्रं॥ ॥निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकारः इति॥ प्रकृतौ यद्वर्हिः कार्यं तत्स्युक्ता वर्हिर्धर्माः कार्यद्वारेण विकृतिं गच्छंति न स्वरूपतः तेन प्राकृतकार्यसाधन एव धर्माविकृतौ कर्त्तव्याः। न च यूपावटस्तरणं प्राकृतं वर्हिःकार्यं अतो न तत्साधने वर्हिर्विधर्माः॥ ॥विरोधे चश्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे॥ इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थं ते सूच्यते दर्शपूर्णमासयोर्विधृत्यर्थं पवित्रार्थं च यद्वर्हिस्तदपि धर्मवत्स्यादविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः। धर्मवतः कृत्स्नस्य वर्हिषो यथा लूनस्य सन्नद्धस्यासादितस्य स्तरणे विनियोगान्नान्यत्र विनियोगः संभवतीति वलादसंस्कृतादेव पवित्रादि कार्यं॥ ॥ परिभोजिनामर्थवादसंस्कृतिविशेषात् ६

॥संस्कृतं यस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात्॥ पुरोडाशशकलमैंद्रवायवस्य पात्रे निदधातीति किं सन्निहितस वनीय पुरोडाशादपनीय शकलः पात्रे निधातव्यः उत पुरोडाशांतरमुत्पाद्य तच्छकलस्य निधानमिति विचारे सर्वदयागार्थस्य निधाने विनियोगा संभवादन्योत्पादनं स्यादेवं यद्यन्यत्र विनियोगः स्यात् इति यानिर्देशात् अतः प्रकृतैकदेशस्यायमपनयः। एवं प[?]स्याद्यागार्थस्यैव तु शकलस्य संस्कारोयं द्वितीया निर्देशात् अनः प्रकृतैकदेशस्यायमपनयः। एवं पूर्वस्यायागार्थस्यैव तु शकलस्य संस्कारोयं द्वितीयानिर्देशात् ...

पुरोडाशशकलावधानविधेरेकदेशद्रव्यत्वेनाप्रयोजकत्वस्य सिद्धिरपि पयस्याद्यर्थं चेदमधिकरणं। पुरोडाशशकलावधानविधेरेकदेशद्रव्यत्वेनाप्रयोजकलस्य सिद्ध्यर्थं

॥विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत्॥ यज्ञाथर्वणं वै काम्या इ[?]ष्टयः ताः उपांशु कर्त्तव्या इति श्रुतत्वात्॥ ॥विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत्॥ यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयः ताः उपांशु कर्तव्या इति श्रुतत्वात्॥ तत्र मंत्रो ब्राह्मणसद्भावाद्वयोरंगप्रधानयोः। तद्विषेशितं उपांशुत्वं किमंगप्रधानार्थं उत प्रधानार्थमिति संशयः। तत्र मंत्रो ब्राह्मणसद्भावाद्वयोरंगप्रधानयोः। तद्विशेषितं उपांशुत्वं किमंगप्रधानार्थं उत प्रधानार्थमिति संशयः। उपांशुत्वं तु वाक्येन काम्यानामेव चोद्यते॥ उपांशुत्वं वर्हिस्तद्धर्मवद्वयोः। उच्यते वर्हिषां धर्मा वाक्यादंगप्रधानगाः। उपांशुत्वं तु वाक्येन काम्यानामेव चोद्यते॥

वर्हिर्लुनातीत्यविशेषश्रवणात् ५

परिभोजिनामर्थवादसंस्कृतिविशेषात् ६

पयस्यांमैत्रावरुणपात्रे धानाश्विनपात्रे इत्यत्र सर्थः

चतुर्थेद्वितीयेपः ४

उपांशुत्वं चमंगप्रधानार्थं यथा गानामपि हविरासादनसत्त्वाद्वर्हिस्तद्धर्माणामंगसाधारण्यं तथेत्यर्थः

उपांशुत्वान्वयस्य मंत्रद्वारकत्वान्मंत्रस्य चांगप्रधान[?] २

नचैवमुद्देशपानामिष्टीनां काम्यत्वविशेषणवाक्यभेद इति वाच्यं। तादृश्येके न शब्देन काम्यत्वविशिष्टोद्देशादुद्देश्यभेदादिति भावः। भावनान्वयपद्धा
रापदार्थान्वयित्वाद्धर्माणां प्रवेश्यादिकरणक भावनायाश्च सांगप्रधानव्यापित्वादन्वितस्योद्देश्यस्त्वोदरपि युक्तमंगप्रधानार्थत्वं प्रकृते तु तत्प्र
त्ययस्य कर्मार्थकत्वादिष्टिकर्मक भावनाप्रतीतेस्तस्याश्चांगप्रधानव्याप्यभावान्नोगसाधारण्यमिति वैषम्यमुपपादयति तत्रेहीति।२
यमेत्रस्त्रिकाद्

काम्यप्रयोजनानि प्रधानान्येव काम्यशब्देनोच्यंत इति तेषामेवोपांशुत्वं। ननु प्रवर्ग्यशब्दसंयुक्तस्य उच्चैस्त्वस्याव
भृथशब्दसंयुक्तानामप्यपामंगप्रधानार्थत्वं तिष्यते तथोपांशुत्वमपि स्यात्। विषम उपन्यासः। तत्र हि उच्चैः प्रव
र्ग्येण प्रचरंतीति अवभृथेन चरंतीति तृतीयया संयोगात् प्रवर्ग्यावभृथकरणिकायां भावनायां उच्चैस्त्व
मायश्च विधीयंते तदंतर्गतानि चांगानि युक्तं यदुच्चैस्त्वमापश्चांगत्वं नेते अत्र काम्या उपांशु कर्तव्या इति क
र्तव्यनिर्देशात् प्रधानक्रियायामेवोपांशुत्वविहितं न तत्करणिकायां फलक्रियायामिति विशेषः॥ ॥ संनिधा
नविशेषादसंभवेतदंगानां॥ ॥ पे नेश्रूयते दृतिनवनीतमाज्यं भवतीति किं प्रधानार्थं उतांगार्थमिति संशयः।
तत्राज्यस्याप्रकृतत्वात् तदनुवादेन दृतिनवनीतत्वं विधीयते किंतु दृतिनवनीतत्वविशिष्टमाज्यं विहितं प्रक
रणात्प्रधानार्थं सोमप्रत्याम्नाये नेति प्राप्त उच्यते। विशिष्टविधिगौरवादुपदेशतोऽप्रकृतस्याप्याज्यस्यातिदे
शतः प्राप्तिसंभवात्तदनुवादेन दृतिनवनीतत्वं विधीयते। यदाज्यं तद्दृतिनवनीतं प्रकृतिर्यस्य नत्स्यान्मांगेषु वा
ज्यप्राप्तिरितितत्रैव दृतिनवनीतत्वं॥ ॥ तत्कालेवालिंगदर्शनात्॥ स्थितमंगेषु दृतिनवनीतमिति किं सुत्या
कालेषेवांगेषु स्याद्युतसर्वेष्विति संशये सामान्यतो दृष्टात्सुत्याकालानां पशुसाहित्यं हि सद्द्यपशुनालभंते इ
ति श्येनांगत्वेन विहितं सुत्याकालं दृष्टं। अग्नीषोमीयानुबंध्यस्थानयोः पुरोडाशाभिलाभ्यांअनुग्रह वचने ने
त पशुशून्यत्वावगमात्। तद्दृतिनवनीतमपि श्येनवैशेषिकांगत्वात्सुत्याकालमेव प्रवर्तितुमर्हति। मैवं। नहि वाक्ये रा॥
नसर्वार्थं गम्यमानं अनुमानेन व्यावर्तयितुं शक्यं अप्रयोजकश्च हेतुः। नहि पशुसाहित्यस्यैतदर्थं त्वात्सुत्या ७१

प्राणम्लत ६ संस्थिते ८

कालता। किं तर्हि न्यायांतरात्सादित्यमवश्यं कस्यचिदेकस्य स्थाने कार्यं तत्र प्रधानप्रत्यासत्तिलिप्सया
सवनीयस्थाने कृतं न त्विहैवं किंचित्कारणमस्तीति वाक्याविशेषात्सर्वार्थता ॥११॥ मांसं तु सवनीयानां चोदनावि
शेषात्॥ शाक्यानामयनं नाम सत्रं षट्त्रिंशद्वार्षिकं। तत्रैतच्छ्रूयते वाक्यं संस्थितेऽहनि।१। गृहपतिर्मृगयां याति स
४ मांसा: तत्र यान्मृगान्हंति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवंतीति किमिदं तरसं सर्वपुरोडाशानामुत सवनीयानामिति
संशयः। तत्र न स्तुदेश्यपुरोडाशः सवनीयेन शक्यते। विरोधश्च तेन सर्वार्थं तरसं नवनीतवत्।१। सवनीयपदं त
॥७२॥ वयुत्यानुवादः स्यात्त्रिशाहूवद्वालिंगसमवायेन सवनीयासवनीयेषु वर्तत इति प्राप्ते विधीयते। पुरोडाशे स
72 मुद्दिश्यते तरसं नो घृतं यदि स्यात्ततः स्यात्सर्वगामित्वमुद्देश्यस्याविशेषत्वात्।१। उद्दिश्य सवनीयांस्तु मांसमत्र वि
धीयते। पुरोडाशः पुरोडाशसमुदाये तुल्यलक्षणः।२। पुरोडाशपदं तद्धि जघन्यं लक्षणां व्रजेत्। प्रकृतौ चास्य दृष्टा
सा पुरोडाशानलंकुरु।३। सवनीयपदं मुख्यं न मुख्यार्थं परित्यजेत्। दृष्टा च प्रकृतौ नैव सवनीयस्य लक्षणा
॥४। अव्यवायाच्च तेनैव युक्तानंतरसंगतिः। तद्व्यवेतः पुरोडाश इति तेन न संगतिः।५। सवनीयपदं स्वल्पं संनि
हितं न दतीयपदं तरसेति न हि। तरसं नवनीतवत् विधर्मतया सवनीयहविर्विकरोति ततः।६। उक्तः शेषो हेतुरु
त तः तद्धि नियोगे मानं श्रुत्याद्यत्र विरोधे परमानं। पूर्वं समाख्या दुर्बलम् अत्र विरोधो नात्रेत्येवं शेषकथा राम ७२
परिहर्तुं ॥७॥ ॥ इति श्रीशास्त्रदीपिकायां तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः॥ ॥अष्टमाध्यायः समाप्तः॥

विधर्मतयाविलक्षणेपन। नवनीतउद्देश्यसमर्पकस्याज्यपदस्यसर्वसाधारण्यं इह तु सवनीयपदस्यनतथेति विलक्षण्य इति भावः ३

शास्त्रदीपिकायां तृतीयोध्यायः